

К-14038

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ ISSN 0453-8048
ISSN 0320-8281

ПЗ26361

ВІСНИК ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 387

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Випуск 1

«ОСНОВА»

1996

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ

ВІСНИК ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 387

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Серія започаткована 1996 року

Випуск 1

ХАРКІВ
«ОСНОВА»
1996

**Видається загальноуніверситетською
кафедрою історії України**

У віснику розглянуто актуальні питання історії України, формування та діяльність її політичних інститутів, партій, рухів та громадських організацій. Висвітлено особливості національно-демократичної революції в Україні.

Для викладачів, наукових працівників і студентів.

Редакційна колегія: д-р іст. наук проф. *В. І. Танцюра* (відп. ред.), канд. іст. наук доц. *Н. С. Серьогіна* (відп. секр.), канд. іст. наук доц. *Д. М. Чорний* (відп. секр.), канд. іст. наук доц. *Є. В. Федоров*, канд. іст. наук доц. *А. В. Шмалько*, канд. іст. наук *В. І. Семененко*, канд. іст. наук *Л. А. Бортник*, канд. іст. наук *Т. В. Коломієць*

Адреса редакційної колегії: Україна, 310077 Харків, пл. Свободи, 4, університет, кафедра історії України, тел. 45-71-92

I 0503020902-057
226-96 Замовне

© Харківський
державний
університет,
1996

Ж-14038

Центральна наукова

бібліотека ХДУ

№ 326361

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ БУДІВНИЦТВО
НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ: ТРУДНОЩІ,
ПЕРЕШКОДИ, ПОШУКИ

В кінці 80 — на початку 90-х рр. в умовах адміністративно-командної системи, яка намагалася із суспільних відносин виключити національний фактор, суверенітет України все гучніше ставав вихідним пунктом національно-державного відродження. Важливим кроком до суверенітету була Декларація про державний суверенітет України, прийнята 16 липня 1990 р.

Державний переворот 19—21 серпня 1991 р. стає ключовим стержнем в історії розпаду СРСР. 24 серпня 1991 р. позачергова сесія Верховної Ради республіки проголосила незалежність України та створення самостійної держави України [1, с. 461—462].

Питання незалежності України, історична, політична, економічна необхідність були продиктовані всім розвитком українського народу. Але незалежність треба відстоювати зважено, не підштовхувати події штучно, а послідовно створювати для неї відповідні умови.

Стихійний, неконтрольований розпад такої супердержави, як СРСР, ніс у собі багато небезпек. Ліквідувати цей стан невизначеності можна було двома шляхами: або відтворенням Союзу, або виробленням форми «цивілізованої розлуки» республік. До грудня 1991 р. процес вироблення і прийняття Союзного договору зайшов у безвихідь, і тоді виник інший варіант — Співдружність Незалежних Держав. 1 грудня 1991 р. понад 90 % громадян, що взяли участь у Всеукраїнському референдумі, висловилися за те, щоб Україна була незалежною. Референдум уніс визначе-

ність у політичну ситуацію. Поява на політичній карті світу незалежної держави стала незаперечним фактом. Український вибір стимулював прийняття конкретних рішень з правового оформлення ліквідації СРСР. Найголовнішим з них була Угода трьох слов'янських республік щодо створення Співдружності Незалежних Держав (СНД), яка була підписана в Мінську 8 грудня 1991 р. [2, 1991, 25 серп.]. В ній підкреслювалося, що об'єктивний процес виходу республік зі складу Союзу РСР і утворення незалежних держав став реальним фактом, а тому СРСР як суб'єкт міжнародного права й геополітична реальність припиняє своє існування. Як держави-засновники СРСР, Білорусія, Росія й Україна заявили про припинення його існування після довготривалих консультацій і тоді, коли з'ясувалося, що всі варіанти формування на місці СРСР, який розпадався, нової союзної держави повністю вичерпав себе. Швидко зорієнтувалися в цій ситуації парламенти слов'янських республік, які без особливих ускладнень ратифікували Договір про створення СНД. Юридично остаточну крапку в історії СРСР поставила алма-атинська зустріч керівників 11 республік, які 21 грудня 1991 р. ввійшли до складу СНД. Відповідно до цих рішень була припинена діяльність союзного парламенту. 25 грудня про свою відставку проголосив Президент СРСР.

Угода про СНД не усувала суперечностей, які існували по ряду питань між колишніми республіками. Уже в перші дні одна з них — загострення суперечки між Росією і Україною з питань про спільні заходи щодо ядерної зброї, про долю Чорноморського флоту, міста Севастополя і т. ін. З обох боків були припущені помилки, які негативно вплинули на стосунки між Росією і Україною взагалі. В першу чергу це стосується національної ідеї. Дійсно, Україна вступила в новий етап розвитку національно-визвольного, демократичного руху. Але політика протиставлення національної ідеї питанням економіки, яка в перший рік незалежності свідомо й широкомасштабно проводилася зверху донизу і навпаки, призвела Україну до стану повного хаосу у виробничих відносинах. Обвинувачення в цьому тільки на адресу Росії, як показав час, виявилися не зовсім обґрунтованими.

У Росії активізувалися антиукраїнські тенденції. Не забезпечується захист прав українців, що прожи-

вають у сучасній Росії. Адже наші земляки від Мурманська до Камчатки не мають ані шкіл, ані телепрограм, де б лунала українська мова. В часи відносного державного сприяння в Російській федерації в кінці 20 — на початку 30-х рр. у Нижньоволзькому краї діяли 429 українських шкіл, у Далекосхідному краї — 1076 початкових українських шкіл, а також 219 середніх шкіл. Понад 1000 українських шкіл працювало у Північно-Кавказькому краї. Виходили обласні українські газети у Воронежі, Хабаровську, Саратові, Ростові-на-Дону, Самарі, а також багато районних [3, 1993, 21 лип.].

У сучасних умовах як життєво невідкладні постають перед українцями складні, нерідко безвихідні проблеми реанімації української мови, культури, освіти, інформації українського громадянства, а також повернення на рідну землю, чого бажають сотні тисяч українців.

Незважаючи на такі перешкоди, в останні роки в Україні певною мірою склалася й продовжує формуватися система українського відродження. Деформації часів культу й застою, недооцінка значення національної самобутності українського народу, нехтування культурно-етнічними проблемами представників інших національних груп України загострили проблему національної самосвідомості.

Значної шкоди справі становлення українського народу завдають твердження про те, що Україна ніколи не була державою, не мала незалежності, а тому-то і нічого відроджувати.

Але це не так! Український народ протягом віків живе на своїй етнічній землі, мав свою державність у різних формах понад 850 років, завжди боровся за її відродження (Київська Русь, Галицько-Волинська держава, Запорізька Січ, козацька держава Б. Хмельницького). Єдине бездержавне століття — ХІХ, яке, однак, породило духовну основу нації, її національно-культурне відродження. Причому поняття відродження не означає повторення чогось архаїчного, віджившого, застарілого. Воно означає створення чого-небудь заново. Але все нове створюється не на голому місці, а на базі «інвентаризації» духовних і культурних цінностей, відновлення історичної пам'яті, формування глибокого інтелекту свого народу.

Багато сучасних авторів продовжують вважати, що в основі українського відродження повинна лежати українська національна ідея. Уже те, що це питання обговорюється, що йдеться про проблеми, пов'язані із національною ідеєю, є добра ознака. Інша справа, сам вислів «українська національна ідея» є, швидше, висловом публіцистичним, навіть метафоричним. І зовсім недоречно пов'язувати його тільки з українським менталітетом, не кажучи вже про український націоналізм як особливий історичний феномен. Необхідно звернути увагу на конкретизацію поняття «українська національна ідея», тобто на його зміст. Цілком слушно наголошувати на тому, що нам потрібно будувати націю, потрібно будувати національну державу. І головне, що основою такої держави має бути політична нація. Ось у такому визначенні національна ідея наповнюється конкретним змістом. Єдине, що необхідно тут з'ясувати, так це розвести поняття «політична нація» і «етнічна нація».

Політична нація — це об'єднання громадян України в єдине ціле, аби вони впевнено вірили в те, що зможуть упоратися з усіма проблемами спільними зусиллями. Серцевиною цієї політичної нації є етнічна нація — українці. Вона об'єднує усіх навколо себе і є, таким чином, консолідуючим центром. Кожен має бути патріотом України, відчувати приналежність до одного цілого. У нас часто протиставляють поняття «етнічна нація» і «політична нація». Це неправильно, адже тут йдеться про два не протилежні, а взаємопов'язані поняття. Політична нація існує у межах державних кордонів. Етнічна нація існує незалежно від кордонів. До неї відносить себе кожний, хто відчуває свою спорідненість з українськими звичаями, міфами, легендами тощо. Отже, основа, яка об'єднує усіх українців в одну етнічну націю, значно глибша, ніж та, що об'єднує громадян в українську політичну націю. Для останньої об'єднуючими стають тільки деякі елементи етнічної нації: мова, політична символіка, деякі державні традиції. Тому українська політична нація повинна бути українською так, як і французька політична нація є французькою, оскільки французи як етнічна нація дають політичній нації ті культурні елементи, які об'єднують її в одне ціле, в народ. Тому цілком доречним і логічним є вислів у нещодавно прийнятій Конституції України про те,

що Український народ — це громадяни України всіх національностей.

Народ без власної мови стає просто населенням, поволі зрікається своєї культури, звичаїв і зрештою втрачає почуття Батьківщини. В той же час питання про українізацію, відродження української мови не повинне вирішуватися на ідеократичній основі. Ідеократичне мислення пропонує просте розв'язання проблеми. Оскільки, мовляв, ідея нації вища над усе, вона не потребує узгодження з правами людини. Як найвища ідея не сумісна з іншими ідеями, так двом мовам і двом культурам тісно в межах однієї країни. Функціонування інших мов і культур має бути обмеженим таким чином, щоб воно не стало на перешкоді мові і культурі корінного народу.

На жаль, на ідеократичній основі уже в незалежній Україні розпочалося формування програми шкільної освіти. Характерним прикладом національно-ідеократичного підходу до мовно-культурних проблем стала відома постанова Міністерства освіти «Про вивчення мов та літератур в навчальних закладах України» від 21 січня 1993 р. [4, 1994, № 4, с. 125]. В основу цієї постанови покладена ідея етнізації школи, тобто пов'язування права на вибір мови навчання з етнічним походженням, відповідно з записом у паспорті батьків. Кількість шкіл повинна була приводитись в оптимальне співвідношення з національним складом населення в регіонах. Тобто російські школи повинні були повсюдно перетворюватись на українські. Про згоду батьків і право їхнього вибору при цьому не згадувалося, а це вже порушення прав людини. Тому держава, гарантуючи здобуття знань державної мови, для рівноправного діяння кожного індивіда в суспільному житті повинна гарантувати національним меншинам і право вивчення рідної мови згідно з побажанням.

Складні явища спостерігаються в культурній сфері. Матеріальна скрута посунула більшість працівників культури і мистецтва до межі бідності. У бюджеті кожного року зменшуються видатки на культуру. Вони становлять не більше 2,8 відсотка. В державі не має цілісної концепції української культури та національної культурної політики. Розробка її відбувається дуже повільно. Вперше проект «Концепції державної культурної політики» було опубліковано в

січні 1995 р. [5, 1995, 21 січ.]. А потім про неї забули. В липні 1996 р. розпочалася робота над іншим документом «Концептуальні основи і програма розвитку української культури».

Після проголошення незалежної української держави було зроблено спробу радикальних змін у підходах до вивчення історії України. В цей період розробляються теми, які раніше не дозволялися, білі плями, що випадали з поля зору, докладаються зусилля, щоб позбутися штампів, догматичних оцінок. На початку 90-х рр. з'являється ряд глибоких наукових публікацій в «Українському історичному журналі». Стає широкою практикою видання творів М. Грушевського, Д. Багалія, Д. Дорошенка, О. Оглобіна, О. Єфименко, І. Крип'якевича, Д. Яворницького, Н. Полонської-Василенко та інших відомих у минулому істориків України. Інститут історії АН України підготував підручники-посібники з історії Батьківщини для школярів. Досить результативно працюють вузівські фахівці. Підручники з історії України для студентів видають у 1991—1995 рр. кафедри Київського університету (Л. Мельник), Харківського університету (І. Рибалка), Київського політехнічного інституту (Б. Ковальський), Тернопільського інституту народного господарства (Б. Лановик).

Значною подією в історичній науці республіки став вихід у світ двотомника «Історія України: нове бачення», яку підготував авторський колектив Інституту історії України Національної Академії України за редакцією академіка В. А. Смолія [6]. Основна мета цієї книги — правдиво висвітлити історичне минуле Української держави. Побудована вона в традиційній формі нарисів і містить нове бачення історичного процесу в Україні. Автори знайомлять широкий читацький загал з останніми здобутками вчених-істориків, що ґрунтуються на документах і матеріалах, доступ до яких відкрила нова політична ситуація в країні. Але не все, на нашу думку, в цій книзі є бездоганним. Дивує відсутність в ній, перш за все, науково-довідкового матеріалу. Невиразно, наприклад, висвітлено питання про давньоруську народність і етногенез українського народу. В цілому ж книга «Історія України: нове бачення», безумовно, відіграє визначну роль у формуванні історичної свідомості громадян України.

Але не можна обійти мовчанням той факт, що до цього часу відсутня чітка концепція вивчення історії в навчальних закладах України. У зв'язку з цим спостерігаються такі явища, як дублювання, розбіжність, відсутність системності й спадкоємності. Після вивчення історії України в середній школі вона вивчається й у вищих учбових закладах. В багатьох вузах республіки створені кафедри українознавства, яким надано монополічне право читати обмежені курси лекцій якраз з історії України. Курс політичної історії сучасного світу з учбових планів вилучено, й тільки подекуди вивчається політична історія України. Вивчення історії України як краєзнавчої дисципліни — це серйозна методологічна помилка. Адже мова повинна йти не про історію українського краю, а, перш за все, про історію боротьби за українську державність. А це все прерогатива політичної історії. Виходячи з цього, у вузах слід було б віддати перевагу вивченню циклу історико-політичних дисциплін. Крім цього, політична історія України має право на існування як наука.

Українське відродження не можливе без задоволення духовних запитів національних меншостей. У цьому плані велику роль відіграють національно-культурні товариства. В Україні діють російське, болгарське, польське, тюркське, єврейське, німецьке, угорське, чеське, кримсько-татарське та інші національно-культурні товариства. Всього таких товариств нараховується понад 200. Створено Раду національних товариств України, яка координує їх діяльність. У місцях компактного проживання національно-етнічних груп працює 210 шкіл з викладанням національними мовами. У навчальних закладах відкрито понад 45 факультетів з вивчення болгарської, угорської, польської, новогрецької, єврейської, кримсько-татарської та інших мов.

У районах Донецької, Одеської, Чернівецької, Закарпатської, Запорізької та Кримської областей виходять газети молдавською, грецькою, кримсько-татарською, угорською та болгарською мовами. Функціонують радіо й телебачення новогрецькою мовою в Донецькій області, молдавською — в Чернівецькій, угорською — в Закарпатській, болгарською — в Одеській області.

Велике значення для формування духовного та культурного стану української нації мають пам'ятки історії та культури. Довгий час вони були в умовах імперії другорядними, малоросійськими. Багато пам'яток було зруйновано. За останні роки в Україні взято на державний облік і охорону 122 тис. пам'яток історії та культури, проведена значна робота щодо виявлення та дослідження пам'яток, підготовки текстів, ілюстрованих та картографічних матеріалів до республіканського зводу. До видавництва передано томи по Чернігівській, Київській, Харківській областях, місту Севастополю. Всього ж планується опублікувати 28 таких томів. Проте фінансування цих видань здійснюється державними органами дуже погано. Через це більше трьох років нічого не робиться щодо доопрацювання зводу по Харківській області.

Українське відродження здійснюється не без труднощів. Національна ідея достатньо сприяє консолідації суспільства. Але спроба підмінити її націоналізмом, зробити її державною ідеологією посилила загрозу розколу країни з національної, територіальної і світоглядної ознак. Надзвичайно неприємне для України явище — внутрішньоетнічне протистояння, зокрема протиставлення західних українців східним. Ідеологами націоналізму воно подається в одіозній формулі: західні українці — етнічний еталон українства, а тому вони мають підтягувати до свого рівня українців інших регіонів. Ставити так питання — значить не знати своєї етнічної історії, й зокрема того факту, що історичні умови для формування української етнічності в різних районах України не були однаковими, а тому за багатьма етнокультурними ознаками українці — різні. Тим не менш всі вони українці. Загально відомо, що серед них виділяються найрізноманітніші етнорегіональні та етнографічні групи: подоляни, волиняни, галичани, покутяни, буковинці, слобожани, севіряни, як і гуцули, бойки, лемки, поліщуки, русини. Отже, йти шляхом протиставлення етнічних груп українців, котрі сформувала сама історія, — значить заганяти себе у безвихідь, наслідуючи тих імперських етнополітологів, які намагалися звести усе національне розмаїття до єдиної, уніфікованої спільності — радянського народу. В плані подальшої консолідації українства (а отже, українського суспільства) набагато перспективнішим уяв-

ляється пошук того спільного, що об'єднує його етнічні групи,— єдність національної самосвідомості, національних символів і національних ідей, бо ж саме вони визначають цілісність національної спільності в усьому розмаїтті етнорегіональної системи українства. І ось тут повинен висуватися на перший план головний механізм захисту від міжнаціональних конфліктів — держава, яка через систему законів має забезпечити стабільність, гармонійний розвиток суспільства.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Національні відносини в Україні у XX ст.: Зб. док. і матеріалів. К., 1994.
2. Демократична Україна.
3. Голос України.
4. Сучасність.
5. Зеркало недели.
6. Історія України: нове бачення / За ред. В. А. Смолія. К., 1995. Т. 1; 1996. Т. 2.

ІСТОРІЯ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ

Б. В. ФЕДОРОВ,
М. В. ТАТАРІНОВ

ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ У XVIII ст.

Роль та місце Православної Церкви в історії Слобідської України XVIII ст. викликає певний інтерес. Вивчаючи устої державності, економічну, суспільну і культурну історію Слобожанщини, необхідно враховувати феномен православ'я. Слобідська Україна у XVIII ст. перебувала у складі Російської імперії. Територія регіону була заселена українцями, які переселилися з Право- та Лівобережної України (українські черкаси) і, меншою мірою, російськими служивими людьми. На основі поєднання української та російської культур і утворилося слобідське православ'я. Православна Церква в Слобідській Україні була українською за духом, але підпорядковувалася Святійшому Правлячому Синоду Росії. XVIII ст. було часом внутрішнього розселення слобожан в нашому краї та періодом переходу регіону на мирне становище. Внаслідок цього накреслилося міцне економічне піднесення Слобідської України: розвиток землеробства, тваринництва, ремісництва та ярмаркової торгівлі. Немале значення в цих економічних процесах мали церковно-монастирські господарства. Економічна діяльність Православної Церкви мала значний вплив на

загальні економічні процеси, які відбувалися в Слобідській Україні у XVIII ст.

Тому розгляд питання про економічну діяльність Православної Церкви на Слобожанщині є важливим при вивченні проблем краєзнавства.

Необхідно розглянути роль церковно-монастирської економіки в господарській системі Слобідської України, визначити суттєві особливості розвитку церковної економіки. Передбачається показати, як розвиток церковно-монастирського господарства сприяв збільшенню суспільного виробництва продуктів, зростанню товарообміну, засвоєнню нових орних родючих земель, і врешті-решт, як церковна економіка працювала на забезпечення життєдіяльності людського суспільства.

Дана проблема певною мірою вивчалася в історичній літературі. Однак узагальнюючої спеціальної праці з цієї теми немає. Це питання докладніше розглядалося авторами церковно-історичної літератури.

У праці пресвятішого митрополита Харківського Філарета наведено багато цікавих фактів з історії церков та монастирів Слобожанщини [12; 13]. Висвітлено господарське становище Харківської єпархії: відомості про стан церков та монастирів; наявність земельної власності; фінансова оцінка внутрішнього вбрання храмів; прибутки, які отримані церквою від свого господарства та їх використання, а також відомості про діяльність церковних братств та їх ролі в розвитку економіки регіону. Праця Філарета («Нестора Харківської єпархії») [4, с. 4] містить частину документів з історії слобідських церков та монастирів, які не дійшли до нас.

У працях харківського протопопа, отця Ніколая Лашенкова висвітлені питання про економічну діяльність харківських слобідських церков [5, с. 201—202; 6, с. 1—34; 7, с. 99—168].

Автор описав систему церковного землеволодіння, проаналізував становище окремих харківських храмів, джерела їх фінансового добробуту, допомогу дворян-прихожан церквам, будівництво та утримання дворянами-поміщиками окремих храмів.

Визначну цінність мають матеріали, опубліковані в «Топографическом описании Харьковского наместничества» [11, с. 59—64]. Даний твір містить довідки про роль держави, особи імператорів, економічні справи слобідських церков та монастирів у XVIII ст.

Відомості про пожертвування князів Голіциних монастирям земель та хуторів, а також про грошову допомогу на платню церковним вчителям, знаходимо в «Описании Слободской Украинской губернии», з передмовою Д. І. Багалія [9, с. 94—95].

Великий внесок у вивчення проблем, які стосуються слобідських монастирів і церков у XVIII ст., зробив український історик, академік Д. І. Багаліі [2; 3; 4]. У нього знаходимо аналіз ролі монастирів у заселенні краю, відомості про стан монастирського землеволодіння, роль братств в економіці краю, становище духовництва. Автор розкриває систему управління церковним майном.

У радянські часи вивченням цієї проблеми, з відомих причин, мало займалися. Її розглядали в загальному курсі історії нашого краю. А. Г. Слюсарський проаналізував це питання з позиції марксистсько-ленінської ідеології [10]. Певний інтерес викликають матеріали про долю церковно-монастирського землеволодіння в загальному земельному фонді Слобожанщини, джерела його формування, свідчення про монастирі та їх становище після реформи російської імператриці Катерини II 1786 року.

Стаття ґрунтується на матеріалах, які розшукані авторами у фонді № 40 Державного архіву Харківської області.

Економічна діяльність Православної Церкви у Слобідській Україні складала комплексну систему господарських заходів, які спрямовані на збереження, зміцнення та стабільний розвиток церковно-монастирського організму у XVIII ст. Складаючими її компонентами в названий період були: система монастирсько-церковного землеволодіння та отримані від її використання натуральні та грошові доходи; витрати на внутрішні потреби церков, соборів та монастирів; фінансові операції та діяльність церковних братств.

Церковна економіка розвивалася внаслідок її суворої регламентації з боку державних структур Російської імперії (Синоду) та органів духовного правління нашого регіону.

Стан церковно-монастирського землеволодіння у XVIII ст. був обумовлений рядом особливостей. У першій половині століття йшов процес збільшення монастирських земель. У Краснокутському, Охтирсько-

му, Чугуївському та Харківському повітах монастирями було отримано від власників-поміщиків, військових обивателів і однодворців 26 399 десятин землі [10, с. 173] за загробне блаженство і внаслідок великої християнської набожності, шляхом дарування земель на «поминання». Поповнювалося монастирське землеволодіння за рахунок переходу людей у духовний стан. Так, підпрапорщик Охтирського Слобідського полку Михайло Штепін подарував за доручною запискою Краснокутському монастирю «власний маєток, орні землі, два луги, ліс і висохле болото» [2, с. 160]. Монастир в знак вдячності брав на виховання двох його синів.

Харківський Покровський училищний монастир таким же чином придбав 3076 десятин землі [2, с. 159]. На отриманих землях знаходилися села, слободи, хутори, млини, рибні ловлі та угіддя (ліс) [12, с. 218; 13, с. 207]. Володіння Курязького Пресображенського монастиря склалися з орних земель, пасіки, 100 овець, волів, 4 озер з рибою, млина з землею вздовж р. Уди [2, с. 159].

Інші, найбільш місткі, слобідські монастирі — Зміївський Миколаївський козацький, Святогорський Успенський, Сумський Успенський, Дивногорський, Краснокутський Петропавлівський — не поступалися нерухомістю вище згаданим монастирям [2, с. 36—37, с. 160; 12, с. 124, с. 166; 13, с. 39—44].

Одержана нерухомість юридично закріплювалася указами та височайшими грамотами російських імператорів. Під час правління Петра I 29 жовтня 1722 р. вийшло узаконення межевої інструкції, в якому захищалося церковне землеволодіння. Ним проголошувалося «...не отдавати земель принадлежащих церквам во владение частным людям, то о сем подтвердить всем губернским правлениям с тем, что если по какому случаю таковые земли отходят будут под дороги или другие общественные надобности, чтобы вместо оных в то же самое время отводили другие удобные по близости к церквам места» [1, ф. 40, оп. 13, спр. 482, арк. 12]. Це узаконення гарантувало церквам, що вони не залишаться без землі, якщо держава забере в них землі, які раніше їм належали. Дані землі були невід'ємною частиною церковних господарств. 16 березня 1731 р. в Петербурзі вийшов Височайший Указ імператриці Анни Іоанівни на неру-

хомість Покровського училищного монастиря і існуючого при ньому Колегіуму. Імператриця в указі «жалувала тому быть вечно и ненарушимо, и оной содержать непременно, а в том монастыре Игумену и Ректору и всем учителям довольствоваться теми доходами» [11, с. 60—61].

Розміри угідь були різноманітними та коливалися від 3076 дес. у Покровському училищному монастирі до 27 000 дес. у Святогорському [2, с. 159—160]. Всього монастирський земельний фонд на Слобожанщині до середини XVIII ст. нараховував 84 195 дес. землі [10, с. 170] (хоч дані неповні через відсутність точних земельних описів і їх збереження до наших днів). Таким чином, монастирі вели своє господарство, за рахунок якого вони жили. В цих господарствах було розвинуто землеробство, тваринництво, садівництво: вирощували яблука, груші, вишні та виноград, з якого робили вино для церковних потреб та для продажу [2, с. 131; 13, с. 39]. Розвивалися церковні промисли — розводили рибу і качали мед. Церковне ремесло також розвивалося. В тісному зв'язку з землеробством знаходилося борошномельне виробництво, виготовлення гончарних виробів. Як правило, церковне ремісницьке виробництво мало локальний кустарний характер. Він впливав з внутрішніх потреб монастирських господарств.

Головними виробниками церковної продукції були так звані економічні селяни (фактично духовні кріпаки церковно-монастирських маєтків). Покровський училищний монастир мав 600 чоловік підданих [5, с. 202], Курязький Преображенський монастир — 267, а Святогорський — 2000 чоловік [2, с. 159—160]. Праця селян, так само, як і монахів, була безкоштовною і вигідною для церковної економіки. Селяни і монахи працювали в монастирсько-церковних господарствах за загробне життя, за відпуск гріхів та вад. Їх праця була освітлена авторитетом православ'я і закріплена власною вірою. Наприклад, піддані Харківського Покровського училищного монастиря «гатили греблю на млин, з млина монастир мав шість четвертин борошна» [2, с. 108].

Особливістю економічних обов'язків монастирських селян є те, що навіть до Указу імператриці Катерини II 1783 р. вони не були тяжкими. Податки монастирських селян в більшості були схожі з обов'яз-

ками підданих панів-державників [2, с. 108]. М'якість феодальних повинностей пояснювалася особливістю заселення краю і його автономним становищем у складі Російської імперії до Указу-маніфесту 28 липня 1765 р. Катерини II про Слобідські полки.

Слобідські монастирі у XVIII ст. стали селянськими господарствами-виробниками і зробили великий внесок у розвиток економіки даного регіону. Вироблені продукти сільського господарства та вироби ремесла йшли на внутрішній ринок Слобожанщини. Купцям дозволяли їздити до монастирів за будь-якими продуктами і продавати без митних зборів [2, с. 37]. У кінці XVIII ст. Дивногорський монастир мав власну ярмарку. Туди на служіння приїздило багато віруючих, особливо купців, які привозили різні товари: книги, цукор, чай, хліб та закуповували монастирські продукти: вино, мед, віск, пиво, борошно, свічки.

Монастирі турбувалися про розвиток власного господарства та отримання прибутків. Розвиток церковної економіки в краї сприяв збільшенню товарообміну в регіоні, насиченню ринку товарами першої необхідності для всіх мешканців. Монастирсько-церковний організм існував на самозабезпеченні і приносив не малі прибутки. Одержані доходи поступали як на потреби церков та монастирів, так, говорячи сучасною мовою, і на соціально-культурні потреби.

Внутрішні потреби Православної Церкви полягали в тому, що XVIII ст. було часом перебудови багатьох дерев'яних храмів на кам'яні. В Харкові в 1726 р. перебудовується Покровська церква, в 1764 р. — Миколаївська церква, а в 1778 р. — Харківський Успенський кафедральний собор, також в 1775 р. — Благовіщенська церква [13, с. 21—46].

Держава контролювала цю діяльність, та, знаючи про достатки церков, примушувала їх в обов'язковому порядку займатися перебудовою храмів. Указ з консисторії проголошував «...о непозволеніи если где сгорит деревянныя церковъ строить вновь деревянной. Обязать о выстроении на месте оной сгоревшей непременно камянной церкви» [1, ф. 40, оп. 1, спр. 636, арк. 5].

Частина прибутків з церковного господарства йшла на роботи, пов'язані з вбранням храмових споруд, закупку предметів богослужіння, на вирішення проблем малопробутних прихідських церков. Так, для

Харківського Успенського кафедрального собору було закуплено 5 срібних кадил, срібляні панихиди, ікони зі срібляними ризами вартістю 2150 крб. і 1100 крб. сріблом [13, с. 18—19]. У слободі Мартовій Зміївського повіту храм Архистратига Михайла був недобудований через недбайливість священників Іоанна Попова та Федора Флавицького, тому це потребувало невідкладних заходів [1, ф. 40, оп. 2, спр. 692, арк. 29]. У невеликих слободах приходські храми та священники зі своїми родинами терпіли велику нужду. В Охтирському окрузі, в с. Тур'є, священник Григоріївської церкви Василь Владиков просив «о переведении по малости и скудости прихода на другое праздное священническое место» [1, ф. 40, оп. 2, спр. 692, арк. 66].

Прибутки великих церковно-монастирських господарств сплачували потреби малих приходів. Як правило, в малих приходах грошей було дуже обмаль та всі вони витрачалися на церковне вино, свічки та просфори [1, ф. 40, оп. 1, спр. 155, арк. 15].

Грошові прибутки міських церков були значними. Церкви м. Охтирки на початок 1800 р. мали в приході 6818 крб. 66 коп. та змогли витратити для власних потреб 4 525 крб. 65 коп. [1, ф. 40, оп. 1, спр. 155, арк. 4]. В 1799 р. всі десять церков м. Харкова¹ після всіх необхідних витрат мали 8 457 крб. 57 коп. [1, ф. 40, оп. 1, спр. 155, арк. 15].

Однією з важливих статей витрат Православної Церкви була оплата посад священників за виконання ними своїх церковних обов'язків. Гроші, призначені для утримання священників, повинні були тільки йти з прибутків церкви. Консисторський указ передбачав «касательно учреждения при всех ведомствах сего церквах общей кружки и раздела священно и церковно-служителям бываемых доходов каждому по известной доле» [1, ф. 40, оп. 1, спр. 636, арк. 6].

Таким чином, всі внутрішні матеріальні проблеми церков та монастирів вирішувалися ними самостійно, своїми грошима та силами.

Як же церковна економіка працювала на слобідське суспільство XVIII ст., що вона йому давала та в чому її заслуга?

¹ Рождественська, Благовіщенська, Троїцька, Димитрівська, Миколаївська, Архангельська, Вознесенська, Воскресенська, Кладбищенська церкви та Богословська церква с. Іванівка. Богословська церква була домовою та належала семінарії [3].

Держава, в особі імператорської влади та Святійшого Правлячого Синоду, розуміла, що потрібен чіткий контроль за матеріальними доходами Церкви. Тому церковно-монастирське господарство регулювалося на підставі указу Святійшого Правлячого Синоду від 29 липня 1723 р. Їм наказувалося збирати подаяння та збори при літургіях, та піснеспівах православних, а зібрану суму розділити на дві частини: «...в один имеют быть збор на поупку церковных потреб, а в другой на гошпиталь и содержанию и довольству не имущих своего питомства, которые весьма здравия лишены и препитания ниоткуда получают, и сами о себе промышлять не могут. Деньги содержат в целости без всякого в прочие расходы употребления, прилежно надзирать, дабы никакова ни от кого похищения оным не происходило» [1, ф. 40, оп. 13, спр. 482, арк. 13].

Так указ вирішував дві важливі проблеми: з одного боку, як утримати священиків, а з іншого боку, церкви та монастирі повинні були допомагати утримувати одиноких, хворих, непрацездатних людей. Синод розумів необхідність контролю за церковними грошима. В них він бачив резерв для державного бюджету. Однак, розуміючи, що не всі церкви можуть утримувати притулки, дія указу мала силу тільки для великих церков (соборів) та монастирів. Даний указ мав силу на протязі всього XVIII ст. і був спрямований на припинення крадіжки церковних грошей та збагачення священиків, суворо захищав авторитет православ'я.

Після цього указу всі монастирі та церкви Слобожанщини робили «вклады в казну для военных, хозяйских и прочих оных общественных потреб» [6, с. 17—19; 2, с. 182]. Державні матеріально-фінансові труднощі тепер частково могли вирішуватися за рахунок церковної економіки.

Православна Церква, виконуючи умови Указу 1723 р., а також внаслідок високих християнських заповідей залишалася у XVIII ст. в Слобідській Україні центром благодійності, піклувальництва та просвіти.

З часів присуду від 28 жовтня 1721 р. Правлячого Синоду наказувалося «построить везде при знатных церквах и монастырях богадельни пребывания ради нищенствующих больных, которых тамо и кормить...» [1, ф. 40, оп. 13, спр. 482, арк. 13]. У Святогорському

монастирі знаходилися поранені, де їх годували та утримували. «Там були старці, немічні та каліки. Туди заходили і здорові стражники та станичники, українські та донські козаки, великоруські службові люди та навіть «воровські черкаси», щоб помолитися Богу та сповістити за свої гріхи» [2, с. 36]. На забезпеченні Зміївського Миколаївського козацького монастиря були інваліди та підстаркуваті козаки. При Харківському Покровському училищному монастирі був заснований Колегіум, який утримувався за рахунок монастиря [5, с. 201]. Доходи від монастирського господарства йшли на утримання колегіумських чинів — вчителів, «на покупку для учеников разной муки, круп, мяса, рыбы, свечей, дров и прочих с истных припасов, и беднейшим из них обуви и одеяния в четьреста сорок семь рублей и две копейки» [1, ф. 40, оп. 1, спр. 635, арк. 5].

У слобідських церквах широке розповсюдження отримало заснування шпиталів, богаділень та церковно-прихідських шкіл. За ревізьким переписом, який проводився в 1732 р. лейб-гвардії майором Хрущовим, у чотирьох Слобідських полках було більш, ніж 124 церковно-прихідські школи [2, с. 192; 13, с. 39, с. 44—46, с. 104, с. 140, с. 154, с. 163, с. 194, с. 319—323]. У школах вивчалися основи церковного піснеспівання, богослов'я та письмо. Ці заклади були розраховані на дітей небагатих слобожан. У шпиталях та богадільнях утримувалися старі самотні люди, нужденні та каліки [13, с. 140, с. 154, с. 194].

Таким чином, розвинена церковна економіка дозволяла надавати велику допомогу соціально-культурній сфері Слобідської України XVIII ст. Це була прозора християнська, безкорисна допомога. В тому, що Православна Церква була не байдужа до проблем благодіяльності, до соціальної допомоги та захисту нужденного населення Слобожанщини, визначався зміст роботи церковної економіки на людину в той час.

Стабільний розвиток економіки Православної Церкви в Слобідській Україні підірвано виходом у світ Височайшого Маніфесту імператриці Катерини II від 10 квітня 1786 р. Маніфест визначав надалі положення «в делах хозяйских и по поводу веданием духовных крестьян, земель и прочих недвижимостей» [8, с. 202]. Це означало, що церковна економіка лишалася права володіння землею, тобто землі секуляри-

зовувалися. Указ проголошував, що імператриця зовсім не бажає спрямувати церковне надбання «на какое-либо употребление свету и его суете» [8, с. 202].

Після цієї реформи у монастирях Слобідської України залишалося 30 782 дес. землі. А загальне церковно-монастирське землеволодіння складало на кінець XVIII ст. 46 613 дес. землі [10, с. 176].

Після реформи 1786 р. найбільш розвинутими центрами церковно-монастирського господарства залишалися Куп'янський (12 831 дес. землі), Чугуївський (8 218), Харківський (4 864), Сумський (4 450), Богодухівський (4 127) та Острогозький (160 дес. землі) повіти [10, с. 171]. У цих повітах зосереджувалася найбільша кількість орних земель, від яких отримували грошовий та натуральний прибуток.

У таких повітах, як Вівчанський, Білопільський, Миропільський та Лебединський, церква повністю втратила свої володіння, а усі господарства, які раніше належали їй, добро та сади були вилучені [2, с. 161].

Єпископи та архімандрити з жалем дивилися на золоте дно, яке випливало з їх рук [8, с. 202].

8 травня 1779 р. вийшов іменний Височайший міст стали відчувати кризу церковної економіки. В містах збільшувалася кількість бідних, калік та бездомних, а ярмаркова торгівля у краї втрачала свічки, церковне вино, віск та борошно. Занепад цього змусив російську імператорську владу піти на державні пільги та привілеї для церкви.

8 травня 1779 р. вийшов іменний височайший Його Імператорської Величності Указ, який наказував іншим губерніям виконувати «силу о том, чтобы церковные земли издревле состоявшие во владении... по писцовым книгам возвращены были и на этих землях выстроить дома с удовлетворением понесенных от кого следует убытками» [1, ф. 40, оп. 13, спр. 482, арк. 12]. Державні привілеї на монастирі не розповсюджувалися.

Таким чином, імператорський указ знову намагався залучити церковну економіку Слобідської України до вирішення соціальних проблем місцевого населення.

Економічна діяльність церкви поступово переходить з виробляючого рівня на споживаючий. Але Церква насамперед працює не на соціальні потреби, а на

внутрішнє споживання. Однак ситуація, яка склалась, вимагала поспішного вирішення. Вихід був знайдений. Прихожани тепер починають жертвувати не землі, а гроші для церковних потреб. Так, багата поміщиця Єлизавета Миколаївна Корнієнко заповідала Харківському храму Архангела Михайла 430 крб. сріблом [13, с. 290], а Троїцький Харківський храм від набожного купця Ханайченкова отримав 5 000 крб. сріблом на установку дзвону [13, с. 287].

Особливою щедрістю та добродійністю виділялися князі Голіцини. В квітні 1799 р. князь Голіцин на утримання Колегіуму при Покровському училищному монастирі виділив 250 крб. сріблом, в серпні — 500 крб. сріблом та в грудні — 250 крб. сріблом [1, ф. 40, оп. 1, спр. 635, арк. 13; 11, с. 64].

Крім грошей, церкви одержували нерухомість у вигляді будинків, які вони могли здавати в оренду та отримувати за це гроші. Так, в м. Сумах 15 листопада 1793 р. поміщик та міський секретар Іван Олександрович Кирилов пожертвував «...каменной дом состоящий в шести покоях с двумя сенями, да внутри деревянные 2 амбара и 1 горница» для Сумської Воскресенської церкви [1, ф. 40, оп. 13, спр. 482, арк. 3]. Далі в заповіті зазначалося що «...буде можно приобретать доход, который да не употребится ни на какие другие и градские, а разве в случае на необходимые церковные надобности с общего приговора» [1, ф. 40, оп. 13, спр. 482, арк. 3]. Отже, Церква повинна була витратити отримані за оренду гроші тільки на власні потреби. Міській владі заборонялося користуватися цими прибутками.

В економічній діяльності Православної Церкви з'являються нові моменти, які пов'язані з одержанням прибутків. Вони повинні були скріпити церковно-монастирське господарство, яке було підірвано після 1786 р. Слобідські храми намагалися отримувати доходи від здавання в оренду погрібів та кладових приміщень [1, ф. 40, оп. 1, спр. 635, арк. 3], від права користування казенними обивателями церковною землею [1, ф. 40, оп. 2, спр. 692, арк. 23], від кружечних та псалтирських поборів [1, ф. 40, оп. 1, спр. 636, арк. 6], внаслідок накладання штрафів на священиків за порушення церковних правил [1, ф. 40, оп. 1, спр. 636, арк. 2].

Таким чином, церковний організм намагався все більше і більше жити не за свій рахунок, а за рахунок набожних прихожан.

Самі ж священики турбувалися про власний добробут. Були приклади, коли священики навчали дітей поміщиків і отриманою платнею значно покращували своє матеріальне становище. Наприклад, поміщик слободи Каплунівки І. В. Перекрестов-Осипов за п'ятирічне навчання двох його синів Петра та Миколи збудував прихідському священику Григорію Ракшевському будинок, який цінувався «в 500 крб. асигнаціями, та подарував йому в вічне користування двір та садибу» [7, с. 168].

Велику шкоду розвитку економіки Церкви наносили фінансові афери. Священики забували про свою високу моральність, приховували одержані з прихожан гроші [1, ф. 40, оп. 1, спр. 155, арк. 21, арк. 23], розкрадали гроші та церковне майно [1, ф. 40, оп. 2, спр. 692, арк. 7]. Були священики, які за своєю неосвіченістю не вели «прошнурних» книг видатків та прибутків храмів [1, ф. 40, оп. 1, спр. 155, арк. 21]. Наведені дані свідчили про порушення господарської дисципліни священиками. Деякі святі отці брали церковні гроші в позику без процентів на власні потреби [14, с. 300].

Значне місце в церковній економіці посідали церковні братства. Особливість братств у Слобідській Україні полягала в тому, що це були не лише релігійні, але і господарські, благодійницькі організації. Братства виступали одним із стовпів церковної економіки: вели власне господарство, забезпечували церкви майном та продуктами харчування, сплачували внески на військові потреби російської держави.

Перше братство з'явилося в 1700 р. при Курязькому монастирі. За актом цього монастиря відомий «харьковець Григорій Иванов-(ич) Голинский братчик соборной церкви» [13, с. 44]. Братства з'являлися швидко. В 1711 р. така організація утворюється при Михайлівській церкві, в 1724 р. при Троїцькій харківській церкві та церкві Різдва Богородиці, в 1732 р. в Білопідлі була школа та братерський двір, в 1732 та 1740 рр. братські організації виникали при Благовіщенському соборі та харківській Архангельській церкві відповідно [2, с. 185; 13, с. 45—46; 14, с. 418].

Внесок братського господарства в розвиток економіки Слобідської України у XVIII ст. був невеликий. Але матеріально-моральний внесок для слобідського суспільства був значним. Після того, як в 1786 р. монастирі втратили провідну роль у розвитку в краї благодійницької, піклувальної та просвітницької діяльності, братства стали їх спадкоємцями. Братські організації обробляли власними силами землі, варили мед, пиво, вино, мололи зерно на борошно, робили віск та свічки. Всі ці продукти потрапляли на базари, ярмарки, торжки Слобожанщини, де купувалися населенням краю. Часто в голодні роки братства забезпечували селян борошном та духовно їх підтримували. Під час релігійних свят постійно безкоштовно провадилися благодійні обіди для прихожан. Від своєї діяльності братські організації одержували великі прибутки. В 1739 р. члени харківського Архангельського братства отримали за мед 20 крб. сріблом [13, с. 46—47].

Частина з одержаних прибутків йшла на утримання богаділень, церковно-прихідських шкіл, шпиталів. Обов'язком братств було утримання старців, немічних та калік, догляд хворих та організація їх похорон [2, с. 185; 13; 14].

Отже, роль братств у розвитку церковної економіки та у сфері забезпечення продуктами слобожан, була значною, особливо починаючи з другої половини XVIII ст.

Таким чином, економічна діяльність Православної Церкви в Слобідській Україні XVIII ст. була багатогранною. Церковна економіка складала невід'ємну частину всього економічного розвитку регіону. Церковна економічна політика була спрямована на захист інтересів церковно-монастирського господарства. Її велич та багатство відіграли велику роль у соціально-культурному розвитку регіону. Монастирі були осередками національної культури. Серйозний удар по економіці Церкви був нанесений Указом 1786 р. Катерини II, що негативно відбився на її розвитку в другій половині XVIII ст. Після цього політичного кроку російської імператриці, монастирі та церкви перестають бути осередками української слобідської національної культури, тому що втратили свою економічну силу. Церковне господарство довгий час переживало занепад та спустошення, а коли на початку

90-х рр. XVIII ст. матеріально-фінансове становище покращилося, Церква насамперед починає турбуватися про власні прибутки, нехтуючи своїми високими християнськими заповідями.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. ДАХО.
2. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Х., 1991.
3. Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1565 по 1905 гг.). Т. 1. Х., 1905.
4. Багалей Д. И. Отец Николай Лащенков и его труды по местной церковной истории. Х., 1897.
5. Лащенков Николай. Двухсотлетие Покровского храма Харьковского архиерейского дома (1689—1889) // Харьк. сб. Вып. 3. 1889.
6. Лащенков Николай. Домовые церкви в покоях слободско-украинских дворян-помещиков // Харьк. сб. 1889. Вып. 3.
7. Лащенков Николай. Материалы к столетию Харьковской кафедры (16 октября 1799 г.— 16 октября 1899 г.) // Харьк. сб. 1894. Вып. 8.
8. Никольский Н. М. История русской церкви. М., 1988.
9. Описание Слободской Украинской губернии, с предисловием Д. И. Багалея // Харьк. сб. 1889. Вып. 3.
10. Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины 17—18 вв. Х., 1964.
11. Топографическое описание Харьковского наместничества // Харьк. сб. 1888. Вып. 2.
12. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отделение I. Краткий обзор епархии и монастыри. М., 1852.
13. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отделение II. Уезды Харьковский и Валковский. М., 1857.
14. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отделение III. Уезды Ахтырский и Богодуховский, Сумской и Лебединский, М., 1857.

ЖІНОЧА РЕМІСНИЧА ШКОЛА ХАРКІВСЬКОГО
ТОВАРИСТВА ГРАМОТНОСТІ

Харківське товариство грамотності, започатковане 24 березня 1869 року зусиллями передової інтелігенції (в його діяльності брали участь М. М. Бекетов, М. П. Баллін, З. І. Бекарюков, А. П. Шимков, В. Я. Данилевський, Д. І. Багалій, О. М. Бекетов, М. Ф. Сумцов та ін.), невдовзі стало одним з найбільш відомих культурно-освітніх закладів в Україні і в усій Росії. На відміну від інших товариств грамотності (наприклад, Московського і Петербурзького), Харківське головну увагу зосереджувало не на позашкільній освіті, а саме на шкільній справі, якою активно займалося протягом перших двох десятиліть свого існування. Товариство, відкриваючи школи, мало за мету не тільки задоволення потреб простих людей у початковій освіті а, перш за все, створення таких навчальних закладів, які були б зразком для бажаючих ознайомитися з раціональним зерном у постановці шкільної справи, організації процесу і методів навчання.

Цим вимогам відповідали ремісничі школи Харківського товариства грамотності: жіноча реміснича школа (1877 р.), малярно-декоративна школа ім. М. Й. Бородаєвського (1890 р.), Безруківська хутірська школа (1894 р.) та Богодухівська жіноча реміснича школа (1896 р.).

Вивчення цієї проблеми залишається актуальним і сьогодні. По-перше, це одна із сторінок історії народної освіти нашого краю. По-друге, матеріал цікавий і як досвід, що потребує ретельного вивчення і, навіть, запровадження в сучасній школі. Поєднання загальної і професійної освіти у навчальному процесі з перших днів шкільного життя, гуманне ставлен-

ня до учнів, створення мікроклімату довіри і поваги в колективі повинно зацікавити сьогоднішніх викладачів.

В українській історіографії немає окремої роботи, яка б досліджувала діяльність ремісничих шкіл Харківського товариства грамотності. Дані про ці школи можна знайти в роботах Д. І. Багалія, Д. П. Міллера [17], О. Дідріхсона [19]. Основу джерельної бази з цієї проблеми становлять численні звіти товариства, що містять багатий фактичний і статистичний матеріал [1—15].

Перша спроба введення в початковій школі навчання ремеслам була зроблена швейцарським педагогом Й. Г. Песталоцці (1746—1827 рр.), який був основоположником дидактики початкової освіти. Вже наприкінці XVIII — на початку XIX ст. особливо швидко навчання ремеслам поширювалося в англійських і німецьких початкових школах. В Україні, як і в усій Росії, початкові школи з основами професійних знань з'явилися приблизно в середині XIX ст., проте вони так і не набули масовості через значні затрати на їх утримання, а також через незадовільне ставлення до них деяких провідних педагогів. Так, М. Х. Вессель (1837—1906 рр.) — педагогічний діяч і письменник 60—70-х рр. XIX ст. — доводив непридатність і, навіть, шкідливість такої форми професійного навчання [18, с. 261—262; 283]. Але вивчення досвіду ремісничих шкіл свідчить, що вони були необхідним елементом в системі народної освіти як Росії, так і України, і особливо набували важливого значення в системі жіночої освіти. Підтвердження цьому — вивчення діяльності жіночої ремісничої школи Харківського товариства грамотності.

Ще на перших зборах членів товариства у 1869 р. лунали заклики звернути особливу увагу на жіночу освіту. За переписом на 1 травня 1866 р. письменних жінок у Харкові було 12 % від загальної кількості жіночого населення (для порівняння — чоловіків удвоє більше — 24 %) [17, с. 777]. Дві щоденні школи, що були змішаними за складом, та відкрита у 1869 р. жіноча недільна школа — свідчення того, як на практиці товариство сприяло поширенню освіти серед жінок. Але цього було замало. Недостатня кількість навчальних закладів для жінок — перша причина, яка спонукала членів Харківського товариства

до відкриття жіночої ремісничої школи. По-друге, у більшості міських жителів швейне ремесло користувалося неабиякою популярністю. Батьки віддавали дівчаток до модних майстерень у ранньому віці. Діти через це не мали змоги оволодіти грамотою, змушені були терпіти образи і приниження від власників цих майстерень. У школі ж дівчатка, крім одержання загальної початкової освіти, навчалися б швейному ремеслу в хороших умовах та здоровому психологічному кліматі. Саме ці причини брав до уваги гурток освічених жінок, керований Феодосією Павлівною Максимович, коли 1 вересня 1877 р. відкривав жіночу ремісничу школу в нашому місті [14, с. 25]. Попередньо передбачалася однокласна елементарна школа з підготовчим класом і трьома відділеннями. По закінченні курсу елементарної школи учениці повинні були вступати до професійних класів (майстерні), де навчалися б шиттю і крою [20, с. 1].

Для потреб школи зібрали спочатку 170 крб., які витратили на купівлю найнеобхідніших меблів та плату за оренду квартири. В перший рік існування школи до неї на два відділення прийняли 55 учениць до елементарної школи і 5 дівчаток, уже письмених, — до майстерні навчатися швейному ремеслу [4, с. 29]. Спочатку школа називалася «Жіноча реміснична школа навчання шиттю під контролем Харківського товариства грамотності». Пізніше назву змінили на коротшу — «Жіноча реміснична школа».

Першою завідуючою жіночої ремісничої школи була Ф. П. Максимович, яка за 17 років своєї діяльності залучила до участі у справах школи велику кількість осіб, що вносили пожертвування грошима і своєю працею. Господарськими справами відав комітет школи. Треба сказати, що комітет ремісничої школи працював просто відмінно, і ревізійна комісія Харківського товариства грамотності радила при всіх школах організувати подібні комітети.

Протягом першого року діяльності школи її засновники зібрали 2400 карбованців пожертвувань, а на кінець року залишок становив 1100 карбованців. Незначна кількість витрат пояснюється тим, що майже весь викладацький персонал працював безкоштовно [4, с. 28].

1 вересня 1878 р. у школі відкрили третє відділення, що призвело до різкого збільшення кількості

учениць вже на початку 1879 р. [15, с. 29]. Школа ж розміщувалася на приватних квартирах, що вимагало великих коштів і створювало цілий ряд незручностей: заняття доводилося проводити у дві зміни, не вистачало приміщень для вчителів і т. ін. Тому з 1884 р. діячі школи розпочали збір грошей на придбання або будівництво нового приміщення для школи. Активно брали участь у кампанії по зборі коштів жінки — Н. Я. Новова, Ф. Ф. Тимофєєва, Ф. П. Максимович. Вчителі школи також не стояли сторонь: А. Д. Іванова і законоучитель о. Василь Ветухов протягом восьми років весь свій заробіток віддавали до фонду школи (3 тис. крб.), [20, с. 2]. У 1888 р. зібраний капітал становив 6 тис. крб., і комітет вирішив розпочати будівництво приміщення для школи по вулиці Чернишевській на ділянці землі у 300 кв. сажнів, яку подарував від спадкоємців Касперових Василь Іванович Касперов [4, с. 28]. План спеціально пристосованого для школи будинку склав безкоштовно архітектор М. А. Бабкін. Пожертвування на користь школи продовжували надходити: всю необхідну фарбу передав І. Ф. Файнберг, І. О. Рубінштейн — 10 тисяч цеглин, залізо для даху — П. П. Рижов. Два столари, батьки учениць школи, імена яких не збереглися, безкоштовно виконували роботи на будівництві [19, с. 62].

У 1889 р. жіноча реміснича школа розмістилася у двоповерховому будинку з трьома великими світлими класними кімнатами, двома кімнатами для швейних майстерень і досить зручними приміщеннями для всіх трьох учительок. Проте навіть ця школа могла прийняти тільки 70 чоловік і щорічно відмовляла дуже значній кількості дітей, що бажали в ній навчатися. У 1893 р. відмовили у прийомі 140 дівчаткам (це найбільша цифра за весь період існування школи) [3, с. 117]. Будинок школи знову став тісним. Комітет школи розгорнув діяльність тепер уже щодо збирання коштів на перебудову. Величезну допомогу надало Харківське міське управління, виділивши субсидію у розмірі 6000 карбованців, причому проценти за цю субсидію сплачувало саме управління. Архітектор І. І. Загоскін безкоштовно склав план перебудови старого приміщення школи. І тільки у вересні 1902 р. жіноча реміснича школа отримала посправжньому пристосовану для занять будівлю зі

зручними класними кімнатами, майстернею, їдальнею та іншими необхідними приміщеннями [20, с. 3]. Після перебудови у школі спробували ввести нові ремесла: почали навчати дівчаток шиттю дитячого та жіночого взуття — ремеслу шевця. Проте через два роки цю справу довелося припинити, бо вона не користувалася популярністю, і школа продовжувала працювати як однокласна елементарна школа з майстернею, де навчалися шиттю і крою.

Елементарна школа складалася з трьох відділень з учительською для кожного відділення, яка вела свою групу протягом трьох років. Закон Божий викладав законовчитель, заняття з рукоділля проводили колишні учениці цієї школи. Треба додати, що курс рукоділля був обов'язковим для переходу до майстерні. До школи приймали дітей з 8 років. За становим складом більшість дівчаток належали до сімей робітників і селян (відповідно 45 % і 41 %). Десять близько 22 % дівчаток мали одного з батьків або були круглими сиротами [4, с. 77—79; 3, с. 23—24; 1, с. 16; 6, с. 33—35]. Вони звільнялися від оплати за навчання. Всі інші сплачували п'ять карбованців на рік, навчаючись в елементарній школі, і вісім карбованців — у майстерні (останній рік навчання в майстерні був безкоштовним).

Заняття в елементарній школі продовжувалися від кінця серпня і до кінця травня. В першому відділенні щоденно було три уроки в першому півріччі і чотири уроки — в другому. В другому і третьому відділеннях з предметів учбової програми проводили щоденно чотири уроки, п'ятий урок присвячувався рукоділлю, співам, заняттям з відстаючими, відвідуванню шкільної бібліотеки.

Викладання велося за міністерськими програмами для початкових училищ, і в учбовому відношенні жіноча школа була підпорядкована інспекції і дирекції народних училищ. Предмети учбової програми проходили в школі в такій послідовності: вивчення Закону Божого в першому відділенні полягало в словесному розучуванні молитов і символу віри, у другому відділенні вивчали священну історію старого і нового завіту; у третьому відділенні проходили короткий катехізис і богослужіння. Заняття з читання в першому відділенні починали з вивчення абетки, пізніше читали окремі слова, короткі речення і ма-

ленькі статті, практикували хороше читання віршів і байок. У другому відділенні вимагали від учнів чіткого і виразного читання. Головна мета на цій стадії навчання — розвиток мови. У третьому відділенні до цієї мети додавалося викладання стислого курсу історії, географії, світознавства. На протязі всього курсу вивчалось багато віршів з метою розвитку у дітей почуття прекрасного. Письмові вправи в першому відділенні складалися зі списування з класної дошки або з книги окремих слів з попереднім розкладом їх на звуки, з диктантів коротких речень з розкладом їх на слова. У другому відділенні практикували диктанти з поясненням правил правопису, списування речень, віршів. У третьому відділенні пройдені правила правопису доповнювалися і систематизувалися. Учениці також знайомилися з правилами синтаксису, писали самостійно коротенькі твори [20, с. 4].

Для виконання вдома уроки задавали в обмеженій кількості, і, за невеликими винятками, вони виконувалися дітьми сумлінно і з бажанням. Покарань і оцінок у журналі в школі не було, і тільки один чи два рази на рік видавалися табелі для батьків з оцінками учениць. В кінці навчального року, в травні, проходили іспити. Статистичні дані свідчать про досить високу вимогливість членів екзаменаційної комісії до знань учениць. Наприклад, у 1879 р. перше відділення із 36 учениць успішно закінчили 28, у другому відділенні витримали іспит 24 учениці із 38 [15, с. 31].

Головне завдання, яке ставила перед собою елементарна школа, навчаючи своїх учениць, — розвиток свідомого ставлення до навколишньої природи і життя, а також до книги, як основного джерела знань. Метою виховної роботи викладачі школи вважали розвиток почуття людяності і поваги до праці. Виконати ці завдання могли тільки висококваліфіковані педагоги. А тому комітет школи звертав увагу на рівень викладацьких кадрів. У 1894 р. спеціально для навчання молодших учениць запросили вчительку, яка закінчила Московські курси поширення практичних знань серед освічених жінок [4, с. 8].

До навчально-швейної майстерні спочатку приймали всіх бажаючих, незважаючи на рівень підготовки. З 1894 р. до неї почали приймати тільки дівчат, які закінчили курс елементарної або однопі-

ної школи, де також проходили підготовчий курс швейного ремесла.

У майстерні було два відділення: білошвейне і відділення платтів. Курс навчання на двох відділеннях був п'ятирічний. На білошвейному відділенні учениці знайомилися з технікою елементарних швів. Паралельно з цим їх навчали вишивати гладдю. Після дворічного перебування у білошвейному відділенні учениці складали іспит і переходили до відділення, в якому протягом трьох років навчалися шиттю і крою платтів. Навчання у цьому відділенні зосереджувалося, головним чином, на виконанні замовлень, за що дівчата отримували плату від 3 до 20 карбованців на місяць [4, с. 81].

Кожен викладач працював з 15—20 ученицями. Нагляд за навчальним процесом у майстерні здійснювала закрійниця. Після п'ятирічного навчання у майстерні учениці складали іспити у присутності експертів від ремісничої управи і одержували свідоцтво на звання підмайстра. Треба сказати, що попит на швей, що пройшли курс навчання в жіночій ремісничій школі, існував завжди. І вже тільки це свідчить про те, що школа на досить високому професійному рівні готувала своїх випускниць. Учительський колектив жіночої ремісничої школи цікавила подальша доля їх колишніх вихованок, а також дані про те, як на практиці використовуються набуті в школі знання і навички. Для цього було складено анкету з такими запитаннями: 1) матеріальне становище випускниць майстерні; 2) чи достатньо для роботи знань, винесених зі школи; 3) недоліки ремісничої освіти; 4) якщо були недоліки, як вони ліквідувалися на практиці; 5) чи збереглися згадки про школу, зв'язки з нею.

На основі цього опитування в жіночій ремісничій школі удосконалювалося викладання вже існуючих предметів та вводилися нові. Так, у 1898/99 навчальному році було введено курс елементарної бухгалтерії для старших учениць майстерні. В планах на майбутнє передбачалося введення викладання історії мистецтв і історії одягу, рахівництва, основ технології волокнистих речовин, основ хімічної технології, основ початкових знань про кольори та фарби, професійну гігієну швейного ремесла. Із ремесел вважалося за доцільне налагодити виготовлення штучних квітів і плетіння із соломи та стружки, як заняття,

що розвиває гарний смак і вправність пальців. Але плани не вдалося повністю втілити в життя: до 1916 р. в школі в ремісничому відділенні викладали тільки гігієну і співи [16, арк. 70].

Жіноча реміснича школа будувалася на трудових засадах. В ній ніколи не тримали прислуги — дівчата самі чергували в майстерні, на кухні та в їдальні.

У 1897 р. при комітеті школи було створено Попечительську комісію, яка займалася справами найбідніших учениць школи. Члени комісії робили грошові внески, які йшли на оплату за право навчання найбідніших учениць: кожна учениця була закріплена за одним з членів Попечительської комісії, котрий і брав на себе матеріальне піклування про неї. В 1898 р. з ініціативи комісії в школі було введено гарячі сніданки, які були конче необхідні для учениць майстерні: дівчата перебували в школі з 8-ї години ранку і до 18-ї години вечора. Плата за сніданок становила від трьох до п'яти копійок з кожної учениці [20, с. 7—9].

Комітет школи турбувало і фізичне виховання учениць. Членом комітету Б. А. Красовським були запропоновані ігри для дівчаток в приміщенні школи або на свіжому повітрі. Спеціальні фізичні вправи спрямовувалися на профілактику згубного впливу швейної професії на здоров'я учениць. У випадках захворювань учениці одержували безкоштовно медичну допомогу від постійного лікаря і спеціалістів-консультантів, які також працювали на добровільних засадах. При школі була аптечка зі всілякими необхідними лікувальними засобами для надання першої медичної допомоги.

Комітет жіночої ремісничої школи вважав за належне кожного року висловлювати подяку особам, які сприяли успішній роботі школи: професорам університету за читання лекцій, любителям-театралам за безкоштовне влаштування спектаклів, акторам — за благодійні концерти на користь школи.

Коли в 1918 р. товариство змушене було через скрутність фінансового становища передати місту і земству три свої щоденні початкові училища, жіночу ремісничу школу вирішено було залишити у складі товариства з метою поступової її реорганізації в єдину трудову школу, яка б відповідала тогочасним вимогам у плані раціональної підготовки учнів до са-

мостійного життя. Вже на кінець 1918 р. жіночу ремісничу школу було реорганізовано в трудову з двома відділеннями: елементарною школою загальноосвітнього характеру і ремісничим відділенням.

В елементарному відділенні було чотири класи, в яких навчалося 160 учениць і працювало 15 учителів. Крім загальних предметів, викладали графічну грамоту, основи рукоділля, співи та гімнастику.

У ремісничому відділенні було п'ять класів, в яких навчалося 140 учениць і працювало 8 викладачів. До ремісничого відділення приймали дівчаток з початковою освітою, спроможних сплачувати за навчання щорічно 20 карбованців [16, арк. 53].

За відсутністю коштів в 1918/19 навчальному році в ремісничих класах не вдалося ввести загальноосвітні предмети, що не дозволило досягти основної мети трудової школи. За проектом Товариства грамотності передбачалася трудова трьохступенева школа. В зв'язку з цим перед товариством постала ще одна проблема. На власний кошт воно могло впровадити три ступені, органічно між собою пов'язані, лише через три—п'ять років. Коли б товариство одержало від державних або громадських установ фінансову допомогу, справа просувалася б значно швидше. Проте сподіватися на надходження додаткових субсидій не було ніяких підстав. Навіть ті асигнування, які до цього систематично надходили від міських і земських органів, товариство з 1918 р. одержувало невчасно. І все ж правління звернулося в 1918 р. до Харківського громадського самоврядування з проханням виділити на потреби ремісничої жіночої школи 20 тисяч карбованців [16, арк. 34]. Але остаточне встановлення Радянської влади на початку 1919 р. внесло свої корективи: на основі Постанови Наркомосу УСРР від 15 червня 1920 р. «Про проведення в життя єдиної трудової школи» всі нижчі і середні державні, громадські і приватні загальноосвітні школи з 1 липня 1920 р. ліквідувалися, а їх відповідні класи реорганізовувалися в семирічну школу і передавалися до відання Наркомосу УСРР [17, арк. 21].

Таким чином, жіноча реміснича школа завдяки самовідданості інтелігенції стала першою в Харкові доступною для жінок ремісничою школою. Тільки за 30 років (1878—1908) жіночу ремісничу школу закінчило 674 учениці (525 — елементарну і 149 — май-

стерню) [19, с. 66—67]. Окрім загальних знань, жіноча реміснича школа давала ще й професійну освіту дівчатам з незаможних сімей, можливість заробити на шматок хліба, одержавши спеціальність. Саме ремісничі школи були взірцем для наслідування, хоча, на превеликий жаль, так і залишилися поодинокими.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Отчет о деятельности Харьковского Общества распространения в народе грамотности за 1891 год. X., 1892.
2. Отчет о деятельности Харьковского Общества распространения в народе грамотности за 1892 год. X., 1893.
3. Отчет о деятельности Харьковского Общества распространения в народе грамотности за 1893 год. X., 1894.
4. Отчет о деятельности Харьковского Общества распространения в народе грамотности за 1894 год. X., 1895.
5. Отчет о деятельности Харьковского Общества распространения в народе грамотности за 1895 год. X., 1896.
6. Отчет о деятельности Харьковского Общества распространения в народе грамотности за 1896 год. X., 1897.
7. Отчет о деятельности Харьковского Общества распространения в народе грамотности за 1897 год. X., 1898.
8. Отчет о деятельности Харьковского Общества распространения в народе грамотности за 1898 год. X., 1899.
9. Отчет о деятельности Харьковского Общества распространения в народе грамотности за 1899 год. X., 1900.
10. Отчет о деятельности Харьковского Общества распространения в народе грамотности за 1900 год.: В 2-х ч. X., 1902.
11. Отчет о деятельности Харьковского Общества распространения в народе грамотности за 1901 год.: В 2-х ч. X., 1903.
12. Отчет о деятельности Харьковского Общества распространения в народе грамотности за 1903 год. X., 1905.
13. Отчет о деятельности Харьковского Общества распространения в народе грамотности за 1907 год. X., 1909.
14. Отчет о ходе дел Харьковского Общества распространения в народе грамотности за 1877 год. X., 1878.
15. Отчет о ходе дел Харьковского Общества распространения в народе грамотности за 1878 год. X., 1880.
16. Державний архів Харківської області. Ф. 200, оп. 1, спр. 472, 510, 520.
17. Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 гг.). X., 1912. Т. 2.
18. Вессель М. X. Очерки об общем образовании и системе народного образования в России. М., 1959.
19. Исторический обзор деятельности Харьковского Общества распространения в народе грамотности (1869—1909) / Сост. А. А. Дидрихсон. М., 1911.
20. Краткий очерк 25-летия женской ремесленной школы Харьковского Общества распространения в народе грамотности. 1877—1902. X., 1903.

МІСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО ХАРКОВА ПОЧАТКУ ХХ ст.:
ПИТАННЯ ПРО ТЕМПИ РОЗВИТКУ

На початку ХХ ст. відбувалися кардинальні зміни у розвитку міста Харкова. Між переписами 1897 і 1912 років населення збільшилося на 54 % і склало 240 тис. чоловік. У 1901—1911 рр. валова продукція промисловості зросла в 2,9 рази. 46 % будинків із загальної наявної кількості було побудовано у ХХ ст., в тому числі більше 27 % — у 1906—1911 рр. [2, с. 39; 13, с. 17; 14, с. 451; 15, с. 534]. Отже, перед міським самоврядуванням постали нові великі і складні проблеми. Необхідно було адекватно реагувати на потреби життя як з точки зору забезпечення мінімальних потреб мешканців, так і піднесення міського господарства на такий рівень, що відповідає сучасним технічним вимогам.

Головними напрямками роботи міської думи були розвиток транспорту (будівництво трамваю і викуп конки Бельгійського акціонерного товариства), розширення водопроводу після переходу його з 1904 р. у власність міста, будівництво каналізації, забрукування вулиць, електричне освітлення, зведення міських споруд. У галузі культури першочерговою стала проблема запровадження загальної початкової освіти протягом 1910—1921 рр.

Діяльність міського самоврядування початку ХХ ст. знайшла певне відображення в літературі, яку можна розділити на три групи. Це праці з історії самоврядування Російської імперії [11], монографії, брошури, статті з історії Харкова [1; 9; 10; 14; 15] і безпосередньо з проблем розвитку господарства міста [12; 17].

Частина досліджень, зокрема «История города Харькова» Д. І. Багалія і Д. П. Міллера, збірка «Современное хозяйство города Харькова (1910—1913)», написані на замовлення місцевого самоврядування істориками, фахівцями з різних галузей місцевого господарства. Вони мають ґрунтовний характер. Але перше з них висвітлює відповідні питання тільки до 1904 р. включно. У другому головна увага при-

діляється технічному боку справи розвитку освіти, транспорту, водопроводу, каналізації, медичного обслуговування тощо. Автори збірки не ставили завдання всебічного аналізу історії діяльності міського самоврядування. Наведені ними відомості мають скоріше довідковий характер.

В історичній літературі підведені деякі підсумки розвитку Харкова у зазначений період. Констатується незадовільний стан міського господарства. Висловлені зауваження щодо причин повільних змін, зокрема мережі міського транспорту. Так, головну роль відігравало те, як писали Д. І. Багалій і Д. П. Міллер, що монополне право на розвиток міського транспорту захопило з 1882 р. на 42 роки Бельгійське товариство кінних залізничних шляхів. Допущена міською думою помилка з віддачею у концесію іноземним підприємцям конки без чітких гарантій прав міста була частково виправлена у 1892 р. Міська Дума спромоглася полегшити умови контракту [1, с. 396—397, 455—456]. У працях радянських істориків також присутні згадки про цей конфлікт [9, с. 18; 10, с. 76—79]. Решта питань залишаються не просто не дослідженими, але часто-густо навіть взагалі без коментарів. Історія прийняття рішень міською думою з різних напрямків міського життя у період 1906—1914 рр., вплив суспільних процесів на її діяльність не привертали уваги дослідників.

Більш того, паралельно зі спробами неупередженого висвітлення історії міського самоврядування з'явилася після, а 1917 р. стала домінуючою традиція негативістського показу всього того, що мало відношення до діяльності міських дум. У літературі панувала думка, що в царській Росії через всевладдя бюрократії і ділків великого капіталу, реакційності режиму не можна було взагалі вирішити жодної проблеми міського життя. Міста були приречені на незадовільне, жалюгідне існування. Ефект правдоподібності досягався завдяки маніпулюванню статистикою. Так, ще К. А. Пажитнов з пафосом писав, що напередодні Першої світової війни водопроводи існували тільки у 19 %, трамваї — у 5,5 %, каналізація — у 3,5 % з 762 міст європейської частини Російської імперії, хоча до цієї цифри входили як столиці з мільйонним і великі міста з кількасоттисячним населенням, так і дрібні, невеличкі містечка [11, с. 44]. Змі-

шування проблем різних за кількістю населення, типом розвитку міст сподобалося радянській історичній науці і стало загальноприйнятим, черговим прийомом висвітлення теми [5; 8].

В історичній літературі використовувався й інший засіб — розчинення періоду 1906—1914 рр. у всьому дожовтневому періоді історії Росії. «Несмотря на быстрое развитие промышленности, дореволюционный Харьков оставался обычным губернским неблагоустроенным городом с отсталым городским хозяйством и неудовлетворительными санитарно-гигиеническими условиями. По благоустройству он занимал одно из последних мест в Царской России», — впевнено стверджували автори тома «Харьковская область» із серії «История городов и сел Украинской ССР» [4, с. 90]. На підтвердження тези наводили низку цифр з другої половини ХІХ ст. Ну, а якщо було все так погано, то і вивчати нема чого. Мета подібних узагальнень довести неминучість краху старої системи, вип'ячування Рад як єдино можливих органів місцевого самоврядування.

Характерно, що у такому авторитетному виданні як «Большая энциклопедия» за редакцією С. М. Южакова містилися трошки інші характеристики Харкова: «Город довольно благоустроен, улицы вымощены, сообщение между частями города поддерживается конной ж. д. Водопровод не удовлетворяет потребностей населения, чувствующего недостаток в воде» [15, с. 534]. Як бачимо, фахівці початку століття не приховували справжнього стану міста, але вважали за необхідне підкреслювати відносність оцінок.

Варто зазначити, що підстави для негативістського висвітлення історії міського самоврядування надавали самі гласні Харківської Думи, газети того часу. Вони наводили непоодинокі факти про незадовільний стан окремих галузей міського господарства, про відставання його не тільки від європейських міст, але і деяких міст Російської імперії за темпами розвитку. На нашу думку, це не позбавляє сучасних дослідників від необхідності критичного осмислення того, що наводиться в історичних джерелах.

Настав час перейти до вивчення всіх аспектів історії міського самоврядування у Харкові. У пропонованій статті зробимо спробу з'ясувати, чим обумовлені темпи розвитку міського господарства Харкова у

1906—1911 рр., які фактори впливали на прийняття або неприйняття Міською Думою тих чи інших рішень. Вивчення історії діяльності харківського самоврядування, на наш погляд, може стати ключем для розуміння маловивчених сторінок історії міського самоврядування у Російській імперії початку XX ст.

Найбільшою перешкодою на шляху розвитку міського господарства ставала нестача коштів. «Нужно протягивать ножки по одежке» — ці слова гласного Міської Думи І. В. Семененка лейтмотивом проходять крізь усі думські дискусії вказаного періоду [19, 1913, № 5, с. 52].

Міські самоврядування мали власний бюджет, що складався з прибутків від міських підприємств, різних податків і зборів, а також займів. На шляху неконтрольованого підвищення податків стояло державне законодавство. Ним було обмежено процент підвищення податків. Займи забезпечувалися міським майном [18, 1906, № 32, с. 398]. Отже, держава встановлювала певні гарантії платникам податків від можливого тиску на них з боку міських урядовців. Такі норми не можна не визнати слушними.

Проте існувала суттєва перешкода з іншого боку для міського господарства. Крім місцевих міських, мешканці міста сплачували ще державні і місцеві земські податки. Зупинимося на останніх. Протягом 1906—1913 рр. частка міського «Оценочного збора» у загальній кількості місцевих податків невинно зменшувалася. У 1906 р. вона становила 46,99 %, у 1910 р. — 39,1, у 1913 р. — 35,62 %. Водночас суттєво зростали виплати земству. Частка губернських податків змінювалася таким чином: з 30,48 % у 1906 р. до 34,14 у 1910 р. і зменшилася у 1913 р. до 29,55 %. Повітові податки невинно збільшувалися і становили 22,53 %, 26,76 і 34,83 % відповідно [19, 1913, № 5, с. 129].

Це були чималі суми. Так, у 1906 р. мешканці міста сплатили земству більше 450,4 тис. крб., у 1910 р. — майже 739,8 тис. крб., у 1913 р. — 1,147 млн крб. Більшість з цих сум залишалися у губернії або повіті.

Для порівняння наведемо такі дані. Місто мало можливість витратити на розвиток медицини, санітарну і ветеринарну справу у 1906 р. — 405,7 тис. крб., 1910 — 531,8 тис. крб. У 1914 р. передбачалося асигнувати на ці потреби найбільшу за передвоєнні роки

суму — 769,6 тис. крб. На освіту тільки у 1912 р. місто спромоглося асигнувати суму, що дорівнює сумі земських податків 1906 р. [19, 1913, № 5, с. 127—128; 1914, № 3, с. 84—92]. Будівництво містом першої лінії трамваю — Петінської — вимагало напруження всіх сил і коштувало 297,2 тис. крб. [16, с. V]. Зрозуміло, що всі ці видатки здійснювалися за рахунок обмеження витрат на інші важливі галузі міського господарства.

Вважаємо, що Харківська міська управа мала всі підстави стверджувати «земские налоги, отсасывая из городской кассы значительные средства, взамен ничего городам не дают... город являет совершенно исключительное явление — вне гражданское положение, положение, приближающееся к завоеванной стране, когда налог не влечет за собой блага, вытекающие из священной обязанности граждан платить налоги» [19, 1913, № 5, с. 76, 101]. Починаючи з 1872 р. Харківська міська дума 12 разів порушувала клопотання про виділення міста в окрему земську одиницю з метою припинення викачування коштів з міста, але всі вони залишилися поза увагою уряду [19, 1913, № 10, с. 195—196]. Подібний стан справ мав місце в інших регіонах з великими містами.

Негативну роль відіграли макроекономічні і політичні фактори. Економіка Російської імперії, як складова частина світової, потерпіла від економічної кризи 1900—1903 рр. У наступні п'ять років вона знаходилася у стані застою, депресії. Ситуація ускладнилася участю Росії у війні з Японією і революцією, хвилі якої завдали значної шкоди. Зазначені негаразди також були спільними для більшості великих міст, боляче вдарили навіть по обох столицях. У Москві перша міська лінія трамваю з'явилася тільки у 1904 р., а у Санкт-Петербурзі — у 1907 р. [7, с. 515—516].

Ще одним фактором, який стримував розвиток електричного транспорту, на наш погляд, стала конкуренція між російськими та іноземними капіталістами, прагнення російського національного капіталу до збільшення самостійної ролі в економіці країни. Саме у період після революції 1905—1907 рр. прискорюється процес, коли вихідці з технічної інтелігенції Росії стають найважливішими постатями у російському бізнесі [6, с. 326]. Вони намагаються витиснути іноземців з ринку. Привернемо увагу до таких цифр. Між

1899—1909 рр. частка російських капіталів в електротехнічній промисловості Росії, до якої належав міський електричний транспорт, скоротилася з 22,3 % до 8,5 %. У 1910—1914 рр. вона зростає до 14,2 % [3, с. 131, 207].

Показова в цьому плані позиція гласного Харківської міської думи, великого промисловця М. Ф. фон Дітмара. Він дуже рішуче виступав проти подовження контрактів з іноземцями, відстоював необхідність самостійного будівництва і експлуатації електричного транспорту. М. Ф. фон Дітмар брав активну участь у роботі організації промисловців Росії, часто бував у столиці. У 1908 р., коли черговий раз на засіданні Міської Думи гостро стояло питання про можливість участі Бельгійського товариства у трамвайних справах, він надіслав колегам-гласним термінову телеграму із застереженням. Телеграма була зачитана на засіданні, внесена до протоколу [18, 1908, № 21]. Факт неординарних дій М. Ф. фон Дітмара надає підстави припускати заінтересованість російських капіталістів саме у такому вирішенні питання.

Уряд Росії, в свою чергу, вимагав від місцевої влади орієнтуватися на російських виробників під час здійснення великих проектів і розміщення замовлень. Обіжники Міністерства внутрішніх справ, Головного управління у справах місцевого господарства 1908—1913 рр. вимагали «при производстве заказов материалов за счет выручки от займа... [давать — Д. Ч.] предпочтение отечественным заводам и материалам отечественного происхождения, с допущением исключений из сего порядка не иначе, как с особого каждый раз разрешения Министра Внутренних Дел, по соглашению с Министром Торговли и Промышленности... предпочтение отечественных заводов и материалов касается не только материалов в тесном смысле этого слова, но и вообще предметов оборудования, в том числе машин и механизмов» [19, 1913, № 6—7, с. 268—269]. Представники міського самоврядування Харкова багато часу витратили на вивчення ринку матеріалів, машин, умов укладання контрактів з різними фірмами Росії, Німеччини [18, 1908, № 6].

Суттєво вплинув на прийняття будь-яких рішень харківськими гласними етично-політичний фактор. Очікувалося, що у 1906—1908 рр. слідом за появою парламенту буде затверджено новий закон про місце-

ве самоврядування, розширене представництво демократичних верств населення у міських думах. Тому гласні не поспішали з прийняттям рішень. Зрозуміло, можна розцінити надобережність по-різному. Наприклад, як намагання гласних використовувати будь-який привід для відтягування рішень, небажання брати на себе тягар додаткової відповідальності. І тоді набирає сили формула, поширена в історичній літературі, про «нехтування інтересами» пересічних харків'ян з боку батьків міста.

Нам здається, слід прислухатися до мотивів вчинків останніх. Свідчення збереглися в текстах протоколів Думи. У виступах лунало: з етичної точки зору неможливо приймати рішення, що стосується більшості харків'ян нами, представниками меншості, обраними до Думи за старим цензовим виборчим законом. Адже ми можемо поставити новий склад Думи, що має прийти незабаром, у скрутне становище, якщо вона визнає наше рішення невдалим. Тоді повториться історія конки [18, 1906, № 15, с. 145; № 34, с. 419].

Крім того, гласні Думи — у більшості заможні люди, ліберали, монархісти — бажали уникнути можливого невдоволення, конфліктів з іншого боку. Легко уявити собі розвиток подій, коли б у Думі з'явилися представники соціалістичних партій або просто незалежні демагоги. Вони неодмінно почали б з'ясовувати стосунки з представниками інших політичних течій, використовуючи як привід будь-яку проблему. До речі, Харківська Дума 1906 року скликання почала працювати у незвичній ситуації. В ній з'явилися фракції за партійно-політичною ознакою октябристів, кадетів, монархістів, що ускладнило прийняття рішень. Журнали засідань Думи містять численні приклади того, як гласні формулювали власну позицію таким чином, щоб вона обов'язково була протилежною пропозиціям представників іншої партії. Майже півтора року знадобилося їм, щоб наблизитися до конструктивної роботи, співпраці. Хоча остаточно подолати партійну пристрастність так і не вдалося [18, 1907, с. 52, 55; 19, 1913, № 5, с. 37—55].

Діяльність харківського самоврядування у 1906—1914 рр. була спрямована на вирішення багатьох проблем міського господарства власними силами. На темпах розвитку останнього позначилися різні фактори. Серед них — загальне відставання Російської

імперії від Європи, економічні і політичні катаклізми початку століття. Відчувалася нестача коштів. Багато часу гласні Міської Думи витрачали на шукання «золотої середини» між державними інтересами і економічною доцільністю. Конкурентна боротьба російського і іноземного бізнесу також позначилася на стані справ. Суттєвим став і такий фактор, який ми назвали етично-політичним. Водночас треба відзначити, що політику протекціонізму з боку уряду, партійно-політичну боротьбу в Міській Думі не можна вважати однозначно стримуючими факторами, хоча вони і уповільнювали прийняття рішень. На нашу думку, під час політичної боротьби, вивчення продукції різних заводів з'ясовувалися плюси та мінуси кожного з можливих варіантів дій, перевірялися підготовлені проекти. Отже, можна констатувати: темпи розвитку міського господарства Харкова у 1906—1914 рр. були цілком природними, такими, що відповідали реальним можливостям міста і об'єктивному стану речей у країні.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Багалеї Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 г. по 1905-й год). Х., 1912. Т. 2.
2. Главные итоги переписи города Харькова 8 декабря 1912 года. Х., 1914. Вып. 1.
3. Дякин В. С. Германские капиталы в России: электроиндустрия и электрический транспорт. Л., 1971.
4. История городов и сел Украинской ССР. Харьковская область. К., 1976.
5. Історія Києва. К., 1986. Т. 2. С. 305.
6. История СССР. М., 1968. Т. VI.
7. История энергетической техники в СССР. М., 1957. Т. 2.
8. Клопотов К. К. Городское хозяйство // Большая Советская энциклопедия. М., 1972. Т. 7. С. 126.
9. Ковалівський А. Харків (культурно-історичний нарис). Х., 1930.
10. Михайлик О. Ф. Харкову — 300 років: Короткий історико-економічний нарис. Х., 1956.
11. Пажитнов К. А. Городское и земское самоуправление. IV.— СПб, 6. г.
12. Современное хозяйство города Харькова (1910—1913). Х., 1914. Вып. 1.
13. Харьков. Путеводитель для туристов и экскурсантов. 3-е изд. Х., 6. г.
14. Харьков // Большая Советская Энциклопедия. М., 1935. Т. 59.
15. Харьков // Большая Энциклопедия. СПб, 1905. Т. 19.
16. Харьковская Городская Управа. Бюро городского элект-

рического трамвая: Отчет по постройке электрического трамвая: линия «Петинская» 1905—1906 гг. X., 1908.

17. Эстафета в надежных руках. X., 1983.

18. Журнал очередных заседаний Харьковской Городской Думы.

19. Известия Харьковской Городской Думы.

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ, РУХИ, ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

В. П. ЛУЦЕНКО, канд. іст. наук

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В УКРАЇНІ СЕРЕД СЕЛЯН НА ПОЧАТКУ ХХ ст. (ІСТОРІОГРАФІЯ, ПРОБЛЕМИ)

На початку ХХ ст. Україна залишалася сільсько-господарським регіоном. Яскраво це ілюструє порівняння кількості міських та сільських жителів. Якщо, скажімо, у містах України мешкало 12,7 % населення, то в Англії — 78, Німеччині — 56, Франції — 41,2 %. Оскільки переважна більшість населення України мешкала у селі, на перший план, звичайно, висувалося аграрне питання [7, с. 23].

В історії України є чимало прогалин, обумовлених пануванням на протязі довгого часу схем та догм «Краткого курса истории ВКП(б)», відведенням багатьох істориків від матеріалів та документів, котрі б дали можливість вивчати справжню історію. Особливо це стосується діяльності політичних партій на селі. «Робота серед селянства зовсім малодослідже-

на», — підкреслює С. Б. Сусоров [18, с. 114]. Більш ґрунтовно про це говорить О. М. Федьков. Він вважає, що РСДРП і селянство — проблема, яка була і залишається домінуючою в історико-партійних дослідженнях. Визначаючи її важливість, варто зазначити що розгляд цього складного питання лише за традиційною схемою: «боротьба більшовиків за вивільнення селянства від впливу... партій» не може бути плідним, бо ігнорує аксіоматичний факт знаходження самих більшовиків в організаційних рамках РСДРП поруч з меншовиками, а згодом — і з представниками УСД Спілки та інших організацій і течій. У проблемі ж «політичні партії і селянство» поряд з більшовиками повинні — відповідно їх ролі — займати місце і інші партії, які працювали серед селянства та мали на нього вплив, починаючи з революційно-демократичних (есери, УСДРП та ін.) і закінчуючи правими («Союз русского народа» і т. ін.) [19, с. 108—109].

Метою даної публікації є історіографічний аналіз сучасної літератури з проблеми: «Загальноросійські політичні партії на Україні і селянство».

Наприкінці 80 — на початку 90-х рр. з дослідженої теми з'являються праці українських вчених. Передусім вони друкувалися в збірнику «Наукові праці з питань політичної історії» та «Українському історичному журналі». В них було надруковано близько 100 статей про політичні партії в Україні: понад 30 — загальні роботи; 4 — історіографічні; близько 10 — про національні політичні партії; інші — про всеросійські політичні партії, більшість з яких висвітлювала діяльність більшовицької партії*.

Кількісний аналіз цих статей дозволяє зробити висновок: по-перше, як і раніше, привертає увагу дослідників партія більшовиків, а також роботи В. І. Леніна; по-друге, більшість цих статей характеризують діяльність загальноросійських політичних партій; по-третє, українські політичні партії поки що не знаходять належної уваги істориків; по-четверте, практично відсутні статті про діяльність політичних партій серед селян.

* Підраховано автором.

Але, незважаючи на це, можемо говорити, що сучасна історіографія цієї проблеми існує. З одного боку, в даних виданнях є роботи, в котрих частково розглядається аграрно-селянське питання, з іншого боку, є праці, які надруковані в інших виданнях.

На початку ХХ ст. в Україні активно діяли такі всеросійські партії: РСДРП, есери, кадети, октябристи, анархісти, монархісти. Що стосується РСДРП, то за останні роки її діяльність на селі висвітлюється досить слабо. Передусім звертає на себе увагу праця П. М. Шморгуна, в якій він розглядає роботу місцевих комітетів РСДРП щодо розповсюдження своєї програми серед селян. Автор повідомляє, що досить активно пропагували аграрну програму Київський, Кременчуцький, Полтавський, Харківський, Луганський та Одеський комітети і Сумська група РСДРП [21, с. 7]. Сприятливими умовами успішної діяльності РСДРП в Україні, на думку М. М. Мартиненка, було те, що соціал-демократичні організації не розколювалися, меншовики і більшовики «мирно співіснували» [8, с. 164].

У літературі існують різні точки зору, що стосуються оцінки роботи РСДРП на селі. О. Ф. Овсієнко вважає, що вона вела мляву діяльність серед селянства [10, с. 24], а О. М. Федьков, навпаки, підкреслює, що національні партії користувалися меншою підтримкою селянства, ніж місцеві організації РСДРП [20, с. 19].

Французький історик А. Безансон нагадує, як лідери політичних партій відносилися до селянства [1, с. 128].

Поряд з РСДРП в літературі відображені деякі аспекти діяльності есерів. По-новому намагається підійти до оцінки есерівської аграрної програми Н. В. Бичкова. Вона указує, передусім, на демократизм їх аграрної програми [4, с. 6—7]. Більш ґрунтовно необхідно зупинитися на статті В. Д. Сусорова, в якій розглядається програма та тактика есерів у 1907—1914 рр. Автор звертає увагу на те, що після третьо-червневого перевороту есери частково відмовилися від ролі селянської общини, яку надавали їй раніше, а вихід селян з общини вони пояснювали не «общинним духом», а побоюванням втратити землю [17, с. 48]. Аналізуючи столипінську аграрну реформу, В. Д. Сусоров відзначає, що есери не спромоглися тве-

резю оцінити аграрну політику уряду і виробити вірну тактику щодо неї [17, с. 48]. Тактичну помилку есерів він вбачає у визнанні терору основним засобом політичної боротьби, в недооцінці політичної роботи серед селянства [17, с. 48]. Зіставляючи аграрні програми більшовиків і есерів, В. Д. Сусоров доходить висновку, що аграрна програма більшовиків йшла далі аграрної програми есерів [17, с. 48—49].

Серед загальноросійських політичних партій в Україні активну роботу на селі проводили кадети. На початку 90-х рр. з'явилися декілька статей, в яких розглядається їх аграрна програма, в основному у революції 1905—1907 рр. Л. С. Бондаренко говорить про те, що кадети були прихильниками реформістського розв'язання соціально-економічного конфлікту на селі. Вони вбачали одну з головних причин загострення аграрного питання в тому, що уряд не звертав уваги на селян. Формулюючи суть аграрно-селянського питання: земля, освіта, свобода, кадети пропонували також шляхи вирішення цього питання, а саме: 1) розповсюдження агрономічних знань; 2) становлення широкого народного кредиту; 3) узагальнення оренди; 4) переселення селян; 5) продаж селянам землі через Селянський банк [3, с. 40—42]. О. Л. Сорокіна звертає увагу на непослідовність кадетів у вирішенні аграрної програми. Так, у ході революції з їх аграрного законодавства були виключені: а) вимоги створення постійного державного земельного фонду для наділення землею селян, які в ній мали потребу; б) вимоги викупу поміщицьких земель. Неодноразово змінювалися умови передання землі селянам [16, с. 25—26].

Якщо Л. С. Бондаренко та О. Л. Сорокіна здійснили загальний аналіз програми кадетів, якою вони користувалися як в Росії, так і в Україні, то А. О. Білоус висвітлює діяльність кадетів у Києві. Він повідомляє, що найважливішим завданням обласного комітету була організація комітетів і груп у провінції. Вже на початку 1906 р. діяло 18 комітетів у повітових містах і селах, які мали налагоджені зв'язки з Київським обласним комітетом кадетської партії [2, с. 36]. Автор розкриває форми роботи кадетів серед селян: 1) агітація за членів партії, котрі балотувалися в Думу; 2) робота за місцем проживання гро-

мадян; 3) проведення загальних зборів; 4) видання й розповсюдження партійних брошур і газет; 5) робота в повітах, містечках та селах Київської губернії щодо роз'яснення сільському населенню своєї програми [2, с. 37—38].

У дослідженнях про історію партії кадетів існують різні точки зору, що стосуються оцінки їх аграрної програми. М. Н. Якупов дотримується лєнінської оцінки. За думкою Леніна, аграрна програма кадетів є безпринципною, яка була властива всім європейським безпринципним кар'єристам буржуазії [2, с. 83]. О. С. Захарчук разом з Леніним називають аграрну програму кадетів контрреволюційною та реакційною [5, с. 89]. Але О. М. Федьков відмовляється від більшовицької точки зору та керується здоровим розумом. Він вважає, що кадетська аграрна програма була економічно виваженою і розробленою в усіх своїх складових частинах. Примусовий викуп частини поміщицьких земель був основною вимогою партії Народної свободи у земельному питанні. Розрахована на еволюційний розвиток суспільства програма конституційних демократів була реформістською і носила компромісний характер. Кадети хотіли примирити інтереси поміщиків та селян [20, с. 15—16].

Що стосується октябристів, то в порівнянні з кадетами, в літературі поки що їм відводиться дуже мало місця. Характеризуючи аграрну програму октябристів, В. А. Нагайник, по-перше, відвічно вважає її неправильною. Обвинувачує октябристів у тому, що вони прагнули залучити на свій бік селян, хоч не ставили навіть питання про конфіскацію поміщицьких земель. По-друге, обвинувачує їх у тому, що вони висунули аграрну програму тільки для того, щоб одержати підтримку селян; по-третє, на наш погляд, недооцінює дуже важливі положення аграрної програми октябристів: 1) ліквідація архаїчної системи общинних порядків; 2) підвищення продуктивності праці в хліборобстві [9, с. 71]. М. Д. Ясир, розглядаючи діяльність партійних осередків октябристів в Україні в 1905—1907 рр., також частково торкається їх роботи на селі. На його думку, немає підстав стверджувати, нібито «Союз» узагалі не мав впливу на селянські маси. Окремі селянські представники обиралися делегатами на з'їзди октябристів, а в деяких селах України існували і партійні осередки

(Волинська, Полтавська, Харківська губернії) [23, с. 58].

Аналізуючи сучасну літературу про політичні партії в Україні, можна відзначити, що анархістський рух і монархістські організації ще дуже слабо вивчені, й передусім, їх діяльність на селі.

Про монархістські організації надруковано декілька статей. М. С. Савчин і І. Г. Самарцев спробували дати загальний аналіз проблеми. Однак М. С. Савчин розглядає монархістські організації Росії і України, а І. Г. Самарцев — тільки їх діяльність в Україні. І. Г. Самарцев називає причини активного росту монархістських організацій: по-перше, розвиток революційних рухів, дії яких мали здебільшого руйнівний напрям, породжували серед певних верхів суспільства потребу у збереженні традиційних державних інститутів, насамперед — монархії, в якій вони вбачали запоруку соціальної стабільності; по-друге, ослаблення самодержавства та розлад державної машини призвели до того, що вона вже не могла сама протистояти революційному рухові. Урядові кола відчували потребу в організації правих сил. І головне, криза системи супроводжувалася зростанням національних рухів, що ставило під загрозу саме існування імперії. Таким чином, великодержавний шовінізм ставав однією з об'єднуючих ідей різних верств російського суспільства [14, с. 91]. Він підкреслює, що Україна стала одним з оплотів чорносотенного руху самодержавної Росії. Всього відділи в Україні об'єднували понад 190 тис. членів — майже половину загальної кількості «Союза русского народа» (СРН) [20, с. 91]. Але обидва автори не приділяють великої уваги аграрному питанню. І. Г. Самарцев тільки констатує, що в програмному документі під назвою «Русскому народу» аграрна програма монархістських організацій передбачала продаж землі селянам у приватну власність, спрощення виходу з общин [14, с. 92]. М. С. Савчин дуже коротко показує еволюцію аграрно-селянського питання. В ході революції монархістські організації висловилися за створення хутірських господарств. Проблему малоземелля вони пропонували розв'язати шляхом переселення селян і збільшення дрібного кредиту тощо. Всі пропозиції з аграрного питання виходили з тези, що заходи, спрямовані на поліпшення становища селян, не повинні порушува-

ти недоторканості земельної власності [13, с. 57]. Варто зазначити, що основна увага приділяється СРН [14, с. 91—94; 13, с. 57; 15, с. 60—68; 20, с. 16]. Серед цих праць важливе місце займає стаття М. О. Скрипника, в якій він висвітлює діяльність головної монархістської організації. Автор частково розглядає і роботу на селі. М. О. Скрипник повідомляє, що чимало відділів і підвідділів було відкрито в селах Київської, Катеринославської, Полтавської, Волинської, Подільської, Бесарабської, Херсонської, Таврійської губерній. На II Дворянському з'їзді Пуришкевич заявив, що по селах у СРН нараховується 205 великих відділів і тисяча підвідділів. А «Русское знамя» стверджувало, що в рядах «Союза» налічується до 600 тис. корінного населення країни [15, с. 64]. Про широке розповсюдження відділів СРН в Україні пише й І. Г. Самарцев, він підкреслює, що вони були утворені також і в Чернігівській губернії [14, с. 92]. О. М. Федьков намагається дати об'єктивну оцінку СРН і його аграрної програми, але, на наш погляд, автор ще не зовсім відійшов від традиційної точки зору: «Союз руського народу був консервативною організацією і його аграрна програма передбачала фактично, збереження статус-кво в системі землевладіння. Вдосконалене землекористування, переселенська політика, законодавче регулювання орендних відносин та інші косметичні заходи при рішучій боротьбі з селянським рухом — основні вимоги аграрної програми союзу «Союзники» підігрівали великодержавницькі та антисемітські настрої серед селянства. Ця програма була реакційною і об'єктивно відображала інтереси консервативної частини поміщиків і урядовців» [20, с. 16].

Останнім часом привертають увагу дослідників і проблеми анархізму. О. М. Лебеденко вважає, що це пояснюється рядом причин: по-перше, в країні склалося становище, здатне викликати непередбачені соціальні наслідки; по-друге, за останні роки були відчинені двері різних «спецхозів» та «спецфондів», в яких знаходиться матеріал, що дає змогу дослідникам всебічно вивчати цю надзвичайно складну, суперечливу течію в суспільно-політичному житті [6, с. 36].

Що стосується вивчення історії анархізму в республіці, то насамперед необхідно звернути увагу на статті О. М. Лебеденка та В. О. Савченка. Для ґрунтового

аналізу аграрного питання анархістів має важливе значення періодизація анархістського руху в Україні, яку дає О. М. Лебеденко. На його думку можна виділити такі етапи: 1) напередодні революції 1905—1907 рр., коли вплив анархізму був незначним; 2) початок революції дав поштовх до поширення його серед різних верств українського суспільства; 3) кінець 1905 — початок 1907 р. (час найвищого розвитку анархізму в Україні) [6, с. 37, 40]. Що стосується припинення анархістського руху в Україні, то щодо цього питання існують різні точки зору. О. М. Лебеденко утверджує, що з другої половини 1908 р. анархісти припиняють свою діяльність в Україні і знову заявляють про себе вже після лютого 1917 р. [6, с. 42]. В. О. Савченко додержується іншої думки: анархістський рух придушується поліцією та каральними загонами у 1909 р. [12, с. 146]. Але діяльність анархістів серед селян висвітлюється недостатньо. Дослідники лише називають основні центри, в яких анархісти проводили роботу. В. О. Савченко виділяє Київську, Полтавську, Чернігівську, Харківську, Катеринославську губернії [12, с. 145—146]. О. М. Лебеденко надає факти, які свідчать про існування анархістських груп серед селян і в Херсонській губернії [6, с. 41]. Л. В. Петришина та А. К. Юрій повідомляють, що «Південноросійська група» в Одесі також докладала зусилля до створення «селянської секції» для роботи на селі [11, с. 63].

Необхідно також звернути увагу ще на два питання: перше, коли починається діяльність анархістів на селі; друге, як оцінювати анархістський рух. Щодо першого питання існують різні точки зору. О. М. Лебеденко вважає, що вже в 1903—1904 рр. була помітною діяльність анархістів в сільській місцевості [6, с. 40], а В. О. Савченко повідомляє, що до українських сіл анархісти проникли після спаду революції — у 1906—1908 рр. [12, с. 145]. На друге питання відповідає О. М. Лебеденко: «Навряд чи можна погодитися з таким положенням, що діяльність анархістів у першій російській революції не залишила значного сліду, оскільки зводилася до дій індивідуалістичних і підтримки мас не отримала». Факти свідчать про інше: значна кількість робітників і селян, які раніше співчували соціалістичним партіям, влилися у ряди анархістів [6, с. 42].

Закінчуючи історіографічний огляд літератури про загальноросійські партії на Україні, необхідно звернути увагу на кандидатську дисертацію О. М. Федькова, в якій він, характеризуючи аграрні програми політичних партій, запропонував типологію, в основі якої покладено їх ставлення до поміщицького землеволодіння. Виходячи з цього, до першого типу віднесемо програми партій, які виступали за революційне знищення дворянського землеволодіння. Другий тип складали ті аграрні програми, які передбачали компромісне розв'язання земельного питання шляхом примусового викупу частини поміщицьких земель. Консервативно-монархічні організації проголошували недоторканість приватної власності на землю і їх програми віднесені до третього типу аграрних програм.

Всі програми були орієнтовані на певні соціальні групи населення і об'єктивно виражали їх інтереси [20, с. 14—15].

Таким чином, ще і досі діяльність всеросійських політичних партій на Україні серед широких селянських мас на початку ХХ ст. залишається маловивченою.

Дослідникам ще належить дати відповідь на багато питань щодо цього. По-перше, всебічно вивчити аграрні програми політичних партій і їх діяльність щодо реалізації своїх програм; по-друге, необхідно уточнити, які політичні партії діяли на місцях, а також кількість їхніх селянських організацій як у цілому по Україні, так і в певних її губерніях; по-третє, важливо дослідити, коли й ким організовувалися сільські організації, хто до них входив, визначаючи географію їхнього розташування, характер практичної роботи; по-четверте, варто встановити прізвища тих членів різних політичних партій, котрі здійснювали агітаційно-пропагандистську роботу на селі, з'ясувати ідеї, які вони пропагували, відповідність цих ідей політичній обстановці; по-п'яте, дослідити, як самі селяни, різні їхні прошарки сприймали заклики агітаторів різних політичних партій, розкрити форми та методи їх ідеологічної роботи серед селян України.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Безансон А. Війна більшовиків проти селян // Всесвіт. 1993. № 9, 10.

2. Білоус А. О. Кадети в Києві в 1905—1907 рр. // Наук. праці з питань політ. історії. К., 1992. Вип. 172.
3. Бондаренко Л. С. Кадеты об истоках и сущности аграрно-крестьянского вопроса в революции 1905—1907 гг. // Политические партии, группы и течения в России: Тез. докл. науч. конф. 5—6 окт. 1990, г. Махачкала. Махачкала, 1990.
4. Бычкова Н. В. Партия социалистов-революционеров: становление и эволюция (1901—1907 гг.): Тез. докл. Межвуз. науч.-теорет. конф. «Политические партии дооктябрьской России». М., 1991.
5. Захарчук О. С. Більшовики в III Думі: боротьба за селянство // Наук. праці з питань політ. історії. К., 1991. Вип. 169.
6. Лебеденко О. М. Анархісти на Україні в 1903—1908 рр. // Укр. іст. журн. 1991. № 11.
7. Левенець Ю. А. Ліворадикальні партії в Україні напередодні жовтневого перевороту // Укр. іст. журн. 1992. № 3.
8. Мартыненко Н. Н. Деятельность организации РСДРП на Украине в период нового революционного подъема (1910—1914 гг.): Сб. науч. работ асп. Харьк. ун-та (Гуманит. науки). Х., 1992.
9. Нагайник В. А. Партия октябристов у політичній історії Росії // Наук. праці з питань політ. історії. К., 1991. Вип. 169.
10. Овсієнко О. Ф. Яку позицію займали українські політичні партії у Першій російській революції // Історія України в запитаннях та відповідях. К., 1990. Вип. 2.
11. Петришина Л. В., Юрій А. К. Анархісти в Одесі в період першої революції в Росії // Наук. праці з питань політ. історії. К., 1992. Вип. 172.
12. Савченко В. А. Анархістський рух на Україні у 1905—1907 рр. // Наук. праці з питань політ. історії. К., 1991. Вип. 169.
13. Савчин М. С. Правомонархічні організації в Росії // Наук. праці з питань політ. історії. К. 1991. Вип. 169.
14. Самарцев І. Г. Чорносотенці на Україні (1905—1917 рр.) // Укр. іст. журн. 1992. № 1.
15. Скрипник М. О. Головна Управа. Партія «Союз русского народа» // Наук. праці з питань політ. історії. К., 1991. Вип. 169.
16. Сорокина О. А. Конституционные демократы в революции 1905—1907 гг.: Тез. докл. Межвуз. науч.-теорет. конф. «Политические партии дооктябрьской России». М., 1991.
17. Сусоров В. Д. Про програму і тактику партії есерів у 1907—1914 рр. // Наук. праці з питань політ. історії. К., 1991. Вип. 169.
18. Сусоров С. В. Діяльність організацій Партії соціалістів-революціонерів серед селянства України в 1905—1907 рр. // Наук. праці з питань політ. історії. К., 1991. Вип. 172.
19. Федьков О. М. Селянство України в революції 1905—1907 рр. (Назрілі питання історичних досліджень) // Первая российская революция 1905—1907 гг. в свете нового исторического мышления: Тез. докл. и сообщ. респ. науч. конф., 18—20 дек. 1990 г. Горловка, 1990. Т. 1.
20. Федьков О. М. Політичні партії та селянські громадські організації на Правобережній Україні в 1905—1907 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 1993.
21. Шморгун П. М. Національно-визвольний рух на Україні на початку XX ст. // Наук. праці з питань політ. історії. К., 1992. Вип. 173.

22 Якупов М. Н. В. І. Ленін про партію кадетів // Наук. праці з питань політ. історії. К., 1991. Вип. 169.

23. Ясир М. Д. З діяльності партійних осередків октябристів на Україні в 1905—1907 рр. // Наук. праці з питань політ. історії. К., 1992. Вип. 172.

Ю. Д. ДРЕВАЛЬ, канд. іст. наук

**НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В РОЗРОБКАХ І ТАКТИЦІ
УКРАЇНСЬКИХ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНИХ ПАРТІЙ
(кінець XIX — початок XX ст.)**

Відношення до національного питання значною мірою впливає на характер тих чи інших політичних сил. Цікаво дізнатися про позицію з цього приводу представників впливової на рубежі XIX—XX ст. політичної сили — соціал-демократії.

У той час етнічна Україна входила до складу двох імперій — Російської та Австрійської, соціал-демократичні традиції та організації яких певною мірою визначали позиції українських колег.

Загальновідомо, що з перших років свого існування російські соціал-демократи у співвідношенні національного та класового явний пріоритет віддавали останньому. Хоча в програмі РСДРП і було зафіксовано «право націй на самовизначення», воно не підкріплювалося відповідними вчинками. А відношення цієї партії до «братів менших» — українських соціал-демократів — дало привід ще в дожовтневі часи наголосити: «Російські марксистки... в дійсності ухиляються від принципової і програмної відповіді на проблеми національних рухів» [11, с. 84]. Австрійська соціал-демократія була одним з основних опонентів більшовизму в цьому питанні. Її лідери підкреслювали, що «національність» не є буржуазною вигадкою, що інтереси робітничого класу своєї нації можна відстоювати, лише підтримуючи боротьбу робітників інших націй, а тому боротьба за національ-

ну автономію зближує робітників різних національностей» [див., наприклад, 3, с. 92—94]. Саме такий підхід, як вважали австрійські соціал-демократи, і є інтернаціоналізмом, на відміну від «наївного космополітизму» опонентів.

Лідери української соціал-демократії, яких радянською історіографією безпідставно було віднесено до «буржуазних націоналістів», також являлися прихильниками соціалістичної ідеї та інтернаціоналізму. До якої ж з двох впливових соціал-демократичних партій — російської чи австрійської — були ближчими їх розробки та позиція з національного питання?

Першою політичною організацією Наддніпрянської України була заснована в 1900 р. Революційна українська партія (РУП). Спочатку партія не мала ні власної програми, ні більш-менш детальних розробок своєї стратегії. Але вже в 1902—1903 рр. вона почала інтенсивно еволюціонувати в бік соціал-демократичних ідеалів.

Прогнозуючи майбутній уклад України, рупівці зупинилися на її автономії у складі демократичної Російської республіки. Саме це гасло було зафіксовано у програмових розробках партії, в більшості публікацій її лідерів. У 1900—1903 рр. інколи висувалися вимоги самостійності, але вони не були характерними для партії в цілому і в подальшому не з'являлися. Так, в 1904 р. проблема вже полягала у невизначеності майбутнього укладу визволеної від царизму України — «чи то автономії, чи то федерації» з демократичною Росією [8, с. 108]. Одну з вагомих причин такої еволюції привів відомий дослідник українського соціалістичного руху Панас Феденко: «...РУП бачила в практичній своїй роботі — в пропаганді й агітації на селі і в місті, що клич державної незалежності України не був зрозумілий через тодішню загальну національну несвідомість українських народних мас» [10, с. 193].

У зв'язку з аналізом проблеми необхідно розглянути одну розповсюджену, але помилкову тезу: що брошура Миколи Міхновського з характерною назвою «Самостійна Україна» (1903 р.) була першою програмою РУП. Відповідь на це питання дають самі учасники подій — наприклад, Дмитро Дорошенко, Володимир Степанюк («Оксен Лола»), які писали, що

це була перша брошура від імені партії, а ніяк не програма [5, с. 845; 9, с. 26]. Також характерно, що перший авторитетний дослідник цієї партії Осип Гермайзе підкреслював: «Самостійна Україна» хоч і була зазначена, як видання РУП, фактично починала іншу течію» [4, с. 65]. Відомо, що проект першої партійної програми РУП був розроблений і схвалений її ЦК в 1903 р., а політична сила, що витікала із «Самостійної України», оформилася в окрему організацію — «Українську народну партію» — в 1902 р.

З приводу вищевказаного слід зазначити: в недавні часи «самостійницькі» ярлики навішувалися на РУП з метою звинувачення її в «буржуазному націоналізмі», що було рецидивом надмірної політизованості історичної науки; а сьогодні вже зустрічаємося або із сліпим копіюванням стереотипів, або... знову ж таки, із намаганням підігнати факти під своє суб'єктивне бачення, лише замінивши «негатив» на «позитив».

З часом частина рупівців — Мар'ян Меленевський, Олександр Скоропис та їх однодумці — почала навіть виступати проти ідеї автономії. Знаходячись під значним впливом російських соціал-демократів, вони схилилися до того, що національне звільнення трудящих повинно базуватися виключно на соціально-економічних перетвореннях, а тому проголошення національних гасел є беззмістовним. До логічного кінця цю точку зору довів Павло Тучапський, вихолостивши з неї деякі раціональні елементи: «З нашого погляду, справа в тому, що життя українського народу значно переплелася з життям російського народу і не тільки в політичному та економічному відношеннях, але і в культурному». Все це вірно, але далі йшов шокуючий висновок: «Самостійної української культури немає, це цілком беззаперечний факт». Яка ж тут може бути мова про боротьбу за автономію?!

Розходження з національного питання привели в кінці 1904 р. до розколу РУП і утворення двох незалежних організацій, одна з яких — Український соціал-демократичний союз «Спілка» — і базувалася на вищевказаному постулаті. Сплічани тісно працювали з меншовиками і увійшли до РСДРП на правах обласної організації. В роки першої російської революції, коли соціальні гасла були домінуючими, «Спіл-

ка» стала авторитетною організацією, особливо — в середовищі сільського пролетаріату. Але згодом, не останньою мірою через хибність в національних розробках, організація розпалася.

Вже після буремних 1917—1920 рр., які наглядно показали наявність і силу українського національно-визвольного руху, М. Меленевський намагався пояснити хід думок сплчан таким чином:

1. Не було сумнівів, що тільки об'єднані зусилля широких трудящих мас міста і села зможуть призвести до політичного, а разом з тим і національного звільнення.

2. Промисловий пролетаріат в Україні знаходився під впливом РСДРП, а село залишалося поза полем їх діяльності.

3. Російські соціал-демократи неодноразово заявляли, що виступають за справедливе вирішення національного питання.

4. Згідно з цим «Спілка» повинна працювати на селі, поділяючи національну платформу РСДРП [6, с. 131].

Інші члени РУП, серед яких в 1904—1905 рр. виділялися Микола Порш та Валентин Садовський, продовжували залишатися вірними гаслу автономії. Остаточно сутність цієї політичної сили визначилася на з'їзді в кінці 1905 р. Саме тут було прийнято нову партійну назву — «Українська соціал-демократична робітнича партія» (УСДРП). Резолюції з'їзду вказують на те, що їх автори також намагалися розглядати національне питання в тісному зв'язку з питанням економічним. Але висновки були діаметрально протилежними. Підкреслювалося, що процес економічної централізації є лише однією стороною економічної еволюції, іншою ж стороною є процес економічної децентралізації, тому соціал-демократична партія повинна вимагати децентралізації законодавчих, адміністративних та судових функцій, що буде можливим при автономному укладі України. Відповідною була і резолюція з організаційного питання: «...лише ті організації робітничого класу, що виростають із всієї суми конкретних обставин життя пролетаріату кожної нації, можуть найкраще вияснити протилежність класових інтересів, боротися із націоналістичними тенденціями в кожній нації, розвивати класову боротьбу пролетаріату кожної нації в спільній

економічній і політичній боротьбі робітничого класу цілої держави» [1, с. 12—13].

Згідно з цим українські соціал-демократи неодноразово намагалися встановити федеративні зв'язки з російськими колегами. Але ці спроби були безуспішними, — російські соціал-демократи вимагали прямої залежності.

Цікаво також дізнатися про позицію Української соціал-демократичної партії (УСДП) — організації, що утворилася в 1899 р. на території Західної України. Направленість партії багато в чому визначалася специфікою існування Західної України (Сх. Галичини) у складі Австрійської імперії: її еволюцією в бік буржуазної демократії, парламентаризмом, в той же час — економічною відсталістю, безземеллям українських селян, польською експансією в українських містах.

Ще в 1895 р. тодішній член радикальної партії (УРП), один з лідерів її внутрішньопартійної соціал-демократичної течії Юліан Бачинський вперше в новітні часи проголосив гасло політично-державної самостійності українського народу.

Ця ідея була визначальною і в першому програмовому документі — «Звернення соціал-демократичної партії в Галичині» [12, 1900, 1 січ.]. В цьому ж році представник партії Микола Ганкевич брав участь у з'їзді австрійської соціал-демократії, рішення якого стали рубіжними у відношенні соціал-демократів Європи до національних проблем. У виступі М. Ганкевича підкреслювалося: «Ми, українські соціал-демократи, стоїмо на ґрунті інтернаціональної солідарності пролетаріату всіх націй Австрії і переконані, що тільки в цій братській спілці і наш народ, що належить однією тільки частиною до цієї держави, може здобути національну волю... Ми певні, що інтернаціональна сила пролетаріату може розвинутися тільки тоді, коли кожна нація самостійно рішатиме свою долю...» [7, с. 15].

Не в останню чергу під впливом західноукраїнської соціал-демократії на з'їзді була прийнята нова національна програма, яка зводилася до двох основних вимог:

1. Перетворення Австрії в демократично-федеративну державу.

2. Автономія національних територій [12, 1901, 15 падолиста].

Така програма повною мірою відповідала позиції УСДП: на перших порах вимагати саме автономії («окремого коронного краю») Східної Галичини, а ідею незалежності реалізувати насамперед на центральних та східних українських землях, що входили до складу Російської імперії. Спочатку партійні лідери не вказували на конкретні шляхи реалізації цього бажання, але напередодні Першої світової війни вони почали його пов'язувати з воєнно-політичною поразкою Росії.

Таким чином, у середовищі українських соціал-демократичних партій, попри їх загальну вірність гаслам класової боротьби та інтернаціоналізму, існував широкий спектр думок щодо вирішення національного питання. Спільчанські лідери, прямолінійно тлумачивши постулат класової боротьби, неодноразово заявляли про недоцільність національних гасел. Західноукраїнські соціал-демократи ж, навпаки, проголошуючи головною метою своєї діяльності пробудження політичної свідомості українського пролетаріату, висловлювали впевненість, що ця діяльність може бути ефективною за умови досягнення політичної незалежності українського народу. Такою постановкою проблеми вони навіть обійшли австрійських колег, які толерантно ставилися до національних рухів. Поміркованіші позиції займала УСДРП, проголошуючи гасла автономії України і федеративних зв'язків своєї партії з РСДРП. Таке положення справ багато в чому пояснює нерішучість і половинчастість кроків до незалежності першого українського уряду — Центральної Ради, в якій великим впливом користувалися саме соціал-демократи. З іншого боку, слід підкреслити, що в їх майбутній переорієнтації — від автономії до незалежності — велику (якщо не вирішальну) роль зіграли російські більшовики, які почали збройну боротьбу проти Української Народної Республіки.

І останнє. Хотілося б застерегти читачів від перебільшено ідеологічного («ура-патріотичного») вивчення минулого нашої Батьківщини. Історія, хоча і відрізняється від математики, також є наукою конкретною, і упереджено вимагати від неї тих чи інших висновків категорично забороняється. Від того, скажімо, що

на початку своєї політичної біографії соціал-демократ Симон Петлюра відстоював інтернаціоналістичні переконання і, наприклад, Українську народну партію характеризував як «націоналістичну з усіма негативними шовіністичними рисами національної обмеженості і вузькості», він не перестає бути непересічною історичною особистістю і лідером боротьби за незалежність України в подальший період. А висновки щодо даної проблеми ще раз вказують на те, які складні перепони — як зовнішні, так і внутрішні — довелося долати українським політичним лідерам на шляху до сприйняття ідеї незалежності України, як визначальної, в тому числі і для своїх інших концептуальних засад.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: програмні документи перших українських партій. К., 1992.
2. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Док. і матеріали. У 3-х т. Мюнхен, 1983. Т. 1.
3. Бауэр О. Национальный вопрос и социал-демократия. М., 1918.
4. Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. Т. 1. Революційна українська партія (РУП). К., 1926.
5. Дорошенко Д. Украинская социал-демократия // Укр. вестн. 1906. № 12.
6. Меленевський М. До історії Української С.-Д. Спілки // Нова Громада. 1923. № 3—4.
7. Петлюра С. Політичні українські партії в Галичині // Україна. Т. 2. Ч. 2.
8. Романович-Ткаченко Н. На дорозі до революції: уривки зі споминів // Україна. 1925. № 4.
9. Степанюк В. Из истории украинского марксизма // Просвещение. 1914. № 6.
10. Феденко П. Соціалізм давній і новочасний. Лондон; Париж; Мюнхен, 1968.
11. Юркевич Л. Російські марксисты і український робітничий рух // Дзвін. 1913. № 7—8.
12. Воля (Львів).

БОЙОВІ ДРУЖИНИ ЕСЕРІВ У 1905 р. В УКРАЇНІ

Політичний терор був одним з найважливіших тактичних засобів партії соціалістів-революціонерів ще з моменту її виникнення. У ньому есери вбачали не тільки простий засіб захисту від «деспотизму самодержавства», а в першу чергу, знаряддя дезорганізації уряду в умовах революційного руху і ефективний спосіб агітації.

Звичайно, терор не був головним або єдиним тактичним засобом цієї партії. Це багато разів відзначалося і в теоретичних документах есерів, і лідерами партії, і представниками місцевих організацій. Можна довести також, що всередині партії не існувало однозначного погляду щодо доцільності використання цього засобу боротьби.

І все ж таки, не дивлячись на ці застереження, варто визнати, що бойова діяльність займала особливе і дуже значне місце в теорії і практиці есерівського руху. Причини цього особливого, а іноді майже благоговійного відношення до терору в есерівському середовищі (та й не тільки в ньому) лежать у значно ширшій області ніж царина партійних доктрин. Для виявлення цих причин необхідне уважне вивчення соціальної психології різних верств суспільства, аналіз формування і розвитку їх ментальності, але така праця — то тема зовсім іншого дослідження.

Напередодні революції 1905—1907 рр. єдиним інструментом терору була Бойова організація (БО), створена ще восени 1901 р. Ця група була незалежною відносно місцевих організацій і лише формально підкорялася ЦК. Діяльність БО полягала у підготовці і здійсненні індивідуального терору. Напередодні революції вона здійснила декілька крупних терористичних актів. Місцеві організації соціалістів-революціо-

нерів повинні були зосередитися на пропагандистській праці, тоді як БО повністю визволяла їх від «проклятої обязанности отвлекаться от своего главного дела» [6, с. 339]. Припускалося, що терор у виконанні БО повинен був революціонізувати народ, а отже, збільшити ефективність організаційно-пропагандистської праці місцевих комітетів. Саме так виглядав взаємозв'язок головних тактичних засобів партії напередодні революції.

Майже з самого початку революції есери висуювають заклик до збройного повстання. У той момент це їх основне гасло. «Гражданская война началась, — говориться у статті «Боевой момент», яка поміщена у лютневому номері «Революционной России», — необхідно решительно перейти к тактике террора, к тактике вооруженных демонстраций, организации и введения в действие боевых дружин, к тактике, прямым путем ведущей к вооруженному восстанию» [7, с. 213].

На протязі 1905 р. на місцях починають формуватися бойові дружини есерів. Ця тенденція була із занепокоєнням відзначена охоронними відділеннями та поліцією [16, ф. ДПОО, 1905, д. 80 ч. 20 т. 2, л. 1]. Сильні бойові групи утворюються багатьма есерівськими організаціями, що були розташовані на території України. Це було не випадково, тому що в Україні працювало багато великих комітетів соціалістів-революціонерів (особливо це стосується великих губернських міст). Після ліквідації у березні 1905 р. великої групи БО у Петербурзі департамент поліції відзначав у своїй довідці, що «по некоторым данным возрождение боевой деятельности состоится на юге России» і далі прямо вказувалися такі міста, як Київ і Одеса [16, ф. ДПОО, 1905, д. 80 ч. 19, л. 54].

У цілому, на території України більшість бойових дружин виникла ще в першій половині 1905 р., а деякі — навіть ще до революції. На підставі узагальнених даних місцезнаходження перших бойових груп та дружин наведено у таблиці.

Таблиця складена на основі вивчення документів жандармських управлінь і департаменту поліції 1905—1907 рр., які знаходяться у Центральному державному історичному архіві України та в Державному архіві Російської Федерації. Частина даних табл. 1

Бойова група, місцезнаходження	Час виникнення
Бойова дружина Катерино- славського комітету Українська бойова група партії есерів м. Катеринослав Волинська бойова дружина м. Житомир Бойова дружина Київського комітету Бойова дружина Лубенської організації Бойова група Ніжинської організації Бойова дружина Одеського комітету Бойова дружина Полтавського комітету Бойова дружина Роменської партійної групи Бойова дружина Харківського комітету	Лютий 1905 р. Грудень 1905 р. 1905 р. Січень—квітень 1905 р. I половина 1905 р. Серпень 1905 р. II половина 1904 р. 1905 р. Січень 1905 р. 1905 р.

є в книзі А. І. Спірідовича [13, с. 179; 15, ф. 320, оп. 1, д. 455, л. 17—18, 29; ф. 1335, оп. 1, д. 422, л. 14, ф. 1439, оп. I, д. 157, л. 4; 16, ф. ДПОО, 1905, д. 80 ч. 20, л. 58, 96, д. 80 ч. 20 т. 2, л. 3—22].

Формування цих бойових дружин і груп проходило в основному двома шляхами. Як згадував один з учасників бойової роботи в Катеринославі, вони виникали «либо рождаясь из революционной стихии или организуясь силами местных партийных объединений» [2, с. 57].

Природно, що в умовах початку революції багато бойових формувань есерів виникало саме першим шляхом, тобто утворюючись із революційної стихії, але для цього виникнення існував ще й родючий ґрунт, яким було середовище радикально настроєної інтелігенції (особливо студентство і учнівська молодь). В умовах зростання революційного руху інтелігентна молодь була особливо схильна до радикальних засобів боротьби. Цей радикалізм засобів обумовлювався не тільки перебігом подій, але мабуть, в першу чергу, традицією жертвовного служіння громадсько-

му ідеалу, в якій виховувалася російська інтелігенція. Все це багаторазово збільшувалося притаманним молоді духом максималізму і самовпевненості, нестачею життєвого досвіду. Як помітив ще Паскаль, «у того, хто не був радикалом у 20 років, нема серця».

Широке розповсюдження «ультрареволюційних» настроїв серед інтелігентної молоді відзначало багато учасників подій 1905—1907 років: від жандармського підполковника А. І. Спірідовича [13, с. 133] до одного з найбільш шанованих лідерів партії есерів К. Брешковської, яка писала у 1907 році про молодь: «Они равнодушно относятся ко всякой другой работе... и готовы отложить в сторону и пропаганду, и издательство, и великую организационную работу — и сидеть и ждать, когда появится спрос на их боевую готовность» [12, с. 148]. Ось тому в університетах і гімназіях, в умовах революції, часто з'являлися групи, що іменувалися «бойовими». І при цьому спочатку не мали вузькопартійного характеру. А так як бойова робота, яку вони хотіли здійснювати, була тактичним засобом деяких вже діючих партій, то вони опинялися в орбіті впливу місцевих організацій таких партій. Найчастіше, в умовах 1905 року, то була партія есерів.

Саме так, наприклад, проходив процес виникнення бойової дружини у Києві. Чутки про її виникнення кількома студентами Київського університету охоронне відділення зафіксувало ще в середині січня 1905 р.

При цьому відзначалося, що вона тільки «ідейно примыкает к социалистам-революционерам». Члени цієї бойової групи звернулися до місцевого комітету ПСР з проханням наділити їх необхідними матеріалами для виготовлення вибухівки. Але комітет у той час «очень скептически относился к «боевой дружине», называя ее иронически «зеленой» [16, ф. ДПОО, 1905, д. 80 ч. 20 л. 96]. І лише на початку квітня її починають поступово прилучати до діяльності місцевої організації.

Звичайно, є й інші приклади, коли бойові групи виникали з ініціативи і під контролем місцевого комітету партії, втім, при будь-якому варіанті цього процесу радикально настроєні кола інтелігенції залишалися (особливо в умовах революційних подій) вельми сприятливим середовищем для його розвитку. До-

сити переглянути списки і звіти щодо бойових справ есерів, щоб переконатися в цьому [15, ф. 274, оп. 1, д. 1049, л. 13—14, ф. 304, оп. 1, д. 135, л. 119, ф. 320, оп. 1, д. 455, л. 29].

Діяльність перших бойових дружин на місцях, підпорядкованих комітетам партії, була своєрідною копією дій БО, тому що зводилася до підготовки і здійснення індивідуального терору. У 1905 р. есерами було здійснено більше 55 терористичних актів [12, с. 146], з них — на території України як мінімум 11 [4, с. 65; 14, с. 197; 14, с. 65; 15, ф. 301, оп. 1, д. 1127, л. 16, ф. 304, оп. 1, д. 135, л. 11, ф. 838, оп. 2, д. 158, л. 1, ф. 838, оп. 2, д. 794, л. 1, ф. 1439, оп. 1, д. 157, л. 8].

Втім, варто зазначити, що вже в перші місяці свого існування деякі бойові групи пересягнули межі суто терористичних дій і поступово, спочатку в незначній мірі, стали виконувати іншу функцію, яку умовно можна охрестити «захисною» (охорона мітингів, демонстрацій і т. ін.).

Важливі зміни у діяльності місцевих бойових дружин відбулися в останні місяці 1905 р. (жовтень—грудень). Головну роль у цих змінах відігравав масовий революційний рух, що вступив у вищу стадію розвитку. В цих умовах робота бойових груп і дружин почала розвиватися у кількох нових напрямках, що не тільки змінило їх колишню діяльність, але й спричинило виникнення нових різновидів цих організацій, але, як і раніше, поєднаних однією загальною назвою — бойові дружини. Саме у цей період почала створюватися розгалужена система бойової роботи.

Нижчий її прошарок складали численні бойові дружини, які виникали у ході жовтневих чорносотених погромів, що прокотилися по багатьох містах України. Ці дружини входили поряд з бойовими організаціями інших революційних партій у так звані загони самооборони, що створювалися у багатьох містах. Завдяки їх завзятому опору в деяких містах вдалося якщо не припинити повністю, то хоча б значно зменшити силу погромів (Дебальцево, Єнакієво, Катеринослав) [5, с. 21—22; 9, с. 291—292]. У Житомирі, наприклад, завдяки активним діям Волинського комітету ПСР і його бойової дружини відверну-

ли кілька мілких погромів, а під час найкрупнішого, масового погрому, що тривав три дні, загони самооборони, намагаючись його припинити, втратили 14 чоловік вбитими і було кілька десятків поранених [1, с. 159—168].

Міцний поштовх розвитку бойових дружин цього типу дали події у кінці листопада—грудня 1905 року, коли хвиля страйків на Україні досягла найвищої точки. Розмах руху був таким великим, що в багатьох містах він переходив у збройні повстання [3, с. 98].

Під час цих подій бойові дружини виникали на багатьох страйкуючих підприємствах і входили у полулегально існуючі загони самооборони, які підкорялися страйковим комітетам, що були, як правило, коаліційними, тобто складеними із представників різних революційних партій. Ці загони виконували різні завдання: охороняли численні мітинги, демонстрації, збори від нападів чорносотенців і поліції, брали на себе охорону порядку у робітничих кварталах, і нарешті, були головними учасниками боротьби з силами поліції і армії.

Схема їх побудови і взаємодії між собою була простою. В загальних рисах вона представлена в «Уставе районных дружин», який був розроблений ЦК ПСР [16, ф. 349, оп. 1, д. 4, л. 2]. Членом таких дружин міг бути будь-який соціаліст-революціонер (відповідно рекомендації комітету партії). Усі дружинники ділилися на десятки, кожний з них мав свого представника. Збір представників дружин району посилав свого представника у районний комітет партії.

На відміну від перших бойових організацій есерів, що виростали в основному у середовищі радикальної інтелігенції ці групи формувалися з робітників.

За багатьма ознаками до цього типу організації приєднувалися також бойові дружини селянських братств. Ці братства були нижчим, первинним осередком організації есерів на селі. Об'єднані через цілу систему вищестоящих ланок, вони утворювали Селянську спілку ПСР. Однією з найважливіших цілей спілки була підготовка селян до загального збройного повстання, яке, на погляд есерів, було головним засобом у здобутті «землі і волі». Створюючи бойові дружини у селянському середовищі, есери готували, таким чином, здійснення цієї мети (хоча ця робота

тільки-тільки почалася у другій половині 1905 року [15, ф. 838, оп. 2, д. 51—52, л. 1—2, д. 161, л. 1—2]. Припускалося, що ці групи будуть складатися, по можливості, з тих селян, що вже мають досвід військової служби та з запасних, вони повинні ретельно готуватися до майбутнього повстання, збирати відомості про чисельність адміністративної влади (жандарми, урядники, стражники), складів зброї, речей та інших об'єктів [15, ф. 276, оп. 1, д. 80, л. 43]. У вирішальний момент, коли масовий селянський рух перейде у збройне повстання, бойові дружини повинні придати йому організований характер. Але на практиці діяльність цих ще малочисленних у 1905 році дружин не завжди відповідала цій концепції, тому що часто зводилася до підтримки стихійних спалахів селянської боротьби.

Окрім охарактеризованих вже бойових сил нижчого, але найбільш масового і численного рівня (загони самооборони, селянські бойові дружини), існував і другий рівень бойової діяльності, представлений, у першу чергу, дружинами місцевих комітетів ПСР. Це були ті самі формування, які виникли на Україні ще в кінці 1904 — I половині 1905 р. (про них вже йшла мова вище). Вони діяли у рамках індивідуального терору. До них також частково примикали бойові групи і дружини місцевих відділень деяких есерівських спілок (військової, студентської, учнівської молоді і деяких інших). Вони з'явилися в основному у другій половині 1905 року.

Ці бойові дружини відзначалися набагато більшим у порівнянні з першим типом рівнем організації, професійної підготовки і конспірації. Як правило, вони мали власну лабораторію для виготовлення вибухівки, майстрів-техніків, у деяких випадках навіть власні видання [15, ф. 838, оп. 2, д. 332, л. 1—2; 16, ф. ДПОО, 1905, 80 ч. 20 т. 2, л. 2, 49].

Природно, що в період підняття масового революційного руху в їх діях також відбулося багато змін. Хоч їх організаційна структура і рівень підготовки був пристосований в першу чергу для індивідуального терору, але логіка розвитку подій призвела їх до участі у масовому русі жовтня—грудня 1905 р. (тут є і побічний вплив рішення ЦК про припинення індивідуального терору після 17 жовтня, хоча і не всі місцеві організації дотримувалися цього рішення).

Вони також здійснювали «екси» або «експропріації», тобто вилучення державного майна або грошей збройним шляхом. Практика «ексів» досить широко розповсюдилася у період підйому революції (та ще ширше у 1906 році), тому що нестача коштів була однією з гострих проблем есерівської партії.

Професійний досвід бойовиків і технічна база цих дружин використовувалася для підготовки кадрів бойових організацій нижчого рівня. Існували спеціальні «роз'їзні», які займалися постановкою бойової діяльності у селах та повітах, у робітничих кварталах [15, ф. 838, оп. 2, д. 466, л. 2]. У кінцевому підсумку, на основі кадрів цих дружин було сформовано летучі бойові загони при обласних комітетах партії [15, д. 838, оп. 2, д. 466, л. 1—2]. Вони були головним знаряддям індивідуального терору, спрямованого, в першу чергу, проти вищих ешелонів царської адміністрації і діяли у досить великих регіонах.

Підводячи підсумки, можна сказати, що напередодні революції і в перші її місяці політичний терор був одним з найважливіших тактичних засобів партії есерів і домінуючим напрямком у роботі її бойових дружин. У ході революційних подій, особливо у другій половині 1905 р., діяльність цих дружин зазнала значних змін. Виникла ціла система бойової роботи, яка складалася з кількох рівнів та ланок. І хоч есерівські теоретики, вимірюючи цю еволюцію старою, звичайною для них міркою терору, називали це «превращением террора единичного в террор массовый», ми можемо відзначити, що система бойової роботи служила своєрідною підготовкою народних мас до збройного повстання. Бойова діяльність багатьох есерівських груп ставала часткою масового революційного руху.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Зафран Х. 1905 г. в Житомире // Летопись революции. 1926. № 2.
2. Комаров Н. Очерки по истории местных и областных боевых организаций партии социалистов-революционеров 1905—1907 гг. // Каторга и ссылка. 1926. № 4 (25).
3. Крушинський В. Ю., Левенець Ю. А. Історія України. Події. Факти. Дати. 2-е вид., перероб. і доп. К., 1993.
4. Макотинский О. 1905 год в Николаеве (из личных воспоминаний) // Летопись революции. 1925. № 5, 6.
5. Милиц С. Из воспоминаний о 1905 г. в Конотопе // Летопись революции. 1925. № 4.

6. Наши противники // Сборник материалов и документов. В 2-х т. М., 1928. Т. 1.
7. Наши противники // Сборник материалов и документов. В 2-х т. М., 1928. Т. 2.
8. Новополин Г. Революционный захват Екатерининской железной дороги в 1905 г. // Летопись революции. 1923. № 2.
9. На Чечелевке в 1905 г. // Летопись революции. 1927. № 1.
10. Октябрьские и декабрьские события в Харькове в жандармском освещении // Летопись революции. 1923. № 2.
11. Октябрьско-декабрьский подъем в Донбассе в 1905 г. // Летопись революции. 1925. № 5—6.
12. Павлов Д. Б. Из истории боевой деятельности партии эсеров накануне и в годы революции 1905—1907 гг. // Непролетарские партии России в трех революциях: Сб. статей. М., 1989.
13. Спиридович А. И. Партия социалистов-революционеров и ее предшественники.
14. Шкловский П. Ученическое движение в 1905 г. на Черниговщине. // Летопись революции. 1925. № 4.
15. Центральний державний історичний архів України.
16. Государственный архив Российской федерации.

Й. Ш. ЧОРНОМАЗ, д-р іст. наук

УКРАЇНСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ І ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА

Перша світова війна була жорстокою сутичкою держав за перерозподіл світу. Монархічні та буржуазні політичні партії Росії підтримували царизм у розпочатій імперіалістичній війні, висунувши гасло: захист вітчизни, війна до переможного кінця.

Українське питання завжди займало важливе місце у міжнародній політиці ведучих країн Європи. М. Грушевський у щоденнику напередодні війни писав: «Німців надзвичайно цікавить українське питання» і «воно впливає на оголошення війни».

Отже, імперії, у складі яких знаходився 30-мільйонний український народ, воювали між собою. Біля 3,5 млн українців у Росії та 250 тис. в Австрії повинні були воювати за чужі інтереси, вбиваючи один одного. Українські землі, особливо Галичина, стали місцем дуже важких битв на Східному фронті. Знову, вже не

перший раз в історії України, почався пошук орієнтації та шляху для досягнення незалежної України.

В. Винниченко у книзі «Відродження нації» писав про три орієнтації українців у роки війни. Багато хто вірив, сподівався, що перемога Росії наблизить свободу пригнобленим народам. Інші, особливо українці Галичини, розраховували на відторгнення України від Росії за допомогою Німеччини і Австрії. Нарешті, була й третя орієнтація — українська віра в сили українського народу. «До цієї орієнтації належали переважно соціалістичні течії» [1, с. 41].

Соціалістичні партії II Інтернаціоналу, «забувши» рішення Базельського конгресу (1912 р.), також виступили на підтримку війни. Національний фактор виявився сильнішим за інтернаціональний.

Всі соціалістичні партії Росії вважали світову війну за своїм характером імперіалістичною. Але ж як під час війни вести боротьбу з самодержавством? Саме це питання розділило меншовиків та есерів на три основні напрямки: патріотичний або оборонський, центристський або пацифістський та революційно-інтернаціоналістський.

Більшовики вважали, що захист батьківщини в загарбницькій війні означає захист царизму, імперіалістичних урядів. Звідси їх гасло — поразка «свого» уряду (загальне для революціонерів всіх воюючих країн) та перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську.

Розбіжність у керівництві РСДРП значно «згладжувалася» на місцях, де проводилася тактика «єдності знизу». В Україні, як і в інших регіонах Росії, багато соціал-демократичних організацій не розколювалися, хоча більшовики і меншовики займали різні позиції з багатьох питань.

Війна надзвичайно утруднила роботу соціалістичних партій. Проте, не зважаючи на часті арешти, активно діяли соціал-демократи Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси та інших міст України.

Українські соціалістичні партії на початок війни були дуже ослаблені внутріпартійною боротьбою та репресіями царизму. Українська соціал-демократична «Спілка» припинила свою діяльність, дехто був заарештований, дехто емігрував, зокрема до Галичини. А УСДРП війна застала розколотою по обидві сторони кордону. В «Щоденнику» В. Винниченка за 22 серп-

ня 1914 р. є такий запис: «Спочатку дуже вражають виступи соціалістів Франції, Германії, Бельгії за війну. Але треба згодитися, що іншої ради нема... Але як бути пригнобленій нації якоїсь держави?» [2, с. 88]. Саме це питання було найважчим у виробленні тактики щодо відношення до війни.

І все ж відповідь було знайдено. Частина українських соціал-демократів на чолі з С. Петлюрою, які видавали у Москві журнал «Украинская жизнь», стали оборонцями.

У перші дні війни (30 липня 1914 р.) С. Петлюра видав екстренний номер журналу, в якому було опубліковано одну статтю — «Война и украинцы» (сім сторінок убористого тексту). У наступному номері статтю було названо декларацією українства. Національне почуття українського народу, як підкреслюється в статті, зазнає особливого випробування під час війни. Він повинен проявити здоровий політичний розум і організовану волю нації, яка тісно зв'язана з країною, що виступає проти Німеччини і Австро-Угорщини. Головний висновок статті: українці «виконають свій обов'язок громадян Росії в цей тяжкий час до кінця». Але якщо народності Росії виконують свої зобов'язання перед нею, вони мають право розраховувати на надання їм «і відповідних прав» [9, 1914, № 11, 12, с. 5].

Саме ці сподівання значною мірою обумовили відношення авторів статті до війни. Але вони не збулися. Царизм в перші дні війни відповів ще однією антиукраїнською акцією. Всі політичні українські видання було закрито. Багато хто з українських політичних діячів опинився в заслання. В листопаді 1914 р. було заарештовано і заслано в Симбірськ, а потім у Казань М. Грушевського. «Кінець українству» — таке було гасло російської адміністрації [4, с. 9].

У серпні—вересні 1914 р. у Галичині сталася найкрупніша битва світової війни, у ході якої російські війська розгромили австро-угорське угруповання, яке втратило 400 тисяч чоловік, у тому числі 100 тисяч полоненими. Армії Південно-Західного фронту зайняли всю Східну Галичину, частину Західної та майже всю Буковину. Але українські землі не були воз'єднані з Україною. Тут було створено воєнне генерал-губернаторство на чолі з чорносотенцем О. Бобринським. У промові перед представниками міста

Львова він виклав свій план дій: «Східна Галичина і Лемківщина — корінна частина єдиної великої Русі; в цих землях корінне населення завжди було російським, тому устрій їх повинен бути заснований на російських засадах. Я буду запроваджувати тут російську мову, закон і устрій» [5, с. 6].

Між тим відомо, що в Галичині жили в основному українці та поляки. Про це свідчать дані перепису 1900 р. З 7,3 млн жителів цього краю поляків було 3,9 млн, українців — 3,08 млн. До того ж, у Східній Галичині переважали українці (2,9 млн), в Західній — поляки (2,4 млн) [9, с. 44]. Адміністрація генерал-губернатора, воєнні власті руйнували українське життя у Східній Галичині. Було закрито українські газети, журнали, видавництва, бібліотеки; заборонено викладання в школах українською мовою; заарештовано та вислано у Сибір українську інтелігенцію, селян, міщан. Тільки київський комітет допомоги зареєстрував 15 тисяч засланих [4, с. 10].

У липні 1915 р. на засіданні IV Державної думи депутати П. Мілюков, О. Керенський, М. Чхеїдзе піддали різкій критиці політику уряду щодо Галичини [3, с. 95, 111, 124—125]. А думські фракції соціал-демократів і трудовиків висловили протест проти переслідування української преси.

У роки війни діяльність українських соціалістичних партій, як і російських, була надто утруднена. Але в 1915 р. визвольний рух на Україні пожвавився, виріс інтерес до нього з боку інтелігенції, робітників, молоді. В Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Полтаві, Чернігові та інших містах були відновлені або заново створені нові українські гуртки, групи, організації. Вони нелегально видавали газети, листівки, працювали в «Просвітах», клубах, бібліотеках. Велику допомогу надав їм В. Винниченко. В 1915 р. він нелегально знаходився у Києві, Харкові, Катеринославі. За його ініціативою у Харкові стали видавати газету «Слово», яка відстоювала автономію України.

У 1915 р. відношення частини українських соціал-демократів до війни змінилося. З оборонством було покінчено. Вони виступали проти війни, самодержавства, за автономію України. В цьому відношенні характерні листівки, які розповсюджувалися на підприємствах Катеринослава у зв'язку з триріччям

Ленських подій, до Першого травня 1915 р., до 10-ї річниці маніфесту 17 жовтня 1905 р. В останній листівці говорилося: «Українська соціал-демократична робітнича партія. Пролетарі всіх країн, єднайтеся! Товариші! Десять років тому 17 жовтня 1905 року під натиском революції робітників і селян захиталось самодержавство царя Миколи Кривавого. Проте, уряд обдулив народ Маніфестом і в ріках крові затопив свободу. Тепер, коли мільйони людей гинуть на війні, захищаючи кишені панів — Цар відбирає останні права у народів. Тільки революція принесе волю. Організуйтеся! Геть війну! Хай живе революція! Геть самодержавство! Хай живе демократична республіка! Хай живе автономія України!» [7, с. 335].

Українські соціал-демократи співробітничали з російськими соціал-демократами. Проте деякі недооцінювали значення національного питання на Україні. Саме ця думка відображена в рішенні зборів українських соціал-демократів (51 чоловік) у серпні 1915 р. в селищі Катеринівськім, неподалік від Катеринослава: «З російськими соціал-демократами в класовій пролетарській боротьбі йти разом і солідарно». Але не вступати в блоки до тих пір, доки російські соціал-демократи не змінять свого відношення до національних питань, «не признають головного українського постулату — автономії України» [7, с. 335—336].

Історія українських есерів до лютого 1917 р. вивчена недостатньо через відсутність джерел. Деякі відомості є в книгах Д. Дорошенка і М. Залізняка, а також в уже згаданій записці департаменту поліції про український рух у роки Першої світової війни.

Після розколу РУП створювалися окремі групи, організації українських есерів, які знаходилися під ідейним впливом російської партії соціалістів-революціонерів. Активними учасниками цих організацій були М. Залізник, П. Христюк, М. Шаповал та ін. Гуртки українських есерів брали участь у революційних подіях 1905—1907 рр. в Одесі, Симферополі та інших містах України.

В 1907—1908 рр. найбільш активні організації українських есерів було розгромлено. В 1913—1915 рр. деякі з них були відновлені. Активно виявила себе київська організація, яка видавала нелегальну газету «Боротьба».

Українські есери виступали проти війни і займали поразницьку позицію. У зверненні до української інтелігенції, селян, робітників відзначалося, що поразка царизму у війні полегшить боротьбу українства за свободу і незалежність. Крім того, власті Росії прагнуть захватити Галичину та Буковину і там задушити українське життя [6, с. 9].

Товариство українських поступовців (ТУП) також виступало проти війни, але зайняло нейтральну позицію відносно воюючих сторін. Про це свідчить декларація Ради ТУП, опублікована нелегально у грудні 1916 р. українською і російською мовами. «Цю війну ми визнали чужою для себе справою, шкідливою українському та й усім іншим народам імперії. Поставившись цілком негативно до війни, ми зайняли нейтральну позицію щодо сторін у боротьбі» [5, с. 15].

У декларації показано трагізм українства в роки війни, а також сформульовані політичні вимоги поступовців: автономія українців, федерація рівноправних народів Росії. «Державу ми розуміємо як вільну спілку рівноправних та рівноцінних націй, серед яких не повинно бути ні гнобителів, ні гноблених» [5, с. 16]. Тупівці виступали проти продовження війни.

Значно пожвавився і поширився соціалістичний рух серед української молоді, особливо серед студентства. У грудні 1914 року в Харкові був створений «Український соціалістичний колектив», який домагався переустрою Росії в демократичну федеративну республіку. У наступному році в Харкові було створено дві студентські організації — «Коло незалежних» і «Українська студентська громада». Вони також вимагали автономії України, політичних свобод, восьмигодинного робочого дня, ліквідації національних та релігійних обмежень.

Центром політичного життя українців у Петрограді був український клуб (Николаєвська, 29). Тут читали лекції, реферати, проводилися концерти, працювало товариство «Українознавство», курси «українознавства». В столиці нелегально діяла Петроградська організація УСДРП та «Головна рада», яка об'єднувала українську студентську молодь, видавала друкований орган — «Український студент».

Вже згадувалося про особливості орієнтації українських соціал-демократів Галичини. В серпні 1914 р. у Львові було створено «Союз визволення України»

(СВУ), в який ввійшла частина членів УСДРП (Д. Донцов, А. Жук, В. Дорошенко та ін.), «Спілки» (М. Меленевський, О. Скоропис-Йолтуховський, П. Бендзя), групи українських есерів (М. Залізняк, Ю. Бачинський), а також представники інших партій та організацій.

СВУ розгорнув велику пропагандистську діяльність. У серпні—вересні 1914 р. він опублікував відозви і звернення до «Українського народу Росії», «До громадської думки Європи», до болгарського, румунського і німецького народів, до солдатів Росії. У вересні 1914 р. СВУ почав видавати у Відні «Вісник Союзу визволення України» (під час війни вийшло 90 номерів) та «Українські вісті» німецькою мовою. У зверненнях та на сторінках газет було сформульовано програму і тактику «Союзу».

СВУ вважав, що головним винуватцем війни була царська Росія, яка призвела увесь світ до катастрофи. «Союз» підкреслював, що Україна «у своїх визвольних прагненнях завжди шукала допомоги у німців». Незалежна Україна, за задумом діячів СВУ, буде конституційною монархією під протекторатом Австрії. Один з представників Габсбургської династії — Вільгельм — готувався стати українським монархом. За це Австрія обіцяла Східній Галичині розширену автономію.

У нашій історіографії СВУ розглядався як націоналістична організація, а її діячі — агенти австро-німецького імперіалізму. Ці висновки хибні, хоча гроші СВУ одержував від Австрії та Німеччини чималі. Політика СВУ була короткозорою, далекою від реальності і тому провалилася, Німеччина і Австрія ніколи не дали б Україні незалежності. Більш того, перемога Німеччини та Австрії у війні призвела б до розділу України між цими державами.

СВУ як союзник Австрії в боротьбі проти Росії сформував легіон «січових стрільців» (2000 чоловік). Їх примусили прийняти присягу на вірність Австрії і без підготовки відправили у вересні 1914 р. на фронт. Вони добре воювали, але австрійське командування ставилося до них вороже. Керівництво Австрії зважало поразку своїх військ у Галичині влітку 1914 р. на «зраду» українців. Почався терор проти них. Тисячі українців було загнано в австрійські концтабори [8, с. 24—25].

У жовтні 1916 р. Галичина одержала розширену автономію, але в її адміністрації хазяйнували поляки. А про автономію Східної Галичини «забули», завдавши страшного удару українцям та керівникам «Союзу». Його діяльність обмежилася опікою над полоненими.

У числених публікаціях СВУ відзначалося, що його програму і тактику підтримували М. Грушевський, українські політичні партії. Але це протирічить дійсності. М. Грушевський неодноразово висловлювався проти політики «Союзу», його австро-німецької орієнтації. Керівництво «Товариства українських поступовців» ще в 1914 році заявило, що СВУ не має права виступати від імені українців Росії [5, с. 36].

Важливо відзначити позицію емігрантської групи лівих українських соціал-демократів. Вони вважали війну загарбницькою з обох сторін і виступали проти оборонства Петлюри та германофільства СВУ. Рішуче проти політики СВУ виступив В. Ленін.

У деяких публікаціях робиться спроба підняти раз акції СВУ. Неможливо погодитися з висновками статті В. Мороза про те, що «Союз» «був найбільш продуктивною українською організацією за часи Першої світової війни». І що політики СВУ «зуміли використати германську воєнно-політичну машину в інтересах українців» [10, 1992, № 8, с. 11].

Таким чином, українські політичні партії, віддавши на початку війни данину оборонству, з 1915 р. виступили проти війни і самодержавства. Цьому сприяло назрівання революційної кризи в Росії. Але і в цей час ці партії не були масовими і впливали на незначну частину народу. Однак їх діяльність з початку ХХ ст. підготувала політичний зліт цих партій у 1917 році.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Винниченко В. Відродження нації. К., 1920. Ч. 1.
2. Винниченко В. Щоденник. Т. 1. 1911—1920. Нью-Йорк, 1980.
3. Государственная дума, четвертый созыв, сессия 5. СПб., 1915.
4. Грушевський М. Новий період України. За роки від 1914 до 1919. К., 1992.
5. Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923 рр. Т. I. Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932.
6. Залізняк М. Українці, Росія і війна (Замітки і матеріали). Б/м, 1915.

7. Записка об украинском движении за 1914—1916 годы // Український археографічний збірник, К., 1926. Т. 1.
8. Історія січових стрільців. Київ, 1992.
9. Укр. жизнь.
10. Україна.

Д. О. ОСТАПЕНКО

РОЗВИТОК ЗАВОДСЬКОЇ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ НА ДОНБАСІ В ДОЖОВТНЕВИЙ ПЕРІОД

Історія суспільно-економічного розвитку України кінця XIX — початку XX ст. неможлива без вивчення процесу масового виникнення і розвитку споживчих кооперативів, що нараховували близько 5 тис. наприкінці 1916 року [14, с. 74].

У самому широкому розумінні споживче товариство — добровільне об'єднання групи людей з метою оптової закупівлі товару і його дальшого розподілу між собою. В результаті скорочується кількість посередників, і товар, природно, коштує дешевше. В той же час члени споживчого кооперативу на більш високому рівні організації таки могли відкрити власний торговельний заклад та вести продаж стороннім особам. За рахунок цього з'являється можливість членам товариства отримувати відповідні дивіденди. Таким чином, участь у споживчому товаристві, за умови, якщо воно нормально функціонує, веде до покращення матеріального становища його членів.

Значною мірою досвід розвитку споживчої кооперації можливо використовувати і в наш час. Тим більше, що всі умови для створення споживчих товариств зараз, коли товарно-грошові відносини переходять на ринкову основу, є.

У своїй статті спробуємо визначити умови, при котрих можливе нормальне функціонування споживчого товариства. Для такого аналізу матеріалами мо-

жуть бути дані про розвиток споживчої кооперації робітників промислових підприємств Донбасу.

Перший заводський кооператив було відкрито з ініціативи адміністрації Юзівського металургійного заводу в червні 1888 року [4, с. 22]. Кількість пайщиків у середині 90-х рр. XIX ст. у цьому кооперативі складала близько 400 чоловік [16, с. 63], а сума пайового капіталу в цей час дорівнювала 30 тис. карбованців [13, с. 304]. Таким чином, пайовий внесок у середньому складав приблизно 75 крб. Звичайно, пайщики в основному складалися з числа службовців або кваліфікованих робітників, оскільки сума пайового внеску була недосяжною для простих робітників, котрих у 1895 році на заводі нараховувалося 4 тис. [3, с. 214].

Хазяї підприємства надали значний безпроцентний кредит товариству для розгортання первісної діяльності. Завдяки цій допомозі Юзівське товариство мало у своєму володінні декілька магазинів і склад [13, с. 304].

Торговельний обіг тільки за один 1893/94 рік склав 226 тис. крб. [13, с. 305]. Довгий час Юзівське товариство було єдиним заводським кооперативом на Донбасі. Лише наприкінці століття виникає цілий ряд подібних закладів (табл. 1) [1, ф. 11, оп. 1, д. 1363, с. 5—15; 4, с. 21—23].

Таблиця 1

Споживче товариство	Рік заснування	Кількість членів
Нікополь-Маріупольського заводу	1898	614
Дружковського заводу	1898	312
Заводу ДЮМТ	1897	188
Заводу Гартмана	1898	—

Новостворені кооперативи також, як і Юзівський, виникали при безпосередній участі адміністрації заводу. Ця обставина дозволила ряду дослідників характеризувати такі кооперативи як «залежні» [12, с. 65; 14, с. 142; 18, с. 137].

Щоправда, в радянській літературі була здійснена спроба зобразити створення споживчого товариства при заводі ДЮМТ як справу рук соціал-демократів

[16, с. 62]. Підставою для цієї думки є спогади К. Є. Ворошилова, в той час робітника заводу ДЮМТ і члена існуючого заводського гуртка соціал-демократів. К. Є. Ворошилов стверджує, що кооператив створився у 1898 році [6, с. 95]. Однак з інших, більш достовірних джерел, випливає, що кооператив виник роком раніше, у 1897 р. [1, ф. 11, оп. 1, д. 16363, с. 14; 4, с. 22]. Тому соціал-демократичний гурток, що виник, доречі, лише наприкінці 1899 року [15, с. 251], ніяк не міг впливати на створення споживчого товариства при заводі ДЮМТ.

Економічна криза, що вибухнула в 1900 р., негативно позначилася на матеріальному становищі трудящих.

Деякі кооперативи в термінованому порядку відкривали їдальні, де існували помірні ціни. Правління ряду товариств надавало кредити на пільгових умовах для організації обідів тим, хто був звільнений у зв'язку зі спадом виробництва. Так було в Юзівці, Маріуполі, Луганську [16, с. 64]. В роки кризи на заводах Донбасу виникло ще два заводських кооперативи. Перший — в 1903 році на заводі «Руський провіданс» з кількістю пайщиків 100 чоловік, другий — у 1904 році при Петрівському металургійному заводі, розташованому в селищі Єнакієво [1, ф. 11, оп. 1, д. 1363, с. 12—14]. Останнє товариство було відкрите 684 пайщиками з пайовим капіталом в 11 тис. крб. Як ми бачимо, вступний внесок був невисоким — менше 20 крб. У цьому випадку підприємство надало кооперативу значну позичку. За її допомогою в 1905 р. торговельний обіг склав 242 тис. крб., а до 1910 р. цей показник подвоївся. Цілий ряд споживчих товариств виник під час першої революції (табл. 2) [1, ф. 11, оп. 1, д. 1363, с. 5—15; 4, с. 21—23].

Таблиця 2

Споживче товариство	Рік заснування	Кількість членів
Макіївського заводу генерального товариства	1905	215
Макіївського заводу Русько-Донецького товариства	1905	414
Суменського заводу	1905	518
Кадіївського заводу	1906	72
Ольховського заводу	1906	212

Після революції у розвитку заводської споживчої кооперації намітилися нові тенденції.

Якщо до цього моменту кооперативи виникали лише при великих підприємствах, то тепер вони з'являються і при невеликих заводах. Окрім того, з'являються і незалежні від заводської адміністрації, суто робітничі кооперативи. Як правило, в їх створенні велику роль грали члени соціал-демократичних організацій.

Першим таким незалежним робітничим кооперативом на Донбасі став Юзівський «Робітничий труд», створений в 1907 р., який нараховував 860 членів. За донесенням поліції, «веденням справ у товаристві займався заводський комітет членів соціал-демократичної партії». Метою заснування цього товариства була можливість на легальних засадах обговорювати партійні питання [5, с. 263].

Схожий кооператив у тому ж 1909 р. виник і в Луганську під назвою «Робітник». Ініціатором створення була Луганська спілка металістів. У пайовий капітал, окрім коштів спілки, надійшло 5 тис. крб. з позиково-ощадної каси заводу Гартмана. В 1910 р. торговельний обіг чотирьох крамниць цього кооперативу дорівнював 50 тис. крб. На діяльність і цього закладу, як видно з донесень поліції, певний вплив справляли соціал-демократи [10, 1915, № 3, с. 103].

Як відзначалося вище, кооперативи починають виникати і при невеличких підприємствах. Так, у 1912 р. споживче товариство було утворене при механічному заводі Боссе в Юзівці. В наступному році такі товариства з'явилися й у Константинівці [1, ф. 11, оп. 1, д. 1363, с. 26]. Останні виникли при пляшковому та залізопрокатному заводах.

Окрім новоутворених товариств, у 1907—1917 рр. продовжували діяти й старі заводські кооперативи. Найбільш значних успіхів серед них досягли споживчі товариства при заводах ДЮМТ і Петровського. Торговельний обіг Єнакіївського кооперативу невпинно збільшувався. Якщо в 1910 р. він становив 537 тис. крб., то у 1916 р. — вже 1948 тис. крб. Кількість пайщиків напередодні війни становила значну цифру — 5132 особи [9, 1919, № 5, с. 42—43]. Товариство було створено на демократичних засадах. Кожен з його членів незалежно від розмірів паю, мав один го-

лос при вирішенні питань, пов'язаних з правами товариства [9, 1919, № 5, с. 42].

Крім того, що товариство було власником ряду крамниць, складів, пекарень, воно змогло відкрити власне виробництво. На його кошти була відкрита майстерня з виготовлення взуття, в котрій працювало 15 чоловік [8, 1913, № 10, 11, с. 16].

У той же час допомога заводу все збільшувалася. До 1915 року борг споживчого товариства підприємству складав 180 тис. крб. [2, ф. 9, оп. 2, д. 2640, с. 21]. Активно в цей час діяло товариство споживачів при заводі ДЗМІТ. До 1912 року справи товариства були не з кращих. Воно заборгувало велику суму банкам [1, ф. 11, оп. 1, д. 1363].

У результаті цього правління повністю було змінено [10, 1914, № 5, с. 7] і в його склад змогли ввійти деякі члени соціал-демократичного гуртка [7, с. 55].

Але володарювання соціал-демократів у справах товариства було не довгим. У квітні 1913 р. на заводі пройшли масові арешти учасників соціал-демократичного гуртка [2, ф. 9, оп. 2, д. 2640, с. 325]. Ці перегруповування не вплинули на справи товариства, торговельний обіг котрого збільшився з 2,5 млн крб. в 1913 р до 3,5 млн крб. У цей же час борг заводу напередодні 1917 р. складав 180 тис. крб. [10, 1915, № 3, с. 30].

Оцінюючи в цілому заводські кооперативи, що виникли у дожовтневий період, відзначимо, що вони були досить своєрідною формою споживчої кооперації. Разом з пайовими внесками членів кооперативів неабияку роль відігравала й фінансова допомога заводу, котра надавалася, з метою закріплення за підприємством кваліфікованої робочої сили. Таким чином, коло осіб, що мали змогу стати членами заводського споживчого товариства, обмежувалося. Але після революції 1905—1907 рр. становище в деяких товариствах почало значним чином змінюватися. Вони починають будуватися на демократичних засадах, різко збільшується кількість їх членів. З'являється можливість займатися не тільки торгівлею, але й налагоджувати власне виробництво.

Таким чином, для швидкого розгортання діяльності і нормального функціонування заводського споживчого товариства вкрай бажані два фактори — фінансова допомога з боку підприємства й організа-

ційне будівництво кооперативу на демократичних засадах.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Дніпропетровський обласний державний архів (ДОДА).
2. ДОДА.
3. Сборник статистических сведений о горнозаводской промышленности России в 1892 году. СПб., 1895.
4. Список всех потребительских обществ в России, как действующих так и закрывшихся на 1 января 1912 г. СПб., 1912 с.
5. Робітничий рух на Україні в роки реакції (1907—1910) // Збірник документів. К., 1965.
6. Ворошилов К. Е. Рассказы о жизни. Воспоминания. М., 1965.
7. Яковенко М. Дорогою боротьби (співгади старого більшовика). К., 1963.
8. Потребитель.
9. Южно-русский потребитель.
10. Южный потребитель.
11. Берхин И. Луганский профсоюз металлистов. М., 1947.
12. Балабанов М. История рабочей кооперации в России. М., 1925.
13. Брандт Б. Ф. Иностранные капиталы в России. СПб., 1899.
14. Височанський П. Начерк розвитку української споживчої кооперації. К., 1925.
15. История городов и сел УССР: Ворошиловградская обл. К., 1976.
16. Прийменко А. И. Легальные организации рабочих юга России в период империализма. К., 1977.
17. Рагозин Е. И. Железо и уголь на юге России. СПб., 1895.
18. Хейсин М. Л. История кооперации в России. М., 1926.

*О. В. МИЛОВИДОВА, Н. С. СЕРЬОГИНА,
В. В. РУБАН*

ПОЛІТИЧНИЙ СПЕКТР СЛОБОЖАНЩИНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

В Україні заявили про своє існування близько 50 політичних партій та об'єднань, 34 з них пройшли

реєстрацію. Два десятки партій діють на Харківщині. Вони представляють собою повний політичний спектр — від екологічних до релігійних, від націонал-радикальних до лівоекстремістських. Та все ж таки політична ситуація на Слобожанщині має свої особливості.

Якщо скласти графік по Україні в цілому — своєрідний розклад політичних сил зліва направо, — то виявиться, що якщо зліва просторно, то праворуч не вистачає місця, щоб перелічити всі партії та рухи. На Харківщині цей розподіл більш рівномірний.

Серед націонал-радикальних партій на Слобожанщині діє лише Українська національна самооборона (УНСО).

Якщо в цілому по Україні в рядах УНСО знаходиться, за різними оцінками, від 3 до 5 тис. чоловік [5, 1994, 13—20 лют.], то в Харкові членів УНСО усього кілька десятків. Організація, яка стоїть на позиціях інтегрального націоналізму, не може бути на сьогодні скільки-небудь впливовою на сході України. До того ж Харківська УНСО на протязі свого короткого існування зробила все, щоб повернути суспільну думку проти себе: постійні чвари, бійки під час мітингів, демонстрацій та інших заходів лівих. Така агресивна поведінка визиває лише зворотний ефект, підсилює ізоляцію націонал-радикалів. Класичний приклад цього — візит С. Хмари у Крим, після якого, на жаль, там вкрай активізувалися антиукраїнські настрої та були в рекордно короткий час зібрані усі необхідні підписи в підтримку референдуму про статус півострова. Спроба харківських унсовців на мітингу лівих у березні 1994 р. розповсюдити листівки з «миролюбним» заголовком «Звернення до баранів» призвела лише до одностайної вимоги цього зібрання провести загальноміський референдум про статус російської мови та федеральний устрій України [7, 1994, 26 берез.].

Якщо шанси правих в Україні розцінюються експертами не дуже високо, як мінімальні, то на сході держави націонал-радикали, певно, не мають майбутнього. Їх мало, серед них нема скільки-небудь популярних осіб, вони роз'єднані, кожна націоналістична організація вважає лише себе «справжньою», тому багато енергії в них витрачається на боротьбу одна з одною. Націонал-радикали поки що непопу-

лярні в суспільстві. Дані соціологічного опитування свідчать, що кількість тих, хто вбачає в Росії потенційного ворога, не перевищує в Україні 1 %, ще менше їх у Харкові.

Значно слабкіше, ніж у цілому по Україні, представлені на Харківщині й націонал-демократи. Харківська організація Руху, як і весь Рух, за свою коротку історію пройшла усі ступені розвитку. Наприкінці 1990 — на початку 1992 р. у період його підйому у Харківському Русі було кілька тисяч чоловік, його існування в місті було помітним. На початку 1992 р. в суспільстві заговорили про те, що час Руху проходить, що він, роздертий протиріччями, вичерпав себе. Цей рік став кризовим для Руху.

Не уникнула розколу й Харківська організація. Її делегація на чолі з В. Пасічником на IV зборах Руху наприкінці 1992 р. виступила проти В. Чорновола, звинувативши його в узурпації влади, у тому, що він не встигає за часом, та покинула збори. Послідовникам В. Чорновола у Харкові нічого іншого не залишалось, як створити нову крайову організацію Руху, яку спочатку очолив Г. Алтунян, а з часом, після його відходу від політики — А. Семенченко [1, 1993, 2 лют.]. Зараз, не тільки в Україні, але й у Харкові існують дві нечисленні організації Руху.

Агонія Руху має глибинні причини. Закінчився життєвий цикл Руху в тому вигляді, в якому він замислювався: в його генетичному коді програмувалася єдина мета — знищення тоталітарної системи [8, с. 30] та досягнення незалежності України. Виконавши свою місію, Рух як масова організація, був приречений. Після одержання перемоги на поверхню вийшли давні протиріччя між різними елементами у Русі. «Батьки» Руху були дуже різними. Розбіжності підсилювалися у зв'язку з виборами першого президента України. Такі авторитетні фігури, як І. Драч, М. Горинь, Д. Павличко, та їх послідовники на місцях, наприклад харків'янин В. Пасічник, вважали, що вибори першого президента повинні покласти край політичній боротьбі, що в ім'я незалежності необхідно зімкнутися навколо Л. Кравчука як символа цієї незалежності, гаранта державності. В. Чорновола ж його друге місце на перших виборах президента укріпило в претензіях на лідерство в Русі. Звідси й тактика лідера: щоб мати політичне майбутнє, він стає

в опозицію до влади. У цьому В. Чорновола підтримали багато націонал-демократів, в тому числі — частина харківського Руху.

Свою роль у розколі Руху відіграла й ментальність. Є такий жарт — українцю важко співати у хорі, український хор — це завжди зібрання солістів. У цілому, націонал-демократам вистачило сил, щоб разом подолати самого сильного ворога — стару КПУ, а потім лідери знову потягли віз у свій бік. Внеску у розкол Руху додали й владні структури, яким не хотілося мати сильну опозицію. Чи є у Руху майбутнє? Рух як масове, позапартійне об'єднання, що згуртувало різноманітні політичні угруповання у масштабах всієї України, вже не існує. А наскільки впливовою політичною силою стане Рух — партія Чорновола, покаже майбутнє.

Заявили про себе у Харкові й Українська республіканська, демократична та християнсько-демократична партії. Але їх організації на сході України малочисельні та маловпливові. По визнанню лідерів УРП, єдиний район, де зріст лав партії зовсім припинився, — це Харківська область. Враховуючи це, харківські організації націонал-демократів, за виключенням рухівців, восени 1993 р. створили єдиний передвиборний блок «Справедливість» [1, 1993, 13 листоп.]. Але ж все одно, потерпіли поразку. Жодний представник націонал-демократів Харківщини не пройшов навіть у другий тур виборів до парламенту. Подібний результат був цілком передбачений та закономірний, оскільки націонал-демократичний рух не є загальноукраїнським, масовим. Інтереси націонал-демократичних політиків виявилися далекими від інтересів простих громадян. На результатах виборів позначилася також відсутність досвіду політичної боротьби, малозвісність їх кандидатів серед населення. Крім того, більшість населення східних та південних областей України вважає, що саме націонал-демократи відповідають за економічний стан країни.

Здалося б, на сході України незаперечні переваги повинні мати партії центристського, ліберального напрямку з їх вимогами безумовного пріоритету свободи, прав людини, економічного союзу, єдиного правового та інформаційного простору у рамках СНД, глибоких економічних реформ.

Саме харків'яни (В. Гриньов, В. Філенко та ін.)

у грудні 1990 р. були серед засновників однієї з перших партій центристського ліберального напрямку — партії демократичного відродження України (ПДВУ). Але сьогодні ПДВУ переживає не кращі часи: потерпів поразку на парламентських виборах лідер партії В. Філенко, представництво партії в новому парламенті скоротилося з 18 до 5 депутатів (серед них нема харків'ян), не ростуть лави партії, з тому числі у Харкові, останнім часом не має звісток про якісь значні її заходи. Одна з головних причин подібного стану справ — аморфність, клубність партійних структур [6, 1994, 27 квіт.]. У ПДВУ бояться більшовизації партії або згадок про їх компартійне минуле. До того ж додається традиційна нелюбов інтелігенції (ПДВУ не випадково називають «партією доцентів») до дисципліни та організованості.

Не встигла заявити про себе малочисельна обласна організація ЛДПУ, як зразу ж розкололася: на міську — на чолі з О. Новіковою, яка на парламентських виборах підтримала місцевих націонал-демократів, та обласну — з головою О. Копельовичем [1, 1993, 30 листоп.].

Непогані перспективи на Харківщині відкривалися перед Ліберальною партією. У травні 1993 р. виникла харківська регіональна організація ЛПУ (голова Л. Морозко) та почала швидко зростати: близько 500 чол. заявили про входження до її лав. Але й вона, відмовившись від вступу в будь-які блоки, міжпартійні коаліції, потерпіла поразку на парламентських виборах.

Харків став одним із засновників нового об'єднання політиків та підприємців сходу та півдня України — Міжрегіонального блоку реформ, блоку Кучми — Гриньова [1, 1994, 25 січ.]. Журналісти поспішно назвали його самим значним сюрпризом сезону, суперблоком. Але МБР не одержав більшості на виборах. Під його гаслами здобули мандати лише два десятки чоловік, з них — кілька харків'ян. Проте В. Чорновол заявив, що МБР є «самим небезпечним ворогом української держави», що «за рік—два ця не дуже сьогодні помітна політична сила може стати самим сильним антиукраїнським угрупованням у нашій державі» [6, 1994, 22 квіт.].

Зважаючи на те, що вже при утворенні МБР були значні розбіжності серед його членів, можна говори-

ти про декілька перспектив блоку: або його фундатори розійдуться, а сам блок ще деякий час буде агонізувати, або він залишиться аморфним об'єднанням, або на його базі буде створена нова партія консервативно-ліберального напрямку. В усякому разі фундатори МБР вже зробили заяву про перетворення координаційної ради в оргкомітет по формуванню партії.

Цілком очевидно, що центристські партії перебувають ще у зародковому стані і зміцніють не скоро. Їх соціальна база — заможний, міцний середній клас (кваліфіковані робітники, лікарі, адвокати, підприємці) — тільки народжується. Та й самі ліберали часто демонструють готовність до боротьби лише за свої права. Наприклад, у ЛПУ склався імідж партії багатіїв, дуже далекої від інтересів малозабезпечених верств населення [4, 1994, 11 трав.].

Навіть при поверховому погляді на українську політичну сцену видно, що місце, призначене соціал-демократії, порожнє. Звичайно, існують партії, у тому числі й у Харкові, які заявляють про свою прихильність до соціал-демократії, соціальної справедливості, соціально орієнтованої ринкової економіки, розвинутих соціальних програм. Серед них — малочисельні, не впливові, без яскравих лідерів, підтримки профспілок, трудових колективів — СДПУ (у Харкові її лідер Г. Євлахов), партія праці (у нашому місті її очолює В. Левчук).

З цих об'єднань лише Громадянський конгрес України (ГКУ) здобув певний авторитет у харків'ян. Про нього говорять, що його ноги і руки — в Донбасі, а розум — у Харкові. Ця зовсім невелика партія (у країні конгресівців 1,5 тис., а у Харкові — кілька сотен) — основний опонент націонал-демократів, які неодноразово вимагали заборонити ГКУ як «найбільш сепаратистську», «антиукраїнську», «промосковську», «шовіністичну» силу. ГКУ представлений у парламенті двома членами, у тому числі й харків'янином В. Алексєєвим. Але партії ще слід чітко визначити своє політичне обличчя, бо дуже часто вона виступає разом з лівими силами країни та міста.

Отже й на п'ятому році формальної багатопартійності лівоцентристський фланг залишається по суті незаселеним. Те, що необхідність заповнення соціал-демократичної ніші до цього часу не усвідомлена політиками, свідчить лише про відсутність доброго

кон'юнктурного чуття, бо у соціальної демократії привабливі лозунги, а отже — й добре майбутнє.

Пізніше інших сформувалися ліві партії, партії соціалістичного та комуністичного напрямку. Надто несподіваними були розпад СРСР і заборона КПРС, надто велике збентеження це викликало в лавах лівих. Але на сьогодні в Україні і у Харкові їм нема рівних за чисельністю та впливовістю. У харківській організації Соціалістичної партії України перебуває 3 тис. чол., середній вік яких 37 років. Керовані енергійними та амбіційними лідерами В. Мухіним і Г. Мілюхою, не втративши навичок масової ідеологічної роботи, притаманну їм традиційну партійну дисципліну та організованість, соціалісти стали помітною силою в місті. Вони активно працюють на підприємствах з робітниками, серед ветеранів війни та праці, молоді, стають ініціаторами всіх заходів лівих у місті.

Ще більш багаточисельною є обласна організація КПУ (15 тис. чол.). Це практично єдина організація, де вагомо репрезентовані робітники та селяни (30 %). В. Чорновол якось назвав її «партією пенсіонерів», що недалеко від істини. Наприклад, середній вік комуністів Харківщини 55 років, що характерно і для партії в цілому. Але тон у ній задає середнє покоління: у Верховній Раді з 86 комуністів лише один — пенсійного віку.

Здавалося б, близькість поглядів і цілі соціалістів та комуністів повинні були зробити цей блок міцним, але їх відносини не безхмарні. Соціалісти ледве не з початку свого існування виступили з вимогою відміни заборони КПУ. Але відновлення КПУ, безумовно, стало ударом по Соціалістичній партії, тому що у них один і той же електорат. Про це наочно свідчать парламентські вибори 1994 р. Незважаючи на те що найбільших зусиль на виборах докладали соціалісти, більшість голосів отримали комуністи. Це викликало у соціалістів політичні ревності, політичну образу на більш вдалих суперників. До того ж, всупереч попереднім домовленостям, комуністи висунули своїх кандидатів у тих же округах, що і соціалісти. Отже, на лівому фланзі цілком можливий розкол, передумови якого бачимо вже сьогодні.

Що стосується найлівіших, то серед зареєстрованих об'єднань їх практично немає. Існують окремі

групи сталіністів, наприклад харківський філіал ВКП(б) Ніни Андрєєвої (не більше 10 чол. на чолі з С. Тимофєєвим). До найлівіших можна віднести й харківське братерство кандидатів у справжні люди (два десятки молодих людей зі своїм незмінним керівником Ю. Давидовим), відоме своєю участю в захисті Білого дому в Москві в жовтні 1993 р. [3, 1993, 13 жовт.].

Виняток складає зареєстроване об'єднання «Трудова Україна», яке має свої осередки майже в усіх областях країни. Саме у Харкові це об'єднання провело в березні 1994 р. свій з'їзд, на якому був створений всеукраїнський страйковий комітет та фонд робітничої солідарності [1, 1994, 25 січ.]. Завдяки ліво-екстремістській риторичі, у місті став досить відомим лідер «Трудового Харкова», токарь заводу «Серп та молот» А. Середа. Але в цілому об'єднанню поки що не вдалося провести скільки-небудь помітних політичних акцій.

Незважаючи на явні успіхи лівих, все ж нема підстав говорити про нову «примару комунізму» в Україні, Харкові. Зміцнення позицій лівих — це перш за все результат невдоволення виборців, які втратили більше, ніж отримали при переході від командної системи до ринкової економіки. Більшість людей, зубожілих у ці роки, приваблюють обіцянки комуністів полегшити цей перехід. Людей зараз все менше цікавлять ідеологічні етикетки, кольори прапорів, а все більше ціни на хліб, розмір заробітку чи пенсії, гарантії миру та спокою. На підсумках виборів 1994 р. позначилася ностальгія за минулим, туга за учорашніми цінами, учорашньою стабільністю та безпекою. Багато хто відвернувся від демократії, що асоціюється для них з бalachками, безталанністю, корупцією, і жадають сильної влади, яка приборкає злочинство та шахрайство. Ще одним фактором, який привів до зростання впливу лівих сил, є малий досвід демократичних сил. Політичне ділетантство, надмірна емоційність та внутрішні суперечки в лавах демократів допомогли лівим повернутися до влади.

Якщо говорити про перспективи лівих в Україні, то вони, на наш погляд, можуть піти шляхом лівих Східної Європи, тобто перестануть бути комуністами у класичному смислі цього слова і стануть основою широкого соціал-демократичного руху і тоді у них є

майбутнє, або ліві залишаться такими, як раніше, і тоді у них нема майбутнього.

Отже, більшості сьгоднішніх партій притаманні малочисельність, слабкість та аморфність організаційних структур, відсутність чітких позитивних програм, особисті амбіції партійних керівників, прагнення повернути до себе увагу видимістю активної діяльності. Поки що утворення, які називають себе партіями, за рівнем інституціоналізації часто-густо є протопартіями, а за потенціалом та впливом вони ближче до груп тиску або інтересів. Держава, якщо вона всерйоз зацікавлена у стабільності суспільства, зобов'язана поставити жорсткі вимоги до реєстрації партій з метою підштовхнути їх до об'єднання у 3—4 значні партії, піти на багатопартійні вибори, без яких партії не зможуть стати справжньою силою.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Время.
2. Демократична Україна.
3. Известия.
4. Либеральная газета.
5. Московские новости.
6. Независимость.
7. Слобода.
8. Литвин В. Кризь призму партійного бачення // Політика і час. 1993. № 3.

НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ В УКРАЇНІ

В. І. СЕМЕНЕНКО, канд. іст. наук

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ НА ТЛІ СВІТОВОЇ ПОЛІТИКИ
(1917 — 1919 рр.)

До початку 90-х років праці радянських істориків, присвячені цій темі, носили виключно кон'юнктурний, а часто свідомо спотворений відносно реалій характер. Лише в останній час з'явилися дослідження, в яких на основі нових документів та неупередженості думки науково об'єктивно викладаються окремі питання цієї складної проблеми [1].

Події, що мали місце у східній Європі в останні роки Першої світової війни, в основному підтвердили теорію єврейського політолога С. Дубнова стосовно розвитку націй. Він вважав, що кожна нація проходить три етапи еволюції: расовий, територіально-політичний і культурно-історичний, причому саме останній свідчить про високу національно-етнічну свідомість мас. Дійсно, незважаючи на величезні зусилля щодо збереження Австро-Угорщини з боку Антанти та цісарської влади, навіть план створення на її базі слов'янської конфедерації потерпів повний крах. Саме в цій ситуації виникнення нових держав, коли в більшості з них був відсутній цементуючий незалежність середній клас, допомога ззовні виявилася головним фактором їх існування.

Ще навесні 1918 р. на римській конференції представників народів Австро-Угорщини обговорювалася проблема вирішення національних питань в існуючих кордонах, були заплановані чергові засідання конгресів у Парижі й Лондоні. В свою чергу, 16 серпня 1918 р. в Любліні відбулося засідання Слов'янської Народної Ради (Народний Світ), на якому чехи, югослави, поляки висловилися за тісне співробітництво та взаємодопомогу. Символічно ця ідея викристалізувалася в гаслі «Від Гданська до Трієсту», що означало відмову від німецького прагнення «Від Гамбурга до Багдада» [2].

Для України питання автономії чи незалежності після лютневої революції в Росії було ускладнено не лише великодержавними поглядами керівників Тимчасового уряду, а пізніше — більшовиків та білогвардійців. Тривалий розрив українських регіонів між іншими державами неминуче створив суттєву різницю в методах досягнення національно-державницьких ідеалів, реалізації ідеї Соборної України. Крім того, на Заході не мали вірогідної інформації про становище в Україні, а намагання втримати Росію в стані війни з Німеччиною неминуче вело до ігнорування національних прагнень України. Більше того, серед впливових кіл США існувало переконання, що Україна — це аналог Південно-Американських штатів періоду 1860—1861 рр., а Росія уособлює творчу революційну думку, шукання, хай і невдалі або спотворені більшовицькими лідерами. Намагаючись зберегти сильну Росію як протизагу Німеччині, США та Англія виходили з факту, що в економічному суперництві вона довго буде залишатися залежною від Заходу. Переконання в ідентичності Малоросії та Росії, яке мало місце на Заході, вміло підтримувалося лідерами Польщі, особливо Р. Дмовським. Так, 8 жовтня 1918 р. він запевняв В. Вільсона, що створення незалежних держав, в тому числі Литви та України, пояснюється впливом Німеччини й Австрії. Якось забулася висловлена ще в 1906 році думка німецького рейхсканцлера і пруського міністр-президента Б. Бюлова: Росію можна звести до рівня держави другорядного масштабу, якщо вона «або зазнає соціального розкладу, або втратить Україну».

Замість цього третій помічник державного секретаря США Б. Лонг надто спішив бити тривогу у

зв'язку з неминучим, як йому вважалося, впливом Німеччини в Передній Азії та на Близькому Сході, не виключав навіть перспективи японо-німецького союзу. Схожі побоювання містила інформація генерала А. Кнокса з Петрограда в Лондон. У той час, коли більшовицькі війська густо напували кров'ю українську землю, в Петроград 19 січня 1918 р. прибули з США два поїзди з ліками, перев'язочним матеріалом, товарами широкого вжитку. В той же час з тієї 141 тис. т вантажів, що знаходилися в США й Канаді для транспортування в колишню Російську Імперію, Україні не планувалося нічого. Недарма в травні 1918 р. помічник державного секретаря Англії в закордонних справах Р. Сесіль писав президенту Франції Ж. Клемансо, що американці «ставляться чемно до революційної Росії».

Принципово згодні до співробітництва з Україною Голландія, Данія, Іспанія, Норвегія, Фінляндія, Швеція неодноразово заявляли, що торгіві відносини будуть започатковані лише після визнання України державами Антанти. Не можна не звернути увагу на той факт, що до весни 1919 р. у військових зведеннях французьких штабів не існувало терміну «Україна», а замість нього вживався шовіністичний — «Південна Росія». Для відомого економіста Дж. Кейнса позиція уряду США до так званих недержавних народів Росії являлась такою необ'єктивною, що він назвав президента В. Вільсона донкіхотом та напівсліпою королю.

Політики Заходу в цілому так і не дійшли до більш-менш єдиної позиції стосовно долі імперії, яку обирали новоявлені Івани Калити — В. Ленін та Л. Троцький. Думка Заходу коливалася між двома крайніми поглядами: маршала Ф. Фоша, який закликав до боротьби з більшовизмом від Рейну до Владивостока, та впевненістю Д. Ллойд-Джорджа: «Народи Росії вибрали більшовиків, тому ми не можемо втручатися у внутрішні справи цієї держави» [3].

Даремно далекоглядні аналітики пропонували лідерам Антанти не захоплюватися розділом підмандатних територій в Азії та Африці, а подумати про долю народів Росії, що будуть поглинуті більшовицькою експансією [4]. Проти всякого співробітництва з більшовицьким урядом, що ігнорував досвід світової цивілізації, виступив на останньому засіданні кайзерівсь-

кого кабінету 20 жовтня 1918 р. граф П. Меттерніх. Він заявив, що разом з країнами Антанти Німеччина повинна внести свою долю в справу відродження Росії. В іншому разі, якщо це зроблять союзники, вони назавжди залишаться в очах населення визволителями, а німецьку державу, що врятувала В. Леніна від краху, будуть ненавидіти [5].

Взагалі серед державних експертів Німеччини виявилось немало далекозорих щодо українського питання осіб. До них належав й генерал К. Гебзаттель, що в грудні 1915 р. створив товариство «Україна». Хоча аналіз ситуації й майбутнього російсько-українських відносин його членами мав виразно пронімецьку скерованість, але відзначався напрочуд високою компетентністю. Саме обережні політологи О. Майснер, Е. Баллод, П. Рорбах, О. Хеч, А. Шмідт та інші обстоювали більш компромісну політику щодо молодшої української державності. Недарма гітлерівці в 1941 р. заборонили цікаву книгу А. Шмідта «Україна — держава майбутнього». Саме такі діячі допомогли створити в Берліні ще в 1919 р. українську громаду, якою опікувалися посол ЗУНР Р. Смаль-Стоцький і консул УНР В. Оренчук. Не без їхнього сприяння виник тут і «Союз українських студентів», і чимало інституцій культурно-освітницького напрямку.

Однак після угоди України з Німеччиною та її союзниками у Бресті 9 лютого 1918 року ставлення до неї з боку Антанти різко погіршилося. У французькій пресі, що довідалася про грудневу 1917 р. позику Україні в сумі 50 млн золотих крб. від уряду Франції, тепер згадують «ерзац-Україну». Академік Ф. Массон назвав УНР «отруйною печерицею, розквітлою на ґрунті колишньої Росії». Втім, досить тепло, з розумінням моменту, присвячують українській проблемі свої статті такі публіцисти, як Ж. Броше, Ж. Пелісьє, Ш. Ріве, генерал Ж. Табуї, швейцарський професор А. Зеліб.

Бар'єром проти більшовизму Захід побажав мати не Україну, а насамперед Польщу та країни Малої Антанти. Саме тому симпатії болгарського царя Фердинанда, активна пропаганда української справи, яку вели посол Болгарії в Києві професор І. Шишманов (зять М. П. Драгоманова), представник Фінляндії К. Гумерус, король Іспанії Альфонс XIII, не могла

суттєво змінити справи. Для більшості діячів Заходу Україна все ще залишалася «забутою нацією Східної Європи», як писала закордонна преса в 1915 році. Ця ситуація не змінилася і надалі: коли представник еміграційного уряду УНР О. Шульгін прибув 21 квітня 1922 р. в Геную на міжнародну конференцію з метою заявити про готовність у майбутньому визнання небільшовицькою Україною частини зовнішніх боргів, на вимогу Г. В. Чичеріна йому навіть не надали слова. Досить довго, як підкреслив австрійський вчений В. Пльохль, проблеми неросійських народів СРСР грали лише роль зручних аргументів у системі критики більшовизму, що створював Захід.

Ще в 1964 році польський журналіст Е. Льовель та діяч української громади в Польщі М. Трухан відкрили пресовий діалог про криваве польсько-українське протистояння 1918—1919 рр. Вони тоді дійшли висновку, що обидва народи ждали незалежності, але за умов неможливості мирного визначення кордонів намагалися вирішити їх з допомогою війни, хоча й велась вона згідно з нормами міжнародного права. Деяко розширили рамки проблеми, не ревізувавши, втім, висновки попередників, 11 польських та 11 українських істориків на симпозиумі у Варшаві в червні 1994 року [6].

Без сумніву, Захід шукав таких васалів, що могли б гарантувати збереження стабільності Європи у зв'язку з подіями в Росії після повалення царизму, а затим — Тимчасового уряду. Адже теоретично «санітарний кордон» проти загрози більшовизму міг проходити не обов'язково поблизу польської території, а й біля української. Але діячі Польського військового союзу, створеного у квітні 1917 р. в Петрограді, з перших днів існування «переграли» тактично недосвідчених членів Центральної Ради. Ще в березні 1917 Р. Дмовський захищав перед керівниками Антанти ідею лише незалежності Польщі, хоча і в більш вужчих рамках, аніж вона існувала в 1772 р. Він вважав, що до складу Польської держави повинні увійти також три губернії Росії, Волинь, частина Мінської, Гданської та Східно-Пруської округи, Опольська і Тешинська Сілезія, Мазурський край.

Шанси на виживання обидва народа мали різні, але не можна забувати, що інколи їх урівнювала зовнішня підтримка. Адже США визнали Народний

польський комітет Р. Дмовського в грудні 1917, тобто водночас з тим, як Франція надала Українській Народній Республіці на прохання С. В. Петлюри солідну фінансову підтримку. Але на відміну від проницької позиції українських лідерів, Ю. Пілсудський наказав двом бригадам польських легіонерів не складати присяги Німеччині та Австро-Угорщині. Хоча 14 липня 1917 р. він разом зі своїм заступником К. Соснковським та 90 офіцерами був заарештований, а легіонери роззброєні, але своїй позиції ніхто не змінював. Польське суспільство зробило ставку на Антанту, і на територію Франції прибували сотні й тисячі поляків з Бельгії, США, Канади, Бразилії та інших країн, щоб вступити в корпус Ю. Галлера [7].

Мав рацію О. Маковей, коли 22 вересня 1919 писав до К. Студинського, що українці не були підготовлені до побудови своєї держави, а голова Центральної Ради М. С. Грушевський страждав політичною сліпотою, бо дозволив розростися біля себе більшовицькій небезпеці [8].

Ще на початку ХХ ст. було добре видно, що східні українці значно менше зацікавлені в досягненні незалежності, ніж західні. Більше того, галичан не лише дивувала їх низька національна свідомість, але й лякав масовий соціальний радикалізм. Саме ці риси стали приводом для широкого розповсюдження на Заході та в США тези Ф. Енгельса про недержавні народи, до яких віднесли й українців. Можна зрозуміти членів американської місії, котрі ранньої осені 1919 р. вирішили підтримувати білих: у А. Денікіна на той час налічувалося ледь не вдесятеро більше солдат, ніж в українській армії.

Пізніше, в 1922 році, аналізуючи причини поразки УНР, С. Петлюра зазначав: якби лідери Італії, Румунії, Югославії поводити себе так, як уряд ЗУНР — «все або нічого», вони б ніколи не досягли бажаної незалежності. Головний отаман вважав, що 3,5 млн галичан диктували свою волю Великій Україні, бо не бажали жити під владою Польщі. І саме ця недалекоглядність виявилася, на його думку, головним чинником поразки визвольних змагань.

Треба зазначити, що в цьому твердженні є істина, але не можна припускати, начебто тільки впертість галичан призвела до катастрофи. Адже коли король Карл був проголошений водночас правителем Австро-

Угорщини та Польщі, то 17 лютого 1918 р. саме уряд УНР протестував проти цього акту, не згодившись зі включенням східної Галичини у склад польської території [9]. До того ж, не заперечуючи помилок лідерів ЗУНР, в тому числі й диктатора Е. Петрушевича, треба зазначити, що в своїх діях вони вимушені були враховувати як психологію населення, так і позиції країн Антанти. Саме це й ставило серйозні перепони на шляху навіть найбільш виважених рішень.

Ще в 1916 році група українських депутатів з парламенту Австро-Угорщини на чолі з Ю. Романчуком висунула ідею створення коронного краю у складі Галичини, Буковини та Закарпаття. Цей план дістав підтримку у Відні, тому австрійська влада навіть мала на увазі запропонувати кандидатуру Вільгельма Габзбурга (Василь Вишиваний) на керівника цього автономного утворення. В той же час лідер Головної Української Ради з осідком у Львові К. Левицький прийняв пропозицію Польського народного комітету про співробітництво.

Напередодні поразки Четверного союзу 16 жовтня 1918 р. австро-угорський уряд вирішив розділити Галичину на польську та українську частини. Щоб не допустити зволікання, Е. Петрушевич виїхав у Відень, а К. Левицький залишився у Львові, тримаючи на всяк випадок тісний зв'язок з таємним українським Генеральним комісаріатом. Ця підпільна організація була створена у лютому 1918 р. майбутнім військовим міністром ЗУНР Д. Вітовським і налічувала в своїх рядах 2 400 офіцерів, військові частини яких дислокувалися в 7 містах Західної України [10].

Якраз напередодні листопада 1918 р. деякі українські частини з дозволу німецького командування було перекинуто до Львова [11]. Повіривши чуткам, що Відень обов'язково визнає ті політичні сили, які перші оволодіють Львовом, Д. Вітовський вирішив прискорити виступ січовиків, запланований на 15 грудня [12].

З точки зору безстороннього спостерігача шансів на перемогу у споляченому за 500 років Львові майже не було, бо восени 1918 р. в місті проживало 62 % поляків, 20 % євреїв і лише 18 % українців [13], значна частина яких втратила етнографічні ознаки своєї нації. Крім того, події Першої світової війни призвели до ігнорування великими державами прав

національних меншин. Домінувало не піклування про них, а геополітичні розрахунки стосовно балансу сил у Європі. Ідеї В. Вільсона про необхідність самовизначення націй були відкинуті не лише урядами Європи, але й високопоставленими службовцями власного державного департаменту. Виконавець зовнішньополітичних акцій США Р. Лансінг вважав, що головними ознаками суверенної держави є, по-перше, влада, яка здатна примусити виконувати свою волю населення. По-друге, вона повинна мати досить фізичної сили, щоб переважати будь-яку іншу інституцію. Більше того, територіальний суверенітет він не вважав суттєвим компонентом держави. Для нього, як і для більшості лідерів Європи, здатність влади здійснювати керівництво населенням важила значно більше, ніж володіння територією. Не дивно, що, наприклад, кордони Угорщини 1919 р. Паризька конференція провела таким чином: з 15 млн угорців третина залишилася проживати в чужих державах [14]. Аналогічні чи подібні міркування превальювали, незважаючи на здійснений факт, що контроль над територією став центральним інгредієнтом суверенності нових держав.

У ніч на 1 листопада 1918 р. 15-й та 19-й полки січовиків атакували польський гарнізон у Львові. Незважаючи на ряд успіхів, українські загони не зуміли зайняти гімназію ім. Г. Сенкевича, яка потім перетворилася в один з головних центрів польського опору. Між тим о 10-й годині ранку 1 листопада в гімназії залишилося лише 85 польських солдатів. Вже 3 листопада у Львів прибули додатково два курені січовиків разом з 58-м піхотним полком зі Станіслава, 24-й полк з Коломиї. На жаль, серед них переважали 30—40-річні вояки, які втомилися від війни і не виявляли національного патріотизму. Відсутність твердої влади в місті втягла частину січовиків в грабунки магазинів та інші ексцеси [15].

Надходила підмога й до поляків: з Кракова прибуло 400 жолнерів групи «Сан», мобілізувалися члени Товариства взаємної допомоги, яким керував В. Сікорський. Серед польських бійців знаходилося 809 підлітків віком 12—17 років, завзятість та мужність яких вражала.

Незважаючи на втрати, обидві сторони проявляли своєрідну рицарську поведінку: разом бенкетуючи в

кав'ярнях, польські офіцери терпляче відводили сп'янілих українських старшин у їхні казарми, і навпаки [16]. Кілька разів вирішувалося, причому позитивно, питання про перемир'я. Захоплення поляками 12 тис. карабінів та 2 млн патронів, прибуття загону підполковника М. Карашевича-Токаржевського, що склався з 140 офіцерів і 1228 солдатів, вирівняли ситуацію. На ранок 21 листопада українці налічували 3300 активних багнетів, поляки — 4756. Зважаючи на високий моральний дух польських частин, українська сторона, щоб уникнути подальших втрат, в ніч на 22 листопада вивела січовиків зі Львова у напрямі на Жовкву.

Майже синхронно з цими подіями, які коштували польській стороні 972 забитих і поранених, в Яссах проходила конференція представників країн Антанти за участю делегацій Білої Росії та УНР. Характерно, що гостро антиукраїнський виступ П. М. Мілюкова, який назвав українську мову «малоросійським жаргоном», не викликав супротиву ні посла УНР у Відні М. фон Дітмара, ні відомого підприємця В. Демченка. На нараді фактично панувала точка зору А. І. Денікіна: «Никогда Россия не допустит отторжения Украины... спор между Русью Московской и Русью Киевской есть наш внутренний спор...» [17].

На протязі 10 днів відбувалися бої між українськими та польськими військами в Бориславі. В принципі Ю. Пілсудський, що 22 грудня 1918 р. прибув у Львів, згоджувався приєднати до Польщі лише цей центр так званої Малопольщі, а також район Дрогобича-Борислава. Решту території Західної України він готовий був віддати УНР в обмін на союз проти більшовицької Росії. Однак прихильники Р. Дмовського бажали значно більшої частини галицьких земель, і ці настрої переважали, незважаючи на зусилля І. Падеревського гармонізувати відносини цих найбільш авторитетних провідників польського суспільства.

Якщо Британія не мала деякий час твердого рішення і вичікувала, зважаючи шанси на приєднання Галичини, що малися в УНР, білої Росії та Чехословаччини, то Франція з початку 1918 року взяла курс на включення цього регіону тільки до складу Польщі. Для неї цей акт створив би допоміжний фактор у протистоянні з Німеччиною.

18 лютого 1919 р. Антанта дозволила Румунії залишити собі окуповану в березні 1918 р., хоча й «тимчасово», Бесарабію. Захід вважав, що це дасть можливість бухарестському урядові створити проти вагу радянській Росії на Чорному морі. Хоча у відповідь надійшли гнівні ноти від Г. В. Чичеріна разом з нагадуванням про конфісковане в січні 1918 р. румунське золото в Петрограді на суму 80 млн доларів, але рішення залишилося дійсним [18]. Спроби української сторони, яка в свою чергу з 15 січня 1919 р. спробувала збройною силою звільнити від румунських військ Буковину, закінчилися теж невдачею.

Позиції Директорії, що з літа 1918 р. готувала повалення влади гетьмана П. Скоропадського, зустріли незадоволення насамперед французького уряду. Місія професора Г. Микитея, що прибула в Київ від ЗУНР за допомогою, була торпедована фактично таємними прихильниками В. Винниченка. Члени майбутньої Директорії боялися зросту авторитету гетьмана від цієї акції.

Довіра Франції до керівників УНР ще більше похитнулася, коли в січні 1919 р. Директорія заборонила надавати військам Антанти в Одесі лінії зв'язку, залізничний транспорт та інші послуги. Пропозиції С. Петлюри про взяття УНР під протекторат паризького уряду, зроблені в лютому, були зустрінуті там надто прохолодно, а в Україні — дискредитовані більшовицькою агітацією. Повторювалася драма П. Скоропадського, якому союзні місії відмовили в допомозі, якщо він не об'єднає Українську Державу федеративним зв'язком з Росією. На жаль, про цей тиск гетьман розповів лише 15 жовтня 1920 р. в Лозанні [19].

З кінця 1918 р. Українська галицька армія відновила військові дії, намагаючись захопити Львів і поставити Антанту перед фактом цієї перемоги. Спроби представників Антанти примирити обидві сторони наштотувалися на опір радикалів як у Варшаві, так і серед галицьких діячів. Майбутній диктатор ЗУНР Є. Петрушевич 19 лютого 1919 р. заявив: «До того часу, доки Польща відійде за Сан, ми не можемо дозволити ніякого перемир'я».

Між тим становище УНР не дозволяло надати якусь суттєву допомогу Галичині, бо вона на початку 1919 р. знаходилася фактично у стані ізоляції. Навіть банкноти для українських банків, що друкувалися в

Берліні (до осені 1919 р.), надходили в Україну лише повітряним шляхом, бо жодна з сусідніх держав не дозволяла використовувати свою територію наземному транспорту УНР. У цій ситуації 29 січня 1919 р. посол України в Бухаресті Гасенко зробив заяву про те, що уряд УНР визнає Бесарабію складовою частиною Великої Румунії. Розрахунок був на те, що після цього через румунську територію вдасться налагодити так необхідний зв'язок з Європою. До того ж відсутність контактів з Румунією (крім контрабандної торгівлі через Дністер) створювала величезні труднощі для гудулів Закарпаття, бо раніше вони одержували продовольство з Галичини або Угорщини.

Ситуація ще більше ускладнилася, коли в Угорщині до влади в березні 1919 р. прийшов Б. Кун. Саме через Галичину, користуючись або підтримкою, або байдужістю місцевої влади, російські більшовики доправили йому 18 тис. колишніх військовополонених угорців, 30 гармат, 2500 кулеметів. Резидент Всеросійської надзвичайної комісії П. Величко створив шпигунські гнізда в Дрогобичі, Львові, Станіславі, Хусті.

Виникла загроза недавно створеному статус-кво в центрі Європи, бо емісар угорських комуністів Е. Бетельгейм прибув у Відень для організації повстання проти австрійського уряду. Воно планувалося на 15 червня 1919 р., після чого один з корпусів Задунайської червоної армії Угорщини повинен був надати заколотникам допомогу [20]. Крім того, Б. Кун готував захоплення румунської Трансільванії, де, крім угорців, проживало 3 млн румунів. Справдилися побоювання Заходу і щодо долі Словаччини, де з допомогою експедиційного корпусу з червоної Угорщини 16 червня була створена Словацька радянська республіка та 6-тисячна Червона Армія для словаків-бідняків.

Загроза з'єднання російської Червоної Армії з угорською, що його активно готували В. Ленін та Х. Раковський, змусила Румунію та Польщу у травні 1919 р. підписати таємну угоду про взаємний розділ Західної України. Щоб створити загальний кордон, 20 травня Восьма румунська дивізія зайняла Покуття, Коломию. Далі румунські війська просуватися не бажали, намагаючись зберегти УНР як буфер між Румунією та радянською Росією [21]. Крім того, цією

акцією уряд Б. Куна ізолювався від збройних сил більшовицької України [22]. Міністр закордонних справ Румунії Т. Іонеску взимку 1919 р. почав переговори щодо створення військово-політичного союзу Греції, Польщі, Румунії, Чехословаччини та Югославії. Але вони закінчилися підписанням відповідного документу лише 3 березня 1921 р., бо варшавські діячі зрозуміли, яку небезпеку має для них потенціальний блок радянської Росії з Німеччиною, далеко не відразу.

До того ж польські джерела вперто мусували думку, призначену для держав Заходу, начебто повстання в Галичині — це бунт української черні, що повсталала під лозунгами незалежності, але фактично для анархії та грабунків [23].

Кілька разів делегації посередників з боку Антанти намагалися примирити обидві сторони. Так, 16 січня 1919 р. прибула група генерала Бартелемі, що налічувала 70 експертів та радників. Але через місяць на шляху між Львовом та Перемишлем поїзд, де вони знаходилися, було обстріляно українськими січовиками, командування яких не бажало арбітражу. Невдачею закінчилися і спроби замирення з боку комісій англійського генерала Л. Боти, американського — Й. Кернана, французького — К. де Вятра.

4 квітня 1919 р. Сейм Польщі прийняв вкрай важливу резолюцію, в якій вимагалось від делегації на Паризькій мирній конференції твердо відстоювати справу приєднання Галичини до Польщі. При цьому вказувалося: це рішення не має альтернатив у зв'язку з більшовицькою небезпекою з боку червоної Угорщини. У розмові з представником американської місії Лордом державний секретар Міністерства закордонних справ Польщі В. Скжинський заявив, що контакти С. Петлюри з Х. Раковським та Б. Куном виразно свідчать про намагання України мати приязні стосунки з більшовиками та Німеччиною. У свою чергу, професор Лорд порадив, щоб генерал Й. Розвадовський захопив з собою до Парижу відповідні документи. Базою для подібних обвинувачень послужили спорадичні переговори відсунутого від влади в Директорії В. Вінниченка з Б. Куном, які мали місце в кінці березня — на початку квітня 1919 р. Крім того, з січня уряд ЗУНР почав надсилати в Угорщину невелику кількість нафтопродуктів [24]. Але

коли в кінці травня делегація червоної Угорщини прохала Е. Петрушевича дозволити російській Червоній Армії пройти через Галичину, він відмовив у цьому.

У середині травня 1919 р. почався активний наступ польської армії, і вже 18 травня частини УГА залишили Дрогобич і Борислав. У цей же день в Люблін виїхали представники УНР на чолі з полковником Левчуком. Зустрівшись з польськими діячами, вони заявили, що для Директорії справа Галичини другорядна. Це вимушене визнання легко зрозуміти, коли бодай поверхово оцінити становище УНР, затиснутої між двома ворогами — червоною Росією та білогвардійськими арміями. В результаті після напружених переговорів, у котрих брали участь і члени кабінету ЗУНР, була досягнута угода про підписання перемир'я. Але полковник К. Слюсарчук, терміново попередивши про це уряд ЗУНР, тим самим допоміг торпедувати домовленість: 7 червня почалася відома Чортківська офензива УГА. Як відомо, вона закінчилася для галичан серйозною поразкою.

Незгоди обох частин Української держави зіграли врешті-решт згубну роль. Довірена особа Ю. Пілсудського у Парижі Л. Василевський згодом повідомляв: США і Англія вважають, що відсутні будь-які аргументи для визнання Галичини окремою державою. Але, додав він, Захід бажав би бачити її у складі Польщі, тому таку вигідну ситуацію варшавський уряд повинен використати. У донесеннях дипломатів Заходу ця точка зору нерідко формулювалася більш різко. Так, посол Британії в Бухаресті Ф. Раттіган 6 липня 1919 р. писав до Д. Керзона: «Україна ніколи не буде незалежною, бо серед українців — незгоди і сильний більшовицький дух». Нічого дивного, що подібні висновки штовхнули Антанту на рішення, яке поклало кінець ідеї Соборної України: 25 червня 1919 р. Польщі дозволялося окупувати Галичину по річку Збруч. Водночас її зобов'язали створити в Галичині систему цивільного управління та забезпечити громадянські права національних меншин [25]. Таким чином, 52 тис. км² території залишалося у поляків, тому загибель у боях 10 тис. поляків та 15 тис. українців фактично виявилася безцільною й занадто дорогою ціною.

Але деякий час керівники Заходу намагалися стримати жадібні апетити польських шовіністів. Якщо до осені 1919 р. кордони Австрії, Румунії, Чехословаччини, Югославії були визначені досить чітко, то польські — лише тимчасово. Ще у червні 1919 р. британські політики вважали, що українські землі по Збруч можуть належати полякам лише на якийсь час — десь на 25 років. Після цього терміну питання про Галичину планувалося поставити знову на розсуд Ліги Націй [26]. Однак і в цьому разі основну ставку Захід робив не на Україну, а на позицію денікінської Росії. Навіть напередодні розгрому білої армії — 19 листопада 1919 р. лідери Антанти одностайно вирішили, що східні кордони Польщі будуть визначатися на засіданні Установчих зборів Росії. До того ж керівники польської держави зовсім не збиралися виконувати вказівки навіть найближчого союзника — Франції щодо дотримання прав національних меншин. Виступаючи 30 липня 1919 р. в сеймі, І. Падеревський зреагував на побажання Ж. Клемансо з неприхованим роздратуванням: з поляками з 800 року більшість держав-сусідів поводити себе нецивілізовано, то чому ми тепер повинні жертвувати своєю зверхністю [27].

Меморандум міністра закордонних справ УНР К. Мацієвича, в якому пропонувалося створення союзу народів Кавказу, козацьких регіонів України та Румунії, не знайшов жодної підтримки в Парижі, де проходила міжнародна конференція. Недарма маршал Франції Ф. де Еспре пізніше визнав, що в 1919 році Захід не зрозумів важливості порозуміння з антибільшовицькими силами УНР [28]. Похід же УГА на Велику Україну до листопада 1919 р. приніс взагалі трагічні жертви. Ось як писав 25 жовтня начальник інтендантства галицької армії І. Цьокан: «Стрільці з голоду кидаються під поїзди. Зі шпиталів утікають у гарячці. Армія в розпуці через нестачу матеріального забезпечення. Зима десяткує їх. Стрільці конують в бараках на гною. А при цьому йде страшна пропаганда проти галичан...» [29].

Навіть спроби Заходу примирити С. Петлюру з А. Денікіним мали характер відносно уряду УНР дискримінаційний. Вже призначення послом США в Варшаві дипломата з 30-річним стажем Х. Гібсона свідчило про те, що ядром американської політики

в Європі стала Польща. Польський уряд одержав солідну фінансову підтримку, на всіх конференціях В. Вільсон захищав його інтереси. Відчуваючи цю допомогу, прихильники Р. Дмовського все більш настирливо вимагали від національних меншин або асимілюватися, або емігрувати [30]. З допомогою широкої пропаганди західне суспільство переконувалося в тому, що Польща — це бастион передової католицької цивілізації, Чехія — єдина слов'янська нація з європейськими стандартами життя, Золота булла Угорщини — аналог англійської Magna Charta, румуни — горді нащадки римських легіонерів і т. д. [31]. На жаль, знайомство антантівських дипломатів з представниками УНР досить часто примушувало перших робити невтішні висновки про їхні риси, проектуючи їх потім на український народ взагалі. Хоча й емоційно гостра, але невтішна правда звучала в словах С. Петлюри про посла УНР у Швейцарії М. Василька: це гешефтмахер і австрійський маклер; В. Голубович — абсолютна нікчемність; М. Грушевський — політична дитина, хоч і сивий професор; С. Моркотун — політичне щеня і т. п. [32]. Чи не подібні місцеві «діячі» зірвали польсько-українське перемир'я 21 листопада 1918 року, арештувавши біля кордону з Румунією основного організатора переговорів — французького поручика Т. Вільєма? [33].

Не вдалося, як відомо, організувати і співпрацю уряду С. Петлюри з військами А. Денікіна, що не приховував зневаги до українців взагалі. Хоча комісія з США під керівництвом майора Л. Мартіна і доповіла в липні 1919 р., що режим УНР цивілізований, але це не справило враження на уряди Заходу. Не вдалося виконати посередницьку місію й генералу Е. Джедуайну; не мала наслідків телеграма У. Черчіля від 23 серпня 1919 р., в якій він наказував англійським радникам у білогвардійських військах іти назустріч сепаратизму українців. Перемогла інша думка, в тому числі й щирого прихильника України у Франції — відомого політика Ч. Дюбрейля. Характеризуючи склад місії УНР на Паризькій міжнародній конференції, він констатував 15 жовтня 1919 року: «Серед її членів точиться безперервна сварка, кожний уявляє себе генієм, хоча більшість не обізнана в дипломатії і не знають навіть французької мови. А цю ситуацію, — з боєм писав він, — прекрасно ви-

користовують Польща та Москва, доводячи Антанті, що Україна — далеко від державного порядку, це нова Мексика — центр анархії та грабунків, які тут гірші, ніж на території більшовицької деспотії» [34].

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Павлюк О. В. Східна Галичина в європейській політиці 1918—1919 рр. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 1993; Камінський Є. С. Політика США в українському питанні (1917—1990 рр.) Автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 1993; Kaminsky J. USA — Ukraine: a Long Path to Recognition // Ukraine (Kiev), 1992. N 4—5. P. 36—37.
2. Pulaski M. Zazys sytuacji miedzynarodowej u progu odzyskania niepodleglosci przez Polske w 1918 r. i dalszy jej rozwoj // W 70-lecie odzyskania niepodleglosci przez Polske 1918—1988. Warszawa; Krakow, 1991. S. 27—30.
3. Thomson M. Churchill: his Zife and Times. London, 1965. P. 197.
4. Miller A. H. Der Ursprung des Mandatssystems // Europäische Gespräche (Berlin). 1928. N 4, S. 167.
5. Metternich P. W. Eine Kriegskabinetts — Sitzung // Europäische Gespräche. 1927. N 1. S. 43.
6. Назарук В. Українці й поляки раду радили // Гомін (Варшава). 1994, 23 черв. С. 1, 8.
7. Albert A. Najnowsza Historia Polski 1918—1980. L., 1989. S. 28—30.
8. У пістолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891—1914). К., 1993. С. 332.
9. Bihl W. Die Haltung der Österreichischen Regierung zu den Vorgängen in Galizien im Herbst 1918 // W 70-lecie odzyskania niepodleglosci... S. 63.
10. Szubinski A. Polsko-ukrainskie walki o Lwow w listopadzie 1918 roku // Pax et Bellum. Poznan, 1993. S. 42.
11. Velychenko C. Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish Accounts of Ukrainien History, 1914—1991. New York, 1993. P. 115.
12. Kozlowski M. Walki o Lwow i Gálicje Wschodnia 1918—1919 // W 70-lecie odzyskania niepodleglosci... S. 130.
13. Zaremba P. Historia dwudziestolecia (1918—1939). Paris, 1981. T. 1. S. 75.
14. Gottlieb G. Nation against State. A New Approach to Ethnic Conflicts and the Decline of Sovereignty. New York, 1993. P. 14, 29—30.
15. Yagora M. Z. Walki o Zwow w listopadzie i grudniu 1918 roku // Dzieje nainowsze (Warszawa), 1993. N 3. S. 83—84.
16. Bailly R. A City for Freedom. L., 1956. P. 83.
17. Zamojski J. E. "Biala" emygrasia rosyjska wobec spraw ukrainskich. Proba zarysowania Problemu. Refleksje (1919—1939) // Dzieje nainowsze. 1993. N 4. S. 56.
18. Howard H. N. The Partition of Turkey: A diplomatic History 1913—1923. Norman, 1931. P. 239.
19. The Ukrainian Revolution. Documents 1919—1921. New York, 1984. Vol. 2. P. 277.

20. Бауэр О. Австрийская революция 1918 года. М.; Л., 1925. С. 136—137.
21. Despenser S. Little Missions. L., 1932. P. 138—139.
22. Kiritzesco C. La Roumanie dans la guerre mondiale (1916—1919). Paris, 1934, P. 466.
23. Paszkowski E. Zawierucha ukraińska. Warszawa, 1919. S. 55.
24. Mark R. A. Symon Petlura und die UNR. Vom Sturz des Hetmans Skoropadskyj bis zum Exil in Polen // Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte (Wiesbaden), 1988. Bd. 40. S. 67.
25. Miller A. H. My Diary at the Conference of Paris. Bd. XVI. New York, 1928. P. 425.
26. Batowski H. Pajecie polityczne Galicji Wschodniej // Ukraińska mysl polityczna w XX wieku. Krakow, 1993. S. 39—40.
27. Chlebowczyk J. W kwestii genezy międzynarodowej ochrony mniejszosci po I wojnie światowej // Narody: jak powstawały i jak wybijały się na niepodległość? Warszawa, 1989. S. 430.
28. Pokarzewski-Karaszewicz M. Das Schwarze-Meer ein Brückenkopf des Weltgriedens // ABN—Korrespondenz (München), 1953. N 1/2. S. 3.
29. Поклик сумління (Львів). 1994, 16 лют.
30. Kapiszewski A. Hugh Gibson and a Controversy over Polish—Jewish Relations after World War I // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego (Krakow), 1992. T. M. XLIII. N 16. S. 12.
31. Rudnytsky J. L. Essays in modern Ukrainian History. Edmonton, 1987. P. 3.
32. Петлюра С. Статті, листи, документи. Нью-Йорк, 1979. Т. II. С. 359, 516—519.
33. Wojskowy przeglad historyczny (Warszawa), 1993, N 2. S. 265.
34. Mark R. A. Op. cit. S. 97; 116.

В. І. ГОЛОВЧЕНКО

**ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В ПРОГРАМНИХ
ДОКУМЕНТАХ ВІТЧИЗНЯНИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ ПАРТІЙ
ПЕРІОДУ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
(1917 — 1919 рр.)**

Розбудова незалежної української держави на сучасному етапі неможлива без вдумливого врахування наявного історичного досвіду державотворення. Причому, як політикам, так і науковцям, варто звер-

нути належну увагу не лише на можливість творчого використання позитивних надбань вітчизняної суспільно-політичної думки перших десятиліть ХХ ст., а й глибоко та неупереджено проаналізувати причини невдачі першої в цьому столітті спроби започаткування української державності. У даній публікації автор робить спробу дати огляд і співставити деякі принципові підходи провідних українських соціалістичних партій 1917—1919 рр. (УСДРП, УПСР і УПСР (комуністів)) до можливості створення національної державності, виходячи з їх програмних документів, показати еволюцію відповідних теоретичних засад указаних партій в умовах наростання і кризи національно-демократичної революції.

Після повалення самодержавства в Росії й створення Української Центральної Ради в Києві за короткий строк на території України відновило свою діяльність і було засновано наново близько 30 політичних партій, з них приблизно 15 входили до складу Центральної Ради. Ними було висунуто принаймні чотири варіанти взаємин майбутньої української державності з Російською республікою:

- Україна — невід'ємна частина Російської держави, форма устрою якої буде визначена Установчими зборами (Конституційно-демократична партія народної свободи, РСДРП (б), «Союз русских избирателей Киевской губернии» та ін.).

- Українська республіка має стати автономним утворенням у складі Російської федерації (УСДРП, УПСР, РСДРП(м), загальноросійська Партія соціалістів-революціонерів та ін.).

- Українська федеративна демократична республіка виступає одним із фундаторів конфедерації на землях колишньої Російської імперії (Українська федеративно-демократична партія і, частково, Українська партія соціалістів-федералістів).

- Україна повинна стати самостійною, ні від кого не залежною державою (Союз визволення України, Українська демократично-хліборобська партія, Українська партія соціалістів-федералістів).

Але партії двох останніх угруповань у 1917 р. великого впливу в Україні не мали, українські жесери, що на осінь того ж року перетворилися у найбільшу національну партію і налічували 375 тис. чол. [1, 1919, 21 бер.] до початку 1918 р. переважно під-

тримували проекти, висунуті українськими соціал-демократами. Тому варто коротко зупинитися на позиції УСДРП в питанні про самовизначення України з початком національно-демократичної революції.

На конференції УСДРП у Києві 4—5 квітня 1917 р., за свідченням В. Винниченка, питання про можливу самостійність України зустріло майже однодушне негативне відношення, за неї висловилися лише 2—3 делегати. У відповідній резолюції конференції зазначалося, що «федерація автономних національних або краєвих одиниць є найкраща гарантія демократичних і національних прав кожної нації», і тому партія висуває «давнє домагання... — автономію України яко першу, невідкладну, пекучу задачу сучасного моменту українського пролетаріату та всієї України». Одночасно згідно із загальним духом партійної програми від грудня 1905 р. конференція УСДРП вирішила «піддержувати принцип федеративної будови російської демократичної республіки й піддержувати автономічні змагання демократій інших націй» [2; с. 43—45].

Однак, добре знаючи про панування централістичних і великодержавницьких настроїв серед російської соціал-демократії й не бажаючи іти на конфлікт з петроградською революційною демократією, делегати квітневої конференції УСДРП не внесли вимогу федералізації Росії до партійної програми. Лише на IV з'їзді партії (30 вересня — 4 жовтня 1917 р.) в умовах швидкого наростання внутріполітичної кризи в Російській республіці і загрози державного перевороту, було ухвалено внесення до програми УСДРП положення щодо федеративного зв'язку між Україною і Росією та «будування Української Демократичної Республіки, котра має стояти в федеративному зв'язку ... коли би се було можливо, і з іншими європейськими республіканськими державами» [3, с. 24].

Основні риси такої демократичної республіки були визначені ще на початку XX ст. у процесі вироблення програми Революційної української партії, перейменованої на її II з'їзді в грудні 1905 р. в УСДРП [4, с. 107]. У ній на відміну від аналогічного документу РСДРП було відсутнє положення про диктатуру пролетаріату, як необхідну умову соціальної революції. Більш того, там прямо підкреслювалося, що

«партія провадить боротьбу не за нові класові привілеї чи перевагу» [5, 1917, 4 квіт.]. До того ж у програмі УСДРП був зафіксований принцип «прямої» або «плебісцитарної» демократії, що знайшов свій прояв у вимогах народного законодавства (референдуми і законодавча ініціатива) і пропорційного представництва в парламенті, котрі були відкинені російськими соціал-демократами, але взяті на озброєння російськими і українськими есерами.

Фактична спільність загальнотеоретичних і політичних положень програм УСДРП і УПСР (ухвалена на II з'їзді 15—19 липня 1917 р.) створювала можливість їх плідної співпраці у Центральній Раді при виробленні конституційних актів і законів стосовно державного політичного устрою (але не соціально-економічної політики). Разом з тим прагнення побудувати Українську республіку на засадах європейської парламентської демократії і, водночас, збереження федеративного зв'язку з охопленою спочатку хаосом і анархією, а потім більшовицькою диктатурою, Росією було безперспективним. Провал внутрішньої й зовнішньої політики Української Народної Республіки взимку — навесні 1918 р., дискредитація самої ідеї української державності серед народних мас після приходу німецько-австрійських військ і гетьманського перевороту призвели до глибокої внутрішньої кризи урядових партій доби Центральної Ради — УСДРП і УПСР.

У середині травня 1918 р. в околицях Києва нелегально відбулися чергові V з'їзд УСДРП і IV з'їзд УПСР, що мали виробити нові напрямки розвитку національно-демократичної революції. Українські соціал-демократи висловилися проти більшовицького курсу на соціалістичну революцію і підтримали попередню досить помірковану революційно-демократичну програму Центральної Ради. Водночас УСДРП вперше відмежувалася від гасла федерації України і Росії, оскільки «боротьба російських більшовиків з українською демократією показала, що й російський пролетаріат не зміг ще й досі увільнитися від впливів імперіалізму російської буржуазії», а тому «в сучасній Росії немає жодного класу, на допомогу котрого в боротьбі за національно-політичну волю міг би сподіватися український пролетаріат і ціла українська демократія». Отже, лише цілковита самостійність

«може дати як Україні в цілому, так і українському пролетаріатові, зокрема, максимальне забезпечення їх вільного національно-культурного й соціально-економічного розвитку» [3, с. 28].

Таким чином, відмовившись від перегляду принципів положень партійної програми, за винятком форми самовизначення України, українським соціал-демократам вдалося уникнути розколу на V з'їзді. Це сталося у січні 1919 р. на останньому, VI з'їзді УСДРП у Києві, коли партія знову стала урядовою. Коли більшість делегатів залишилася на традиційно демократичних партійних позиціях і висловилися проти встановлення пролетарської диктатури у формі Рад, за скликання парламенту і органів місцевого самоуправління на основі загального виборчого права, прибічники радянської системи у «російському» варіанті вийшли з УСДРП і утворили організацію «незалежників» на чолі з А. Драгомирецьким і М. Ткаченком.

На IV з'їзді УПСР стався розкол: права частина партії виступила за легальну опозиційну діяльність з метою демократизації та українізації гетьманського режиму, ліві, що гуртувалися навколо центрального органу партії — газети «Боротьба» — пропонували піти у підпілля і готувати збройне повстання. Незначною більшістю голосів було ухвалено резолюцію правих, але під час виборів ЦК перемогли ліві, що оголосили про розпуск УПСР і нову реєстрацію її членів, згодних з політикою ЦК. У березні 1919 р. на V з'їзді УПСР у Києві ліві есери-боротьбисти започаткували Українську партію соціалістів-революціонерів (комуністів), ухвалили основні тези програми і статут. Права ж частина УПСР на конференції у січні 1919 р. оформилася в окрему партію — УПСР «центральної течії», що залишилася на платформі незалежності УНР і диктатури трудового селянства та робітників.

Боротьбисти, пройшовши складний шлях від групи в УПСР до окремої партії, запропонували свій варіант вирішення кожного важливого питання української революції. Ця програма змінювалася з поглибленням революції та поступовим полівінням мас і еволюціонувала до націонал-комунізму. Від початку своєї діяльності боротьбисти вважали принципово вірними гасла диктатури пролетаріату і

позбавлення буржуазії політичних і майнових прав. Але оскільки гасло соціалізму на той час підтримувала меншість українського суспільства, соціалістична революція на Заході затримувалася, а пролетарська диктатура «через невідповідність мас до соціалістичного ладу принесе тільки шкоду як для самого народу, так і для соціалістичного ладу взагалі», платформа боротьбистів від 3 червня 1918 р. передбачала боротьбу за встановлення народної республіки на чолі з парламентом [6]. Існування Рад, як владних органів, боротьбисти спершу визнавали лише на період революції, передбачаючи водночас підготовку до переходу влади в руки всенародних установ — місцевих самоврядувань і парламенту (Установчих зборів) — у центрі.

Однак із поглибленням української революції й загостренням соціальних конфліктів помітно змінилася оцінка боротьбистами характеру української революції. В тезах політичної комісії, що були покладені в основу програми УПСР (комуністів) на з'їзді 3—11 березня 1919 року, вже вказувалося, що «комуністичний характер сучасної революції ставить умовами її успіху переведення диктатури пролетаріату, що найкраще здійснюється встановленням влади Рад» [7, 1919, 2 бер.]. Разом з тим боротьбисти вважали, що Україна, крім соціально-політичної революції, переживає і національну, котрої не було в Росії і яка, незалежно від російської, проводиться силами самої України. Проте, на думку боротьбистів, у соціальній революції національний рух займав другорядне місце, і національне питання можна було вирішити лише через встановлення соціалістичного ладу.

Виходячи з цього, вирішення проблеми державності боротьбисти вбачали в утворенні Всесвітньої федерації соціалістичних республік, членом якої повинна була стати й Україна. Але на противагу більшовикам боротьбисти вважали, що Україна повинна вступати до цієї федерації як окремий політико-адміністративний організм, не через Росію, а разом з Росією. Оскільки Україна є зовсім окремою державою, що відрізняється від Росії не тільки мовою, а й соціально-економічними умовами, тому їх злиття є «небезпечний експеримент, не продиктований абсолютно нічим реальним» [7, 1919, 29 трав.].

Усі соціалістичні республіки Всесвітньої федерації, як рівноправні штати, з власними політичними центрами, мали б утворити єдине ціле з верховним керуючим центром на зразок Комуністичного Інтернаціоналу. Проте, на думку боротьбистів, такому центру треба надати лише загальнополітичні права без функцій виконавчо-розпорядної влади. За окремими частинами федерації повинна залишатися повна автономія у внутрішніх політичних і економічних справах. Керуючий центр мав виробляти загальний план, а також регулювати взаємовідносини між суб'єктами федерації.

До повної перемоги соціалістичної революції у світовому масштабі при встановленні територіальних меж окремих соціалістичних республік потрібно було б керуватися виключно національно-етнографічним принципом і у виняткових випадках застосовувати принцип економічної однорідності певних країв. В протилежному випадку, на думку боротьбистів, національна ідея може бути використана як прапор у руках контрреволюції [7, 1919, 12 черв.].

Таким чином, щодо української державності боротьбисти залишилися на федералістських позиціях, розглядаючи самостійність радянської України лише як умову переходу до Всесвітньої соціалістичної федерації. До такого ж погляду, зрештою, у 1919—1920 рр. перейшли й «незалежники», ліва частина яких у серпні 1919 р. приєдналася до боротьбистів, і навіть закордонна група УПСР «центральної течії» на чолі з М. Грушевським і П. Христюком. Як показав подальший досвід перебування України в тоталітарному СРСР, надії боротьбистів та їх єдинодумців на можливість дійсно рівноправного існування республік у соціалістичній федерації виявилися марними.

Водночас українські ліві есери-боротьбисти та ліві соціал-демократи-«незалежники» започаткували явище українського національного комунізму, оскільки щиро вірили в те, що комуністичний ідеал розвитку є запорукою розв'язання всіх соціальних та національних проблем. Але разом з тим вони вважали, що керувати комуністичним будівництвом у кожній країні мають її національні сили, які добре знають специфічні національні умови й могли б спробувати пристосувати комуністичні догми до них. Проте внаслідок низки об'єктивних і суб'єктивних обставин,

розгляд яких виходить за межі даної публікації, вітчизняним націонал-комуністам не вдалося стати на чолі української революції й побудови соціалістичного суспільства.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Нове життя (Полтава).
2. Винниченко В. Відродження нації (історія української революції; mareць 1917 р.— грудень 1919 р.). Ч. 1. К., 1990.
3. Степанюк В., Довбищенко Я. З історії українського соціал-демократичного руху (1900—1918 рр.). Х., 1918.
4. Вільна Україна (Санкт-Петербург). 1906. № 3.
5. Робітнича газета (Київ).
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 43. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 11.
7. Боротьба (Київ).

*І. А. ЛОГВИНЕНКО, О. А. ГАВРИЛЕНКО,
С. С. РОМАНОВА*

ЦЕНТРАЛЬНА РАДА ТА ІДЕЯ АВТОНОМІЇ УКРАЇНИ

В історії України відбувалося чимало подій, зміст та значення яких, на жаль, залишаються ще не до кінця з'ясованими не лише для широких кіл читачів, що цікавляться історією, але й для більшості фахівців. Це зумовлено тривалим пануванням в науці схем та догм «Короткого курсу історії ВКП(б)», відлученням багатьох дослідників від документів та матеріалів, на підставі яких було б можливо вивчати дійсну історію Вітчизни. Особливо це стосується періоду революції та наступного радянського періоду, де ціла низка питань не знайшла об'єктивного висвітлення та глибокого наукового аналізу. До таких питань належить діяльність Української Центральної Ради (УЦР). Підвищення інтересу до неї останнім часом пояснюється не лише намаганням позбутися так званих «білих плям» в історії України, але і

тими процесами, що відбуваються у нашому суспільстві і підпорядковані прагненням створити політично незалежну та економічно міцну Українську державу. Адже досвід Центральної Ради може бути дуже корисним, врахування його сьогодні допоможе уникнути багатьох помилок.

Радянські історики десятиріччями обходили увагою цю «незручну» тему, а якщо побіжно її й торкалися, то питання створення та діяльності Центральної Ради трактували спрощено, давали їй, як правило, однозначно негативну оцінку, розглядаючи як орган контрреволюційний, що ігнорував волю трудящих та насаджував націоналізм. Однобоко висвітлювалася, а часто і свідомо перекинувалася діяльність українських політичних партій, що входили до складу УЦР та брали активну участь у національно-державному будівництві в Україні [2; с. 584—585; 15; 20; 21; 24, 1990, 19, 20 січ.].

Лише останнім часом у небагатьох працях Д. Б. Яневського, Ю. М. Гамрецького, С. В. Кульчицького, О. Л. Копиленка робляться спроби проаналізувати теоретичний та практичний досвід, набутий за час діяльності УЦР, дати йому адекватну оцінку [5; 6; 16; 17; 18; 19; 27]. Це лише перші кроки у цьому напрямку, і цілком зрозуміло, що ряд питань, пов'язаних з названою великою проблемою, ще чекає на своїх дослідників.

В історичній літературі зустрічаються різні дати формування Української Центральної Ради. Але на підставі спогадів членів УЦР В. Мартоса та С. Чикаленка, а також матеріалів періодичних видань того часу можна визначити точну дату її організації — це 7 березня 1917 р. [23, с. 99; 26, с. 10—11; 29, 1917, 19 бер.].

Після Лютневої революції український рух вимагав створення певного осередку, що об'єднав би всі українські сили. З метою утворення такого осередку члени Ради Товариства українських поступовців (ТУП), які четвергами збиралися на квартирі у С. Чикаленка, за пропозицією М. Синицького та В. Короліва перенесли свої наради до клубу «Родина». Це було зроблено, як зазначав С. Чикаленко, для того, щоб «раз у раз було відомо громадянству про що вона міркує і що вирішує», бо ТУП являв собою після революції «одинокую всеукраїнську організацію» і по-

винен був стати керівником українського руху. 4 березня відбулося засідання Ради ТУПу, на якому було намічено план культурно-просвітньої діяльності.

Але не всі погоджувалися визнати зверхність над собою ТУПівської Ради. На друге ж засідання з'явилися представники українських соціал-демократичних організацій І. Стещенко та Д. Антонович, а від кооператорів — О. Степаненко. «Вони рішуче заявили, — згадував пізніше С. Чикаленко, — що вважають свої організації рівноправними з ТУПівською і вимагають, щоб в Раду увійшло від кожної їхньої організації по стільки ж делегатів, скільки є членів ТУПівської Ради». [26, с. 10]. Не зважаючи на доводи, що ТУПівська Рада є лише виконавчим органом безпартійної організації, що має свої громади майже у всіх містах України, куди входять і окремі соціалісти, І. Стещенко, Д. Антонович та О. Степаненко наполягали на тому, що вони також делегати від всеукраїнських соціалістичних організацій, і якщо не згодяться прийняти їх, то вони заснують свою окрему Раду. Представники пішли на нараду до Педагогічного музею. «Щоб не розривати сил і не витворювати двох центрів, — свідчив Чикаленко, — ми вирішили з'єднатися з тими делегатами від соціалістичних організацій, і таким чином постала Центральна Рада» [26, с. 11]. Б. Мартос підкреслював, що «днем організації Центральної Ради слід вважати 7 березня ст. ст., коли зібралися представники різних українських організацій і коли було засновано Центральну Раду й обрано її президію...» [23, с. 99]. Головою УЦР заочно обрали М. С. Грушевського, який мав приїхати із заслання, з Москви. Заступником голови став В. П. Науменко [12, с. 95].

УЦР була організована за зразком загальноросійських «громадських організацій, з тією лише відмінністю, що вона мала бути «не міським чи губерніальним центром, а всеукраїнським» [25, с. 15]. В організації Ради спостерігається елемент стихійності, викликаний могутнім національним піднесенням в Україні після Лютневої революції. Цим і пояснюється, як зазначав один із лідерів українських есерів, Генеральний писар УЦР П. Христюк, те, що «якогось певного, заздалегідь виробленого плану діяльності Центральна Рада на початку свого існування не мала. Так само не був установлений і склад...»

[25, с. 15]. Дещо пізніше значною мірою під впливом М. С. Грушевського, який тільки 14 березня прибув до Києва, з'ясувалася мета цього органу—здійснення вимоги «широкої автономії України у складі Російської федеративної республіки» [7, с. 150]. Надання Україні статусу національно-територіальної автономії, вважав М. Грушевський, зніме гостроту національних суперечностей у краї, що сприятиме швидкому економічному та політичному його розвитку [8, с. 127—128]. Цю вимогу підтримала більшість в УЦР. Разом з тим голова Центральної Ради розумів, що необережна, ухильна політика Тимчасового уряду відносно України може швидко змінити ситуацію у краї. Він писав: «Прапор самостійності стоїть згорнений. Але чи не розгорнеться він з хвилиною, коли всеросійські централісти захотіли б вирвати з наших рук стяг широкої української автономії в федеративній демократичній Російській республіці?» [10, с. 24].

14—15 березня у Києві відбувся український кооперативний з'їзд, у роботі якого лідери УЦР взяли найактивнішу участь. Почесним головою було обрано М. Грушевського, головою — Х. Барановського, секретарем — П. Христюка. З'їзд ухвалив: «Піддержати всіма силами нове правительство, закликати всі інституції до укріплення нового ладу» [29, 1917, 19 бер.]. Але найголовніше значення з'їзду, як зазначав М. Грушевський, полягало в тому, що у прийнятих ним резолюціях вперше пролунав з громадської трибуни тогочасний український політичний постулат — «Російська федеративна республіка з національно-територіальною автономією України» [11, с. 137].

Оцінюючи цей початковий період діяльності Ради, слід зазначити, що сфера її впливу реально була обмежена одним містом — Києвом. Це бачили і розуміли її керівники, тому в кулуарах Педагогічного музею, який став офіційною резиденцією УЦР, жваво розглядалися питання про можливість розширення соціальної та політичної бази руху, розробку принципів об'єднання неоднорідних політичних і громадських сил в єдину національно-територіальну організацію, формування її виборного органу.

З метою уникнути необмеженого і неорганізованого поповнення Центральної Ради представниками різних політичних партій, груп та громадських організацій, а також отримати «офіційне» її визнання як

органу верховної влади в Україні керівники УЦР підготували і провели 6—8 квітня Український національний конгрес. У його роботі взяли участь більш як тисяча делегатів від великих українських колоній в Росії, від українських моряків і військових, від різноманітних політичних, економічних та культурних організацій [12, с. 107]. У своїх рішеннях конгрес висловив підтримку Тимчасовому уряду та визначив головні завдання: домагатися національно-територіальної автономії України у складі федеративної демократичної Росії; забезпечення прав національних меншостей, що проживають в Україні; негайно організувати місцеві органи влади, до яких уходили б представники різних національних і соціальних груп населення України [31, 1917, 8, 9 квіт.]. Наприкінці роботи конгресу були проведені вибори до Центральної Ради. Головою став М. С. Грушевський, а його заступниками — В. К. Винниченко і С. О. Єфремов [31, 1917, 11 квіт.].

Оцінюючи значення конгресу, В. Винниченко писав, що він «... став першим підготовчим етапом у творенні як ідеї української держави, так і в частковому запровадженні її в життя. А саме: Конгрес, як повновладний орган національної волі, офіційно передав усю свою повновладу вибраному з себе органу: новій Центральній Раді. З цього моменту Центральна Рада ставала, дійсно, представницьким, законним... органом усієї української демократії» [3, с. 93—94].

Таким чином, з'їзд об'єднав на національній основі в єдиний блок усі українські політичні партії, групи та громадські організації. Принципові розходження між ними з економічних та соціальних питань відійшли на деякий час на другий план. Квітневий форум оформив ідеологічні та організаційні засади руху, який намагався виступити в питаннях національно-державного будівництва як альтернативна сила щодо промислової та фінансової буржуазії України, з одного боку, а з іншого — зрусифікованого міського пролетаріату, керованого більшовицькою партією, який набирив силу.

Український національний конгрес поклав початок новому етапу становлення Центральної Ради, що характеризувався безпосереднім впливом на її діяльність зростаючого національно-демократичного руху

«знизу». У цьому плані показовим став I Всеукраїнський військовий з'їзд, який відбувся 5—8 травня 1917 року. З'їзд оголосив, що визнає Центральну Раду єдиним органом влади в Україні, вирішив ввести своїх представників до її складу та зобов'язав УЦР домагатися від Тимчасового уряду негайного прийняття акту про автономію України. Були ухвалені також пропозиції щодо українізації війська [31, 1917, 10 трав.].

Авторитет та вплив УЦР серед трудящих України зростали, але належним чином організувати свою роботу вона не могла. Не вистачало досвідчених державних діячів. У Раді, де більшість становила молодь віком до 25 років, несподівано виникла криза «батьків і дітей». Особливо гостро це виявилось під час визначення складу делегації, яка повинна була виїхати до Петрограда для переговорів з Тимчасовим урядом. Найбільш авторитетні члени УЦР Д. Антонович і Ф. Крижановський відмовилися їхати, бо, за словами М. Грушевського, «не бажали компрометувати себе з хлопчиками». З відновленням випуску газети «Нова Рада» на редакційну роботу до неї перейшли С. Єфремов і А. Ніковський. Несподівано для багатьох покинув Київ та виїхав до свого маєтку на Херсонщину С. Чикаленко. З різних обставин відійшли від активної роботи в Раді В. Науменко, В. Прокопович, М. Шаповал [11, с. 108—109]. Українські есери та соціал-демократи, що складали більшість в УЦР, провівши у квітні свої партійні форуми (3—5 квітня конференція УСДРП і 4—5 квітня установчий з'їзд УПСР), були зайняті внутрішньо-партійною організаційною роботою і тому в цей час не брали безпосередньої участі у діяльності УЦР. Таким чином, Рада переживала в ці дні свою першу кризу — кризу «зверху», викликану відсутністю організаційної єдності.

До середини травня все ж вдалося сформувати делегацію для переговорів у Петрограді на чолі з В. Винниченком. У політичному житті Центральної Ради почався новий етап, який характеризувався активними контактами з Тимчасовим урядом, спробами домогтися від нього згоди на автономний статус України. Боючись втратити свій вплив на розвинений в економічному відношенні регіон Російської імперії, побоюючись розпаду Румунського та Південно-Захід-

ного фронтів, а також вважаючи, що автономія України створить небажаний прецедент для інших «національних окраїн», Тимчасовий уряд такої згоди не дав, а лише призначив спеціальну комісію, де розмови зводилися до того, що слід розуміти під автономією України [3, с. 156—170]. Таке неприхильне ставлення до українських домагань було обумовлене позицією, яку займали у складі Тимчасового уряду представники кадетів-централістів [9, с. 18]. Розуміючи марність подальших переговорів, делегація УЦР покинула Петроград і повернулася до Києва.

19 травня, в той час, коли у Петрограді йшли переговори, повертаючись з фронту, до Києва завітав О. Ф. Керенський. Увечорі того ж дня відбулася зустріч міністра Тимчасового уряду з керівниками Центральної Ради. Основним питанням, що розглядалося, було питання про автономію України. Ця зустріч є показовою, бо ті «аргументи», які наводив О. Ф. Керенський у відповідь на запитання членів Комітету Центральної Ради, а також атмосфера і тон її, були типовими для всієї загальноросійської демократії, коли йшла мова про українські домагання. Що стосується М. Грушевського та інших членів Ради, присутніх на цій зустрічі, то було цілком очевидно, що проблему автономії України вони намагалися вирішувати парламентським, еволюційним шляхом, не пориваючи відносин з Тимчасовим урядом, бо прагнули уникнути будь-яких соціальних потрясінь.

Ось дещо скорочений стенографічний запис цієї зустрічі:

«... Керенський: Моя просьба к вам быть мудрыми и спокойными. Меня нельзя заподозрить в чем-нибудь шовинистическом.

Голоси: Як і нас.

Керенський: Но я сейчас совершенно не в состоянии сказать что-либо вам в ответ на поставленные вами вопросы... Я не знаю в каком смысле вы говорите об автономии Украины. Я могу категорически заявить, что во Временном правительстве есть желание сделать все, что возможно, все, что «по долгу и совести»...

Но вот вы говорите про санкцию Украинским собранием, значит вы хотите поставить Учредительное собрание перед готовым фактом, а мы бы хотели, чтобы Учредительное собрание положило основание самому факту.

Грушевський: Ви, однако, признаете полную законность того, что мы требуем автономии, и что это требование должно быть исполнено, нисколько оно не стесняет развития революционного движения. Мы ведь мыслим Россию как федеративную республику...

Керенский: Но признает ли федеративную республику Учредительное собрание? Я лично федералист, но такая, например, влиятельная партия как с.-д. смотрит на это совершенно иначе... Есть люди, думающие, что за лозунгом федеративной республики кроется отделение от России...

Грушевський: Мы мыслим Украину неразделимо с федеративной республикой Российской. Если бы мы стремились к полной независимости, то мы бы совершенно определенно так вопрос не поставили, тем более, что обстоятельства позволяют так ставить вопрос...

Керенский: Нет, нет, я говорю лишь о двух точках зрения. В самой русской демократии мы заключаем различные течения. Сейчас я это вижу и наблюдаю. То же, конечно, наблюдается и в некоторых национальных демократиях... В вопросе национальном очень часто забывают о всем другом и потому прозываются шовинизмом...

Грушевський: Это, я думаю, нас не касается...

Керенский: О нет, конечно...

Грушевський: Мы вновь говорим лишь о восстановлении нас в старых правах. Мы имели документ, который у нас потом вырвали Романовы... У нас существовало право, и мы позволяем себе теперь требовать его обратно. 2½ года до революции и 3 месяца после мы уже боремся за общее дело...

Керенский: В жизни народа 3 месяца ничто...

Грушевський: Нет уж, Александр Федорович, мы больше ждать не можем, и мы тоже можем сказать вам, мы лишь постольку сможем поддерживать, поскольку Вы удовлетворяете желания украинского народа. От нас ведь тоже требуют, и в один прекрасный день мы можем остаться во главе движения сдерживающим элементом. Движение набирает стихийной силы...

Керенский: Мы надеемся, что вожди украинского народа имеют на народ достаточно влияния, чтобы удержать от эксцессов...

Шульгин: ... Мы ведь требуем не невозможного и не абсурдного. Положение в опасности. Вы как федералист, как человек побывавший в Центральной Раде, Вы там в Петрограде должны сказать, что ставить нам палки в колеса нельзя. Помните, Александр Федорович, что спасение России в децентрализации, и если она не будет децентрализована, то она погибла...

Грушевський: ... Глибокоуважаемый Александр Федорович, Вы выйдете от нас в сознании, что украинское движение — не опасность для России, а опора, в которой вся Россия может найти спасение...

Керенський: Я вижу опасность не в движении, а в нетерпимости, с которой мне приходится много бороться и в среде русской демократии и которую, к сожалению, я вижу и здесь. Во всяком случае я остаюсь вашим другом и все, что можно будет сделать, будет сделано.

Грушевський: Только не опоздайте, Александр Федорович, удовлетворение требований украинского народа откладывать нельзя, и Центральная Рада не могла бы взять на себя ответственность за последствия, в случае, если бы они удовлетворены не были.

На цьому розмові з міністром закінчилася» [28, ф. 1115, оп. I, спр. 16, арк. 14 зв.—16 зв.].

Така позиція Тимчасового уряду відносно України підривала його авторитет серед місцевого населення, з одного боку, а з іншого — сприяла дальшому піднесенню національно-демократичного руху в регіоні. Все чіткіше лунали заклики до «самостійності», до розв'язання всіх нагальних питань незалежно від центральної петроградської влади. Так, на Всеукраїнському селянському з'їзді 28 травня — 2 червня після дводенних дебатів з приводу переговорів у Петрограді були запропоновані дві резолюції. Одна — М. Стасюка про автономію України у складі федеративної Росії, інша — А. Степаненка про самостійну Україну [30, 1917, 14 (1) черв.]. Хоча й прийняли першу резолюцію, було цілком очевидно, що колишнього довір'я українців до Тимчасового уряду вже нема.

2 червня почався новий етап розвитку українського національно-державного руху. У цей день Тимчасовий уряд офіційно дав негативну відповідь на всі вимоги УЦР, висунуті під час переговорів у Петрограді. Одночасно підтверджувалася заборона на

проведення II Всеукраїнського військового з'їзду, розпочати роботу якого планувалося 4 червня у Києві. Ситуація різко загострилася. Увечорі того ж дня, коли надійшла телеграма від Тимчасового уряду, відбулася перша об'єднана нарада УЦР за участю новообраної Ради селянських депутатів. З червня нарада прийняла резолюцію, запропоновану фракцією УПСР, в якій говорилося: «... відхиливши вимоги Центральної Ради, Тимчасовий уряд свідомо пішов проти інтересів трудового народу на Україні ... З огляду на це, зібрання Центральної Ради визнало необхідним звернутися до всього українського народу з закликом зорганізуватись і приступити до негайного закладання фундаменту автономного ладу на Україні» [32, 1917, 6 черв.]. З цією метою резолюція вважала потрібним випуск спеціального Універсалу з викладенням суті домагань української демократії. Ці рішення підтримали Всеукраїнська конференція УПСР (3—6 червня 1917 р.) та скликаний явочним порядком II Всеукраїнський військовий з'їзд. «Ці дні, 2—10 червня, стали історичними днями українського життя, — писав М. С. Грушевський. — Військові депутати, з'їхавшись до Києва у числі кількох тисяч, присягали на Софійській площі, що не виїдуть, не діждавшись проголошення відповідного акту. Твердо ставши на платформі федеративній вони домагалися від Центральної Ради рішучих заходів щодо здійснення широкої автономії України» [9, с. 18—19].

Зважаючи на такий настрій народних мас — селянства і війська, Рада 10 червня прийняла Універсал під назвою «До українського народу на Україні й поза Україною суцього», який проголосив суверенітет України. Практичне втілення суверенітету покладалося на обраний загальним, таємним, рівним та прямим голосуванням Український Сойм, вибори до якого планувалося провести восени. Першочерговими завданнями Українського Сойма повинні були стати: видання законів, що регулювали б усі сторони життя українського народу і, насамперед, закону про конфіскацію «у власність народу» казенних, поміщицьких, царських, монастирських земель та подальшого їх використання. Універсал наголосив на необхідності налагоджувати тісний зв'язок між УЦР і тими органами на місцях, які підтримують її програму. Документом декларувалася відмова передати будь-

які кошти до центральної казни, а також запроваджувався спеціальний одноразовий податок на користь Центральної Ради [31, 1917, 13 черв.].

Першим практичним кроком на шляху до суверенітету було сформування Генерального Секретаріату — виконавчого органу, який повинен був реалізувати ідеї Універсалу. До його складу увійшло 8 представників УПСР, УСДРП та УПСФ. Таким чином, як зазначав П. Христюк, «всі складові елементи державності — народ, територія і влада — існували вже, причому влада, як у всіх державах, була поділена на верховну, законодавчу — Центральна Рада і виконавчу — Генеральний Секретаріат» [25, с. 78].

Вимоги, що містилися в Універсалі, були відхилені Тимчасовим урядом. 16 червня він звернувся з відозвою до українського народу, в якій заявив про неправомірність проголошення України суверенною державою [33, 1917, 18 черв.]. Негативно поставилися до Універсалу і Ради. Так, 19 червня спеціальна нарада Виконкому Всеросійської Ради селянських депутатів вирішила, що Універсал УЦР «не тільки неправомірний, але й шкідливий» та закликала анулювати його [33, 1917, 22 черв.]. І Всеросійський з'їзд Рад робітничих та селянських депутатів оголосив дії Центральної Ради та її Універсал незаконними і заявив, що «волю Україні можуть дати тільки Установчі збори» [33, 1917, 25 черв. (8 лип.)].

Ставлення до Універсалу наочно показало великодержавну шовіністичну політику Тимчасового уряду, а також меншовиків і есерів, які в українському питанні підтримували позиції великоросійської буржуазії. Єдиною загальноросійською партією, що з тактичних міркувань підтримала вимоги УЦР, була партія більшовиків. Її лідер, В. І. Ленін, охарактеризував домагання українців як «найскромніші і найзаконніші» [22, с. 343—344].

28 червня 1917 року до Києва прибула делегація Тимчасового уряду у складі І. Церетелі, О. Керенського і М. Терещенка з метою визначитися у взаємовідносинах з УЦР. У результаті переговорів з керівниками Ради без особливих дебатів був опрацьований текст угоди, який 30 червня був ухвалений на закритому засіданні Центральної Ради і 3 липня опублікований як II Універсал.

Другий Універсал відрізнявся від першого не лише формою, але й змістом. Від самостійних активних дій відхід був разючий. За новим Універсалом Генеральний секретаріат, обраний Радою, у майбутньому повинен був стати «представником найвищої краєвої влади Тимчасового уряду» [32, 1917, 4 лип.]. УЦР у згоді з національними меншостями, що проживали в Україні, мусила підготувати проекти законів про автономний устрій республіки і подати їх на затвердження Установчих зборів. Але до скликання Зборів Центральна Рада відмовлялася від будь-яких спроб самочинного здійснення автономії [9, с. 21]. З функцій Генерального секретаріату були вилучені військові, судові та продовольчі справи, які тепер переходили до компетенції Тимчасового уряду. При ньому УЦР могла мати свого представника [32, 1917, 4 лип.]. В Універсалі не визначалася територія, на яку мала поширюватися влада Ради і Генерального секретаріату, що, як зазначав П. Христюк, «зводило їх правно-державну вартість до дуже низького ступеня» [25, с. 94].

Отже, відмовою від попередньої політичної лінії, визначеної I Універсалом, було досягнуто принципової угоди між УЦР і Тимчасовим урядом. Відповідно до неї на початку липня склад Центральної Ради поповнився представниками національних меншостей України. Новий склад Генерального секретаріату, до якого увійшли представники вже п'яти партій (УСДРП, УПСР, УПСФ, російських есерів та Бунду), розробив статут, який було надіслано на затвердження Тимчасовому урядові [3, с. 298—304].

Але у зв'язку з липневими подіями у Петербурзі ситуація змінилася. Новий склад Тимчасового уряду очолив О. Ф. Керенський. Уряд не прийняв статут і вручив 4 серпня українським представникам свою «Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріатові Тимчасового правительства на Україні», відповідно до якої права і функції Секретаріату значно збужувалися, а сфера його впливу обмежувалася лише п'ятьма губерніями — Київською, Подільською, Полтавською, Волинською і Чернігівською (без чотирьох північних повітів) [3, с. 315—318]. Після палких та напружених дебатів 9 серпня Рада прийняла Інструкцію, але зазначила, що вона пройнята імперіалістичними тенденціями щодо України. Тому УЦР відмо-

вилася надіслати своїх делегатів на Московську державну нараду «через особливий здебільшого буржуазний склад її учасників», що може призвести «до зміцнення організованої боротьби контрреволюційних сил Росії» [28, ф. 1115, оп. 1, спр. 19, арк. 13; 30, 1917, 11 серп.].

Того ж дня до складу Центральної Ради увійшли більшовики. В їхній декларації, прийнятій з цього приводу, висловлювалося обурення політикою Тимчасового уряду в українській справі і наголошувалося на намірі добиватися для України здійснення права націй на самовизначення [1, с. 332—333]. Звичайно, з їхнього боку це був лише політичний маневр.

Інструкція стала ще одним кроком назад порівняно з II Універсалом. Стало цілком очевидно, що УЦР все більше відходила від своєї політичної лінії, визначеної I Універсалом. У цей час особливо виразно виявилася двоїстість політики Ради, яка не могла розірвати стосунки з Тимчасовим урядом, боючись революційного вибуху народних мас, і разом з тим змушена була боротися за збереження свого впливу серед трудящих з метою запобігти повному політичному крахові.

Після прийняття II Універсалу, а потім і інструкції, вплив і авторитет УЦР в масах повільно, але неухильно падав. Її реальна влада обмежувалася одним лише містом Києвом. За свідченням Д. Дорошенка, «в більшості Секретарств не знали, за що попереду взятись, з чого почати. Зв'язку й контакту з провінцією не було майже ніякого... На провінцію не висилалося ні наказів, ні інструкцій, ані інформацій, а тільки самі відозви...» [14, с. 108]. Члени Центральної Ради втратили зв'язок з масами, що був встановлений за короткий час шляхом проведення різних з'їздів. Нескінченні політичні дискусії між домінуючими в Раді українськими есерами і соціал-демократами відволікали увагу від розв'язання пекучих економічних та соціальних завдань: постачання міст продовольством, енергетичними ресурсами, боротьба з безробіттям, налагодження належного порядку в містах і т. ін.

Прийняття Інструкції викликало глибоку урядову кризу. Українські есери, які становили більшість в УЦР, звинуватили В. Винниченка у нерішучій діяльності Генерального секретаріату з «оглядкою на Петроград» і відкликали своїх представників з уряду.

Голова разом з усім Секретаріатом змушений був піти у відставку. Мандат на формування цього органу одержав губернатор Галичини та Буковини Д. Дорошенко. 14 серпня він подав на затвердження склад нового уряду, який проіснував менше двох діб. 17 серпня вдалося сформувати новий Генеральний секретаріат, але несподівано для багатьох сам Дорошенко подав у відставку і його місце знову зайняв В. Винниченко [14, с. 103—106; 13, с. 68—72; 3, с. 342—346]. Лише на початку вересня склад Секретаріату, сформованого Винниченком, був затверджений та приступив до виконання своїх обов'язків [14, с. 107].

У вересні — жовтні Генеральний секретаріат працював активно. Цей період діяльності УЦР характерний спробами оволодіти ситуацією, взяти її під контроль. Так, було проведено більше тридцяти засідань, де розглядалося понад сто конкретних питань внутрішнього життя України [27, с. 20]. Але підвищити та закріпити свій авторитет у масах Центральна Рада вже не могла, бо при вирішенні внутрішніх проблем, за свідченням Винниченка, помилково вважала, що «національний момент цілком окремо стоїть від соціального і що вона проводить загальнонаціональну, безкласову роботу» [4, с. 26].

Таким чином, виникнення Центральної Ради стало значною подією в історії національно-демократичного руху в Україні. Вперше, об'єднавши всі національні політичні та громадські сили, УЦР виступила з цілою низкою вимог до центрального уряду, найголовнішою з яких було визнання за Україною права національно-територіальної автономії. В особі Центральної Ради в Україні з'явилася реальна сила, здатна не тільки очолити національно-демократичний рух, але й претендувати на повну владу в країні. Та стати єдиним повновладним органом державно-правової влади в Україні вона так і не змогла. Пояснюється це цілим рядом причин, з яких можна виділити декілька основних.

По-перше, блок різнорідних політичних сил в Раді не міг бути стабільним. Спроба залишити «надалі» розв'язання завдань економічного і соціального характеру, віддаючи пріоритет національним питанням, була приречена на невдачу, бо всі ці питання, як

показує історія, потребують своєчасного комплексного розв'язання.

По-друге, бракувало організаційної єдності всередині УЦР, де більшість складала недосвідчена молодь, відчувався явний дефіцит на авторитетні особи, здатні повести за собою й організувати належним чином роботу, що робило керівництво Центральної Ради слабким і малоефективним.

По-третє, «інтернаціоналізм» у психіці, «малоросійство» у свідомості більшості членів Ради наперед визначили політику цього органу, орієнтовану на центральну петроградську владу і готову до серйозних компромісів з принципових питань національно-державного будівництва в Україні.

Вивчення історії діяльності Української Центральної Ради в період, що розглядається, викликає значний інтерес у наші дні. Багато проблем, пов'язаних з національно-державним будівництвом у республіці не нові, більшість з них вже апробовані історією, і сьогодні надзвичайно важливо враховувати набутий цінний досвід.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бош Е. Б. Год борьбы. К., 1990.
2. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. К., 1987.
3. Винниченко В. Відродження нації. Київ — Відень, 1920. Ч. I.
4. Винниченко В. Українська державність. Відень — Київ, 1920.
5. Гамрецький Ю. М. Універсали — визначні віхи історії Центральної Ради // Укр. іст. журн. 1991. № 8, 9.
6. Гошуляк З. Л. Про причини поразки Центральної Ради // Укр. іст. журн. 1994. № 1.
7. Грушевський М. С. Про старі часи на Україні. Коротка історія України для першого початку. К., 1919.
8. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. К., 1991.
9. Грушевський М. С. Новий період в історії України за роки від 1914 до 1919. К., 1992.
10. Грушевський М. Вільна Україна. Статті з останніх днів (березень — квітень 1917) // Наука і суспільство. 1991. № 9.
11. Грушевський М. Спомини. К., 1989. № 8.
12. Дорошенко Д. Історія України 1917—1923 рр. Т. 1. Доба Центральної Ради // Прапор. 1990. № 12.
13. Дорошенко Д. Война и революция на Украине // Революция на Украине. По мемуарам белых. М.; Л., 1930.
14. Дорошенко Д. Історія України 1917—1923 рр. Т. 1 // Березіль. 1991. № 4.
15. Короливский С. М. Украинское национальное движение

в період підготовки і проведення Октябрьської революції. М., 1965.

16. Копиленко О. Л. «Сто днів» Центральної Ради. К., 1992.
17. Копиленко О. Л. Повернення М. С. Грушевського. К., 1991.
18. Копиленко О. Л. «Українська ідея» М. Грушевського: історія і сучасність. К., 1991.
19. Кульчицький С. В. Центральна Рада. Утворення УНР // Укр. іст. журн. 1992. № 5, 6.
20. Курас І. Ф. В. І. Ленін і національно-визвольний рух трудящих України в Жовтневій революції (березень — грудень 1917 р.) К., 1971.
21. Курас І. Ф. Торжество пролетарського інтернаціоналізму і крах мелкобуржуазних партій на Україні. К., 1978.
22. Ленін В. І. Україна і поразка правлячих партій Росії // Повне збір. творів. Т. 32.
23. Мартос Б. Перші кроки Центральної Ради // Укр. історик. 1973. № 3; 4.
24. Солдатенко В. Чотири роки у безвихідь // Рад. Україна.
25. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр. Відень, 1921. Т. 1.
26. Чикаленко С. Уривок з моїх споминів за 1917 р. Прага, 1932.
27. Яневський Д. Б. Українська Центральна Рада: перші кроки до новітньої національної державності (березень — квітень 1917 р.) // Минуле України: відновлені сторінки. К., 1991.
28. ЦДАВО України.
29. Вісті Української Центральної Ради.
30. Народна воля.
31. Нова Рада.
32. Робітнича газета.
33. Труд і воля.

В. А. ЧЕВЕРДА

ОСОБЛИВОСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ (весна—літо 1917 р.)

Процеси формування і становлення незалежної української держави як соціальної, демократичної та правової, сприяли появі в політичному житті суспільства явищ, політичних сил та суб'єктів. Почалося

становлення політичного та ідеологічного плюралізму, виникнення нових політичних структур, формування основ багатопартійності. Але складнощі становлення парламентаризму та багатопартійності в сучасному суспільстві не можна подолати без співвідношення їх з історико-політичним досвідом — як позитивним, так і негативним. Тому в період політичної модернізації українського суспільства стає необхідним науковий аналіз монопартійної системи, її виникнення, становлення і розвитку.

Стосовно України, процес формування монопартійної системи можна умовно поділити на три основні етапи:

- До Лютневої революції 1917 р. — визрівання умов майбутньої монопартійності [9; 8].

- Весна — літо 1917 р. — час, коли, теоретично, в Україні було можливо почати будівництво демократичної держави.

- Жовтнева революція 1917 р. і далі — формування монопартійної системи як факту.

Найцікавішим з визначених етапів, безсумнівно, є етап, який охоплює час весни — літа 1917 р.

Після Лютневої революції 1917 р. на політичній арені в Російській імперії відбулися зміни. Якщо до лютого 1917 р. політичне життя в різних національних регіонах йшло в основному у рамках політики «основних «загальноімперських» політичних партій (за винятком деяких вимог щодо культурного життя), то після лютого 1917 р. тут все більше дається взнаки національно-політичний фактор.

Що стосується України, то тут можна виділити деякі особливості. Розвиток капіталізму за інтенсивним шляхом, в цілому, задовольняв промислові та фінансові кола української буржуазії. Але неприкритий пріоритет саме російських братів по класу, задля інтересів яких і формувалася політика Тимчасового уряду, викликав у них серйозне занепокоєння. Місця «під сонцем» нової влади їм явно бракувало, що, в свою чергу, підштовхувало національну буржуазію України до активних дій, спрямованих на захист своїх інтересів. Тим більше, що обставини реального життя сприяли цьому: серед народу зростало невдоволення політикою Тимчасового уряду, зацікавленість в національному відродженні українських земель та ін. [3, с. 14].

Об'єднати ці народні вимоги з вимогами захисту класових інтересів та привілей української буржуазії було можливою справою. Успіху подібної політики сприяло також і те, що ідеологами партій української буржуазії були загальновідомі і визнані в народі політичні діячі, які щиро вірили в правильність своїх дій та поглядів на ситуацію в країні, в те, що вони відображають інтереси більшості народу, а не деяких прошарків чи класів [1; 2].

Взагалі, після Лютневої революції більшість політичних партій в Україні — буржуазних і партій соціалістичної орієнтації — бачили подальший шлях розвитку революції через зміцнення її буржуазно-демократичних завоювань, встановлення федеративних зв'язків з Тимчасовим урядом, підтримці його політики.

Що ж стосується українських більшовиків, то вони з самого початку свого існування розглядали себе як органічну і невідривну частину інтернаціональної ленінської партії, а революційний рух в регіоні, як частину загальноросійського революційного руху [4, с. 35] І діяли відповідно, виходячи з інтересів всієї більшовицької партії [5, с. 193].

На момент Лютневої революції за більшовиками в Україні йшла меншість — у своїх лавах вони налічували близько 3 тис. членів. Але вже на середину літа 1917 р. спостерігається бурхливий зріст їхніх лав — 33 тис. членів [3, с. 15]. Слід враховувати також і ту обставину, що розклад політичних сил в країні змінився і більшовики тепер складали опозицію буржуазним та поміркованим соціалістичним партіям. І, як наслідок, їхня популярність і впливовість у масах були тим більшими, чим більше втрачали цю популярність їхні супротивники.

Як і в російській державі в цілому, після Лютневої революції в Україні утворилося багатовладдя. Тільки протягом березня 1917 р. тут було утворено понад 170 рад: у Харкові, Києві, Катеринославі та ін.; в селах почали утворюватися Ради селянських депутатів. Їм протистояли «громадянські комітети» — органи місцевої влади, які проводили політику Тимчасового уряду [3, с. 16].

Проте головним осередком політичного життя весни — літа 1917 р. в Україні стала утворена 4 березня 1917 р. українська Центральна Рада — керуючий

центр, який претендував на репрезентацію інтересів українського народу і здійснення владних функцій при федеративному устрої Росії. Це громадянське об'єднання було утворене в Києві за ініціативою низки українських політичних, наукових, освітніх, кооперативних, студентських та інших організацій, які виникли ще до Лютневої революції. Головою Центральної Ради було обрано видатного історика і громадського діяча М. С. Грушевського.

Одним з головних напрямків своєї зовнішньополітичної діяльності Центральна Рада проголосила заходи, спрямовані на отримання Україною від Тимчасового уряду широкої автономії у складі Російської Федеративної Республіки.

У підтримку повноважень Центральної Ради виступили сотисячна маніфестація в Києві (19 березня), та скликаний Центральною Радою (7—8 квітня) Український національний конгрес, на який були запрошені делегати від усіх губерній України, а також — від Петрограду, Москви, Криму, Кубані і Холмщини (Польща). 800 делегатів репрезентували селянські, профспілкові робітничі організації, всі українські національні та дрібнобуржуазні партії і громадянські організації інших національностей (російські есери, Бунд та ін.). В підтримку Центральної Ради висловилися військовий, селянський і робітничий всеукраїнські з'їзди, що відбулися у травні 1917 р. [7, с. 74—80]. Починають утворюватися підлеглі Центральній Раді місцеві органи «українські ради» (губернські, міські та ін.).

Згідно з відзначеним вище стає очевидним той факт, що на березень — травень 1917 р. в Україні в особі Центральної Ради з'явився політичний лідер, який би міг, за сприятливих умов, повести громадян України до розбудови демократичного суспільства.

Підтримавши народні бажання і отримавши взамін підтримку і довіру народу України, Центральна Рада зробила рішучий, але логічний і необхідний крок — проголосила 10 червня 1917 р. І Універсал. В ньому проголошувалася автономія України [10]. Доречність цього політичного акта визнали навіть більшовики [6, с. 341].

Зрозуміли його важливість (як можливу небезпеку втратити українські землі) і в Тимчасовому уряді.

І вже на кінець червня до Києва прибула делегація міністрів Тимчасового уряду.

Під час переговорів з представниками Тимчасового уряду міністрами Керенським, Терещенко та Церетелі, перед загрозою можливого фізичного знищення української самостійності ще в зародку, керівництво Центральної Ради вирішило піти на компроміс і виграти необхідний у стратегічному відношенні час, який був потрібний для формування сили більш дійової, ніж усна підтримка народу. Крім того, це була можливість запобігти великим людським втратам серед тих верств населення України, які підтримували Центральну Раду, а також, можливо, бажання не допустити розгортання на території України громадянської війни. І, можливо, саме тому, у проголошеному 3 липня 1917 р. II Універсалі виказувалася згода Центральної Ради чекати Всеросійських Установчих зборів для вирішення питання про автономію України.

Сьогодні можна по-різному ставитися до цієї події. В той же час багато хто з лідерів Центральної Ради (наприклад, М. С. Грушевський) вважали, що під час переговорів з представниками Тимчасового уряду було не тільки врятовано майбутню українську державність, але й досягнуто взаєморозуміння української Центральної Ради і російського Тимчасового уряду. Відкрито нову сторінку в історії обох народів — сторінку організованої співпраці. Озираючись на пройдений шлях і оцінюючи політику українських національних партій того періоду, В. Винниченко згадував: «Ми в соціальну революцію зовсім не вірили».

А даремно. Згадаємо, що якраз на період прийняття II Універсалу чисельність українських більшовиків досягла уже 33 тис. — проти 3 тис. у березні.

З точки зору сьогодення цього дня очевидно, що за тих обставин Центральна Рада могла вести які завгодно переговори з Тимчасовим урядом, мати з ним спільні політичні погляди, але для неї було дуже ризиковано робити непослідовні політичні кроки, відступаючи з уже проголошених позицій, особливо відносно питань, з приводу яких в самій Центральній Раді погляди були більш-менш спільними. Це було зумовлено як історичним моментом, так і складом самої Центральної Ради — як колективного органа, утвореного з представників різноманітних угруповань

з різними програмами і практичними постулатами. Питання ж національного відродження було зв'язаним для більшості партій, які складали Центральну Раду не тільки тому, що, не вирішивши його, не можна було вирішувати інші проблеми практично — але ще й тому, що воно було загальним у плані теоретичному для більшості українських партій. Тому балансування його вирішенням було дуже небезпечним.

Враховуючи особливості історичного моменту, можна сказати, що, домовившись з Тимчасовим урядом і проголосивши II Універсал, Центральна Рада намагалася зробити і зробила крок, рівнозначний за можливостями, які він відкривав, заключеному більшовиками у майбутньому Брестському миру. Але на відміну від більшовиків Центральна Рада, зробивши перший крок — не змогла зробити вправний другий крок. І, постійно втрачаючи час, все більше і більше заплутувалась у своїх обіцянках і реальних можливостях. Крім того, це викликало порушення єдності в самій Центральній Раді, а також в середовищі підтримуючих її політику верств населення України. І хоча в подальшому, приймаючи II та IV Універсали, Центральна Рада намагалася виправити стан речей на краще, всі ці намагання вже не могли принести реальні позитивні результати [10].

У своїх споминах В. Винниченко з великою гіркою згадував той час: «я вже сильно не вірив у особливу преданість народу Центральній Раді. Але я ніколи не думав, що могла в тому бути така ненависть, особливо серед солдатів. І особливо серед тих, які не могли навіть балакати по-руськи, а тільки українською мовою, які, виходить, були не латишами і не руськими, а своїми українцями. З яким презирством, злістю вони говорили про Центральну Раду, про Генеральних секретарів, про їх політику» [1].

Таким чином, після Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. в Україні склалися позитивні умови для розбудови демократичного суспільства з притаманним йому інститутом багатопартійності. Крім того, в Україні, очевидно, умови для цього були більш сприятливі, ніж у Російській державі в цілому. Але представники українських буржуазних та поміркованих соціалістичних партій, опинившись біля державного «керма», маючи досить демократичні програми дій, знаючи вимоги українського народу,

не змогли за різних причин вірно оцінити і використати ті можливості, які надавала їм реальна історична ситуація, не змогли достатньою мірою відірватися від впливу «спорідненого» їм Тимчасового уряду, діяти самостійно. І як наслідок Центральна Рада розділила долю Тимчасового уряду, а партії, що входили до неї — участь партій, які входили до Тимчасового уряду.

Доля ж інших, лівих і ліворадикальних політичних партій, була вирішена значною мірою заздалегідь через умови їхнього зародження і становлення як політичних партій, з їх нетерпимістю до тих, хто думає інакше, ніж вони, та їх захопленням силовими методами в політичній боротьбі. Вижити повинен був сильніший.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Винниченко В. Відродження нації. К., 1990. Ч. 1—3.
2. Грушевський М. С. Українська Центральна Рада та її Універсали. К., 1992.
3. Кондуфор Ю. Ю. Революційні події на Україні: пошук альтернативи // Укр. іст. журн. 1990. № 11.
4. Красная книга ВЧК. М., 1989. Т. 1.
5. Ленін В. І. Загрожуюча катастрофа і як нам з нею боротись // Повн. збір. твор. Т. 34.
6. Ленін В. І. Україна // Повн. збір. творів. Т. 32.
7. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. К., 1993.
8. Непролетарские партии России: Урок истории. М., 1984.
9. Особливості революційного процесу в Росії на початку 20-го століття // Укр. іст. журн. 1990. № 7.
10. Чотири Універсали // Добровільне товариство книголюбів України. К., 1990.

**БОРОТЬБА В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ НАВКОЛО
ЗАГАЛЬНИХ ПРИНЦИПІВ ВІЙСЬКОВОЇ ПОЛІТИКИ
МАЙБУТНЬОЇ ДЕРЖАВИ В БЕРЕЗНІ—ЛИПНІ 1917 р.**

Падіння державності в Україні немалою мірою спричинила воєнна поразка її війська, тому завданням цієї статті є розгляд самих початків складання військової політики в 1917 р.

У цей час в Україні існували дві, принципово відмінні одна від одної з точки зору поглядів на шляхи національного відродження, течії суспільної думки: автономісти і самостійники.

До перших належали провідні партії Центральної Ради: УСДРП, УПСР, УПСФ. Діяли вони згідно з теорією М. Грушевського про національно-територіальну автономію. Згідно з цією теорією втручання України до військової справи під час війни не передбачалося [4, с. 133] і це разом з загальним поглядом на військо як на «неприємність» [4, с. 232] зумовило пасивність Ради в цьому питанні в перший місяць революції.

Самостійники виходили з кінцевої ідеї «відновлення держави предків» та неминучості збройної боротьби заради здійснення ідеалу самостійної держави. Цей напрямок у 1917 р. був репрезентований: 1) однодумцями М. Міхновського, в тому числі члена УНП, яка була відновленою 25 квітня 1917 р.; 2) «Братством самостійників» — таємною організацією, яка була утворена влітку 1914 р. та контрольованими «братчиками» організаціями, в тому числі «Союзом української державності», який було створено 15 травня 1917 р., і «Юнацькими спілками»; 3) незорганізованими самостійниками.

«Братство самостійників» на таємному засіданні вже 13 чи 14 березня ухвалило створити центральний орган для очолення боротьби за відновлення української державності (мова тут іде про самостійницьку Центральну Раду), а також започаткування творення

революційним шляхом української збройної сили [13, с. 98].

Перший вияв активності М. Міхновського датується 17 березня, коли він на кооперативному з'їзді Київщини пропонував заснувати «охочекомонний полк» [8, с. 12—13].

Ця ідея була апробована на ряді віч та нарад офіцерів і солдатів київської залоги 19, 22, 24, 29 березня, скликаних за ініціативою М. Міхновського. Наслідком цих нарад була ухвала щодо мети руху — «негайна організація власної національної армії, як могутньої мілітарної сили, без якої не можна й подумати здобуття повної волі України та zorganizування військового клубу ім. Полуботка, як самостійницького осередку військового руху [15, 19 бер.]».

На вічі українців-фронтовиків 10 квітня відкидається принцип добровільності та приймається новий шлях досягнення вищезгаданої мети: «виділення на фронті всіх українців-воjakів в окремі національні групи, а в тилу формування українських полків з урядовою мовою українською» [6, с. 346].

Новизну цієї події відзначають такі відмінні за своїми поглядами автори, як П. Мірчук і М. Грушевський. Але, якщо перший помилково вбачає в цьому впливи соціалістичних діячів та ототожнює це домагання з пізнішим гаслом «українізації» [12, с. 66—67], то другий признається, що не знає, звідки виходило це [3, № 9, с. 112]. Обидва відказують в авторстві М. Міхновському. І обидва нічого не знали про існування «Братства самостійників», яке на своєму таємному засіданні, що відбулося десь на початку квітня, ухвалило «підтримку (без виявлення існування організації)... і удержування контакту з... М. Міхновським» [13, с. 113].

Тобто маємо підстави твердити, що нова теза з'явилася не без впливу «братчиків». Тим більше, що 16 квітня Рада клубу ім. Полуботка ухвалила ширити постанову віча, та закликати усно до негайного формування таких частин, не оглядаючись на дозвіл [13, с. 121], тобто «революційним шляхом», згідно з ухвалою «Братства».

М. Грушевський, таким чином, вдається до цілковитої фальсифікації історії, коли намагається довести начебто гасло організації української армії за національним принципом, яке було проголошено на вічі

10 квітня і прийнято «як засіб проти дезорганізації фронту» [3, № 9, с. 112]. Д. Дорошенко цілком справедливо зазначив, що «створення власної... армії, як головної основи державності — ось що було провідною ідеєю керівників руху» [6, с. 351].

Для того щоб створення власної армії перетворилося на цей засіб, було потрібно більше місяця на запекле поборювання Радою самостійницьких організацій. І лише 22 травня Раді вдалося добитися схвалення цієї тези на I військовому з'їзді [6, с. 355].

Акція самостійників та викликаний нею рух в армії були для лідерів Ради «цілком несподіваним і небажаним» [11, с. 64]. Але відкрито ігнорувати цей рух було для Ради неможливим з огляду на небезпеку втрати впливів у масах. Тому був вибраний інший шлях — «цю силу собі підпорядкувати» [6, с. 352].

Заради досягнення цієї мети автономісти повели боротьбу з самостійниками ідеологічними, організаційними засобами та шляхом розкладання сформованих останніми військових частин.

В ідеологічній сфері головним завданням автономістів було позбавлення армії того позитивного інституційного значення, як головної основи державності, яке складалося в уяві суспільства під впливом їх опонентів.

Перед тут вели В. Винниченко, С. Петлюра. Напрямок їх аргументації такий: цінність армії полягає не в її інституційних функціях, а в тому, що вона є «озброєний український народ» [4, с. 11], а армія, як певний державний інститут несе в собі загрозу мілітаризму. Висновок: Україні потрібна не армія, а міліція, яку С. Петлюра ототожнював із «всенародним озброєнням» [14, № 165, с. 554], і яка мала боронити не державу, а «демократію», котрій загрожував, у першу чергу германський імперіалізм. Такі ідеологічні постулати обумовили реальну військову політику Ради.

Головним її завданням була «українізація війська» [10, с. 171]. «Українізація» трактувалася не як інституційний процес, а як «освідомлювання кожного солдата» [16, 25 квіт.]. Метою її визначалося «підвищення бойової сили армії та відновлення дисципліни» [10, с. 166]. У липні Рада погодилася позбавити Український військовий генеральний комітет будь-яких «командних прав» [2, с. 283], які нада-

валися йому постановами II військового з'їзду «Провладу УВГК» та «Про працю УВГК» [6, с. 361]. Обмеження повноважень УВГК лише до «комплектування окремих частин виключно українцями» звело на практиці план «українізації», як визнає заступник С. Петлюри у другому складі УВГК В. Кедровський, до одержання в певні активні частини доброго, стійкого гарматного м'яса» [9, с. 213].

Провадити таку політику всупереч волі українських військових дозволило організаційне придушення самостійників.

Наведемо кілька фактів такого придушення. Упорядники національного конгресу (19—21 квітня) не згодні допустити звітів від клубу ім. Полуботка: «Боротьба наших предків за самостійність України» (В. Отамановського) та «Українське військо, як головна підвалина волі і державності України» (М. Міхновського) [13, с. 161]. Це разом з заходами мандатної комісії забезпечило «одностайність» рішень конгресу.

Під час виборів до «Малої ради» М. Міхновського було усунуто, тому що «Винниченко в довірчій формі переказав поголоску про його лояльні ухили під час війни» [3, № 9, с. 123].

На засіданні «Малої Ради» 6 травня В. Винниченко рішуче запобіг спробі В. Шемета обов'язки «військової ради покласти на раду клубу гетьмана Полуботка» [1, ф. 1076, оп. 2, спр. 1, арк. 28] і негайно ініціював створення військової комісії при «Малій Раді» [1, ф. 1076, оп. 2, спр. 1, арк. 29]. Що до цієї комісії, то про її бездіяльність та незадоволення з цього приводу офіцерів-українців дізнаємося зі споминів М. Янчевського [7, т. 2, с. 138—139], що не є дивним, бо її функцією була не праця, а боротьба з «полуботківцями».

Далі всю підготовчу роботу щодо скликання I військового з'їзду взяли на себе клуб ім. Полуботка та «Братство самостійників», тому що автономісти майже не мали організацій у війську поза Києвом, але програма з'їзду була прийнята на зборах військових 27 квітня під контролем Ради і була опрацьована, природно, в дусі її політики [1, ф. 1115, оп. 1, спр. 2, арк. 74].

Але «частина делегатів... утворила при товаристві ім. Полуботка організаційну комісію... й... ви-

робила інший самостійницький програм» [15, 19 трав.]. Обговорення питань цього порядку денного не було допущено на з'їзді, а він передбачав, між іншим, вибір військової ради заради «поповнення Центральної Ради рішучими в національних питаннях людьми з військових» [8, с. 30], на що не наважилися автономісти, котрі обмежилися лише переведенням виборів до менш численного УВГК. Навіть в умовах панування в президії автономістів в його склад все ж «дісталися... двоє членів «Братства самостійників» і двоє самостійників, що до «Братства» не належали» [13, с. 209]. Але їх було усунуто з УВГК після з'їзду.

Згадана вище політика Ради, яка вела до катастрофи, одночасно позбавляючи самостійників можливості прийти до слова, змусила їх змінити тактику. Наслідком цього стало «полуботківське повстання». Наведемо тут кілька фактів, які свідчать про його організованість та політичне значення.

Ще 18 червня на нараді членів «Союзу української державності» з депутатами військового з'їзду було висунуто питання, чи не варто було б спробувати захопити Київ, осадити державні установи і роззброїти російське військо [13, с. 258].

21 червня «братчик» Б. Р. і сотник Плескач, які були депутатами з'їзду від полку ім. Дорошенка, звернулися до С. Петлюри і М. Порша з запитанням про їх відношення до організації загального повстання проти Росії при одночасному замиренні з німцями [13, с. 268].

27 червня на засіданні «братчиків» погляди розділилися. Одні вважали, що слід підготувати військовий заколот, усунути автономістів від влади, оголосити військову диктатуру в формі гетьманату, запропонувати німцям мир і відкликати війська з фронту для звільнення України і оборони її кордонів.

Інші вважали, що слід вчинити заколот лише проти росіян, лишити Раду в ролі уряду, але доповнити її самостійниками [13, с. 308].

16 липня «Братством» прийнято остаточне рішення захопити Київ уночі з 17 на 18 липня та було вислано гінця до штабу звенігородського «вільного козацтва» [13, с. 327]. 17 липня обговорювалися подробиці плану на нараді з командуванням полку ім. По-

луботка, всі члени якого були членами СУДу, а двоє — «братчиками».

Нарешті на користь керованості виступу свідчить те, що він не був суто київським явищем. У джерелах зафіксовані одночасні рухи дорошенківців в Чернігові, виступ «вільного козацтва», роззброєння ним російських військ на станції Цвіткове, захоплення Христинівки та рух його до Києва; «маневри» української частини з Полтави до Ромодану [13, с. 540].

Виступ «полуботківців» був припинений коло десятої години ранку 18 липня, коли самостійницький центр остаточно переконався, що керівництво Центральної Ради буде активно підтримувати російську владу.

Таким чином, поразка «полуботківців» була поразкою цілої самостійницької течії, що унеможливило проведення національної військової політики в 1917 р. і тим відкрило шлях до катастрофи січня—лютого 1918 р.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. ЦДАВОУ.
2. Винниченко В. Відродження нації К., 1990. Ч. 1.
3. Грушевський М. Спомини. К., 1989. Ч. 2. № 8—11.
4. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. К., 1991.
5. До зброї. Тарнів — Львів, 1921.
6. Дорошенко Д. Історія України. Нью-Йорк, 1954. Т. 1.
7. За державність. 36. 1—6. Каліш, 1929—1936.
8. Збараський С. Крути. Нью-Йорк, 1959.
9. Кедровський В. 1917 рік. Вінніпег, 1967.
10. Копиленко О. Л. «Сто днів» Центральної Ради. К., 1992.
11. Курас І. Ф., Турченко Ф. Г., Геращенко Т. С. М. І. Міхновський: постать на тлі епохи // Укр. іст. жур. 1992. № 11.
12. Мірчук П. Микола Міхновський: апостол української державності. Філадельфія, 1960.
13. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917—1918. Торонто, 1970.
14. Вісник Союзу визволення України.
15. Киевская мысль.
16. Робітнича газета.

ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА В УКРАЇНІ В 1919—1920 рр.
В ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ
(60-ті—початок 90-х рр.)

Історія громадянського протистояння в Україні в період денікінського та врангелівського режимів, що існували на її території в 1919—1920 рр., здавна вважається ключем до розуміння багатьох важливих суспільно-політичних процесів, які проходили в Україні в ХХ ст. Звернення зарубіжних істориків до проблем білого руху в Україні є вельми симптоматичним. «Тоталітарна школа», що панувала до 60-х років у західній історіографії і не вважала Громадянську війну поворотним пунктом у радянській історії, не приділяла цій темі великої уваги. Підкреслюючи від початку властиве Комуністичній партії прагнення до жорстокої диктатури і відмовляючи їй в серйозній соціальній базі, ця школа разом з тим нівелювала соціальне й історичне значення білого руху. Ця школа виводила тоталітаризм безпосередньо з Жовтня та внутрішніх особливостей комуністичної ідеології. Тому першорядна увага приділялася нею політичній історії, «історії згори». Віра в неминучість пройденого Росією шляху, абсолютизація ролі та значення комуністичної партії якоюсь мірою ріднила «тоталітаристів» з радянською історіографією.

У 60-ті роки значне місце в зарубіжній історіографії займала проблема визначення поняття громадянської війни. «Громадянська війна сама собою є ненависьницький поступовий переворот, що впливає на подальшу долю як суспільної влади, так і всієї держави», — пише Т. Еберт [1, с. 495]. Інший німецький історик Г. Ренч дає означення громадянської війни таким чином: «Громадянська війна є протистояння різних соціальних та національних груп, яке проходить з використанням партизанських методів з метою

встановлення тотальної диктатури» [2, с. 19].

Подібний підхід представників «тоталітарної школи» зводить сутність протиріч, що їх викликає до життя громадянська війна до інших, вужчих понять, що істотно обмежує її загальне розуміння і значущість. Точніше і об'єктивніше представниками «тоталітарної школи» розглядається комплекс проблем, пов'язаних з виникненням, розвитком, результатами та історичними наслідками Громадянської війни в Україні. Г. фон Раух вказує, що «причина громадянської війни — протест широких верств народних мас проти насильницького повалення Установчих зборів. Його розгін дав привід розглядати більшовицький режим як узурпаторський, такий, що не рахується з волевиявленням та демократичними правами народу» [3, с. 91]. Подібної точки зору дотримується американський дослідник Дж. Сілверлайт, який твердить, що Громадянська війна в Україні стала природною реакцією народу на червоний терор [4, с. 2].

Виходячи з даного положення, зарубіжні історики вищевказаного спрямування робили висновок про те, що, аби детальніше вивчити проблему виникнення Громадянської війни, слід розібратися у всіх нюансах і проблемах діяльності РКП(б), радянського уряду, органів політуправління Червоної Армії, Всеросійської надзвичайної комісії тощо, що було властивим також і радянській історіографії. Поряд з цим не було піддано серйозному аналізу проблеми існування білого руху на території України, його соціального та національного складу, проблеми погромного руху тощо. «Необхідно, — пише американський історик Р. Уорс, — окрім воєнних кампаній більше знати про Червону Армію та її командирів, про її економічну та соціальну основу..., різні партизанські групи, про менш відомих командирів білих армій та лідерів неросійської національності» [5, с. 96].

«Ревізіоністський напрям», що з'явився в 60—70 рр. в американській історіографії (А. Рабінович, С. Коен та ін.), відмовився від жорстоких, насправді ідеологічних, схем і спробував вивчити історію білого руху на основі аналізу альтернативних шляхів історичного розвитку. Більша увага стала приділятися внутрішнім проблемам розвитку та стану білого руху, масам, соціальним групам, повсякденному життю людей. Цьому сприяв як поворот американської історіо-

графії до проблем соціальної історії, так і можливість використовувати нові, раніше недоступні джерела.

Представники «ревізіоністського напрямку» надають проблематиці Громадянської війни в загальному комплексі проблем історії України принципового значення. М. Левін, Ш. Фіцпатрік саме в цьому періоді виявляють основні витoki тоталітарної сталінської системи, піддаючи критиці класовий підхід до аналізу подій тих років. «Стара класова система зникла чи змінилася до невпізнанності,— пише Ш. Фіцпатрік,— тоді, як нова соціальна структура ще не з'явилась. В результаті «велика класова боротьба» наприкінці громадянської війни велася фактично між «сурогатом» пролетаріату (Червона Армія та компартія) та «сурогатом» буржуазії (біла армія й міська інтелігенція)» [6, с. 5, 6].

Подібної точки зору дотримується німецький дослідник К. Штрем, який опублікував у 1967 р. монографію під назвою «Від царизму до Радянської влади». «Після війни і революції,— вказує він,— російський народ перебував у стані апатії. Тому в громадянській війні брала участь лише незначна частина російського суспільства. Загальна апатія була на руку тим, хто домагався зміцнення свого панування радикальними заходами, тобто більшовикам» [7, с. 22].

Велику увагу в даний період дослідники приділяли проблемі діяльності англійських, французьких та американських представників на фронтах Громадянської війни. Дипломатичним аспектам військової допомоги білим генералам з боку англійського уряду була присвячена робота Р. Ульмана «Англо-радянські відносини», що вийшла в Принстоні в 1961 р. В центрі її уваги — проблеми ставлення зарубіжної громадськості до анулювання в односторонньому порядку ленінським урядом царських боргів; допомога Заходу білогвардійським арміям за рахунок зброї, залишеної союзниками у Східній Європі; евакуація білих з Росії тощо [8, с. 5].

Загальним питанням проведення союзними урядами інтервенціоністської політики було присвячено одну з перших робіт відомого дослідника білого руху проф. Дж. Бредлі «Союзна інтервенція в Росію: 1917—1920» [9]. Невелике за обсягом дослідження вельми об'ємно розкриває сутність політики Антанти, що проводиться щодо комуністичного режиму, вия-

вивши глибинні ідеологічні причини протистояння більшовиків та білих генералів.

Однією з небагатьох робіт, які висвітлюють події, пов'язані з боротьбою Радянського уряду з Директорією та селянськими антибільшовицькими повстаннями в Україні в 1919 р., є робота Артура Адамса «Більшовики в Україні...», опублікована в Нью-Гейвені в 1963 р. [10].

Дослідженнями з історії України займаються в цей період поряд з відомими ученими також і зарубіжні історики-початківці, в тому числі й студенти. Наприклад, проблемі діяльності місцевих Рад в 1918—1921 рр. присвячений виступ Р. Абрамса на конференції в Колумбійському університеті (США) [11, с. 122]. Діяльність радянської податкової інспекції в роки Громадянської війни розглянув в 1963 р. Г. Буханан з Індіанapolisького університету [12, с. 84].

Шістдесяті роки в зарубіжній історіографії характеризуються інтенсивною розробкою проблем Громадянської війни в Україні з боку американської історіографії. Це цілком можна пояснити, в першу чергу, причинами ідеологічного характеру. Цей період — період «відлиги» в міжнародній політиці — початок співробітництва радянської та американської історіографічних шкіл.

Поряд з американськими істориками дослідження проводять учені також і інших країн. Мабуть, єдиною роботою, що приділяє увагу проблемам методології дослідження Громадянської війни, була стаття М. Бернстрема в польському журналі «Вісник російського християнського руху», яка вийшла в 1968 р. Значна увага в даній роботі була приділена характерові воєнних дій Громадянської війни, аналізу якійсного та чисельного складу військ супротивних сторін. У ній вводиться новий цікавий фактичний матеріал. Разом з тим недостатню увагу, на нашу думку, було приділено збройним силам Української Народної Республіки, котра була власне єдиною військовою та політичною силою, що виступала за збереження республіканського і демократичного ладу [13, с. 252—357].

Італійську історіографію в цей період репрезентує праця відомого дослідника Франческо Бенвенуті «Більшовики та російська армія: 1918—1922 рр.».

що вийшла в Неаполі в 1965 р. На великому документальному матеріалі в роботі розкриваються соціальні, міжнаціональні суперечності, які привели російське післямонархічне суспільство до Громадянської війни. Значна увага приділяється причинам поразки білого руху, освітленню процесу створення РЗВС (Російського загальновійськового союзу), розглядається й аналізується діяльність російської емігрантської громади в Італії [14].

У 1968 р. в США виходить «Енциклопедія суспільних наук». В ній велике місце було приділене теоретичному осмисленню громадянської війни як явища і продукту суспільного розвитку. У статті, спеціально присвяченій проблемі громадянських війн було дане таке її означення: «Громадянська війна — це конфлікт всередині суспільства, викликаний спробою захопити чи зберегти владу і символи легітимності незаконними засобами» [15, с. 29].

У шістдесяті роки з'являється цілий ряд спогадів, у яких висвітлюються окремі аспекти Громадянської війни в Україні в 1919—1920 рр. Це — «Папери Троцького: 1918—1920», що вийшли російською мовою в Парижі й Лондоні. Перший том їх було опубліковано в 1964 р. [16]. У цьому ж році з'явилися спогади Г. Чеботарьова [17] та ін.

Концепція «радикальної історіографічної методології» була представлена в цікавій роботі Ісаака Дойчера «Невпинна революція». «Там, де відсутня, — пише автор, — скільки-небудь стійка схема досліджень тієї чи іншої історичної проблеми, де немає програм, що координують зусилля істориків, там кожен дослідник починатиме своє дослідження з утвердження нігілістичних його основ, що, врешті, спотворить весь його характер» [18, с. 11]. На основі праць з історії Жовтневої революції та Громадянської війни цей американський дослідник подає цікавий аналіз розвитку радянської післяреволюційної історіографії, вказує як на досягнені успіхи, так і на слабо вивчені чи зовсім не вирішені проблеми. Зі змістом аналізованої праці перегукується дослідження професора Північно-Західного університету (США) Д. Журавського, який характеризував радянську історіографічну школу як «схильну до тоталітаризму, монополії на істину», підкорену методологічно радянському трактуванню економіко-політичної теорії марксизму [19, с. 161].

З'являються також праці яскраво вираженого ідеологічного характеру, котрі оцінюють перемогу більшовизму у війні за владу як кінець вітчизняної історіографічної школи, після якого йшла лише низка необґрунтованих фальсифікацій. В першу чергу це книга Дж. Гувера «Про комунізм», що вийшла в Нью-Йорку в 1969 р., яка, проте, вирізняється ретельним аналізом ролі білого руху в Громадянській війні [20], дослідження К. Блека «Переписуючи російську історію» (1962) [21, с. 32] та ін.

70-ті роки характеризуються більш пильною увагою істориків до проблем військового протистояння більшовицького режиму та білогвардійського руху. По суті, саме в цей період було покладено початок розробці теми врангелівського руху в Україні, взаємодії частин М. Фрунзе та Н. Махна при взятті Перекопу. Почали з'являтися роботи біографічного плану, що висвітлюють життя та діяльність білогвардійських генералів. Поряд з цим ми можемо констатувати зменшення в загальному об'ємі джерелознавчих досліджень, майже не з'являється радянська перекладна література, що видавалася раніше на Заході у досить великих кількостях.

З аналізом і критикою радянської історіографії виступила мексиканська дослідниця Х. Васкес. Вона розділила всю радянську історіографію Громадянської війни в Україні на три незалежних напрямки: «історіографію романтизму», «історіографію ліберальну» та «позитивістську історіографію». «Ідеологія, створена К. Марксом, — пише Х. Васкес, — на основі теоретичних побудов, наведених у праці «Капітал», поставила економічну основу суспільства на чолі гносеології історичного процесу. Подібна манера трактування історії марксистами перетворювала її на своєрідну форму «компенсації» дії тієї чи іншої суперечності в економіці» [22, с. 64].

Це положення було підтримане деякими іншими зарубіжними істориками, які твердили, що на базі марксизму вже не можна об'єктивно проаналізувати ряд настільки суперечливих подій, як війна в цивільному суспільстві, розкол інститутів влади, збройних сил і т. ін. Це праці індійських істориків Р. Маюмдара та А. Шрівасти, польського Р. Войни, англійського Т. Пігбі.

Цікаву проблему поставив у своїй статті «Радянська політична еліта в 1917—1922 рр.» Т. Рігбі. Дослідник спробував проаналізувати події, що відбувалися на фронтах Громадянської війни, з точки зору осіб, що перебували в керівництві РКП(б) в той період. Допускаючи альтернативний варіант розвитку подій на Південному фронті на початок 1919 р., автор робить припущення про те, що було можливим інше завершення Харківської операції і разом з тим — Громадянської війни [23, с. 419].

З. Т. Рігбі дискутує в даному питанні Р. Война. Цей останній розглядає перебіг Громадянської війни в Україні як безперервну смугу воєнних успіхів Червоної Армії. «Завершення внутрішньої війни в Росії, — пише Р. Война, — був від початку наперед визначений більшим ступенем легітимності, що її надавали селяни України владі Москви. Той, хто володів Кремлем і нечисленними засобами комунікації, автоматично здобував право проводити загальну мобілізацію, монополізувати ціни на хліб...» [24, с. 298]. У своїй книзі Р. Война досить детально аналізує хід воєнних дій в Україні, розмірковує про роль політичного керівництва (членів Реввійськради) в досягненні перемог Червоної Армії. Поряд з цим в аналізованій праці багато ідеологічних шаблонів, характерних для багатьох досліджень цього періоду — періоду «холодної війни».

Однією з відмінних рис зарубіжної історіографії 70-х рр. була активізація дослідницької роботи з проблем історії Громадянської війни представниками російської еміграції. К. Кривошеїним була написана цікава праця, присвячена життю та державній діяльності Олександра Васильовича Кривошеїна (1857—1921 рр.), прем'єр-міністра врангелівського уряду. Це була перша монографія, присвячена цьому безумовно видатному лідерові білого руху. Незважаючи на досить фрагментарне освітлення подій економічного життя Півдня України в 1919—1920 рр., подій на фронтах, вона стала одним з небагатьох досліджень істориків-емігрантів, які дають у цілому вірну картину громадського життя даного регіону та місця А. В. Кривошеїна в ній [25].

Слід виділити книгу М. Толстого «Жертви Ялти». В ній висвітлюються раніше недосліджені проблеми білого партизанського руху в Криму, самосудів, що

чинилися більшовиками щодо офіцерів армії Врангеля в 1920 р., негативних наслідків еміграції представників білогвардійського руху для Радянської країни [26]. М. Толстой зупиняється також і на теоретичних проблемах означення громадянської війни, причин її виникнення, закономірностей розвитку. Слід відзначити, що спроби теоретичного вивчення досвіду Громадянської війни в Україні, дослідження її причин характерні для всієї історіографії 70-х рр. і зустрічаються майже в кожному дослідженні зарубіжних істориків.

Цій проблемі присвячений майже цілий розділ у книзі англійського професора Дж. Бредлі «Громадянська війна в Україні», яка вийшла в Лондоні в 1975 р. «Денікін програв громадянську війну в другій половині 1919 р., — пише Дж. Бредлі. — Замість консолідації сил, призову нових солдатів, використання дорогоцінних національних ресурсів країни, його адміністрація не могла здолати анархію, його армія була слабкою порівняно з наростаючим партизанським рухом. Україна стала справжнім каменем спотикання» [27, с. 142].

Викладене вище дозволяє нам зробити висновок про те, що в цілому історії Громадянської війни в Радянській Росії в зарубіжній історіографії 1960—1990 рр. було приділено значну увагу. Праці американських та західноєвропейських істориків не лише збагачують вітчизняну історіографію знаннями про «рядових», мовчазних свідків подій, але й роблять загальну картину того періоду, яку розглядаємо, різноманітнішою і суперечливішою. Звертає на себе увагу прагнення майже всіх авторів розглянути процеси, що відбувалися в Україні, та їх генезис в широкому всесвітньо-історичному контексті. Вони поставили багато проблем, розв'язання яких передбачає новий, міждисциплінарний, підхід.

Але поряд з цим вивчення досить вузьких тем зарубіжними дослідниками не завжди давало необхідні й надійні підстави для узагальнюючих і далекосяжних висновків. Часто давалася взнаки обмеженість використаної ними бази джерел, особливо у випадках, які стосуються історії діяльності більшовиків. Дуже складною є проблема верифікації висновків, зроблених деякими дослідниками при вивченні проблем

соціальної психології, менталітету різних верств населення України.

Розв'язання багатьох питань, поставлених зарубіжними істориками, вимагає продовження і розгортання нових досліджень, а також уточнення і уніфікації поняттєвого апарату, застосування нових методів обробки джерел.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ebert T. *Gewaltfreier Aufstand*. Freiburg: Wissenschaft, 1968.
2. Rentsch G. *Partisanenkampf*. Frankfurt am Main, 1961.
3. Rauch G. *Von Geschichte der Sowjetunion*. Wiesbaden, 1970.
4. Silverlight J. The victor's dilemma. Allied intervention in the Russian Civil War. N. Y., 1970.
5. *Civil wars in the Twentieth Century*. Lexington, 1972.
6. *Party, state and society in the Russian Civil War*. Indianapolis, 1989.
7. Stroehm G. *Vom Zarenreich zur Sowjetmacht*. Koeln, 1967.
8. Ullman R. *Anglo-Soviet relations: Intervention and war*. Princeton, 1968.
9. Bradly J. *Allied intervention in Russia*. London, 1968.
10. Adams A. *Bolsheviks in the Ukraine: The second campaign, 1918—1919*. New Haven: Universit. Ph. D., 1963.
11. Abrams R. *The local Soviets: 1918—1921*. Columbia University: Ph. D. Thesis, 1962.
12. Buchanan H. *Soviet economic policy for the transition period: 1917—1920*. Indiana Univ.' Ph. D. Thesis, 1963.
13. Bernstrom M. S. *Storony v grazhdanskoj vojne: 1917—1920* (Problematika, metodologija, statistika) // *Vestnik Russkogo khristianskogo dvizhenia*. 1968. N 128.
14. Benvenuti F. I. *Bolscevichi e l'Armata Rossa: 1918—1922*. Napoli, 1965.
15. «Круглый» стол: гражданская война // *Отечественная история*. 1994. № 3.
16. *Бумаги Троцкого: 1918—1920 гг.* Лондон; Париж, 1964. Т. 1.
17. Tshebotarioff G. *Russia, my native land*. N. Y., 1964.
18. Deutscher I. *The unfinished revolution: Russia*.— New York—Oxford: University Press, 1967.
19. Jouravski D. *Soviet marxism and natural science: 1917—1922*. N. Y.: Northwestern University Press, 1961.
20. Hoover J. *On communism*. N. Y., 1969.
21. Black C. E. *Rewriting Russian history*. N. Y., 1962.
22. Vazquez de Knauth J. *Historia de la historiografia*. Mexico, 1975.
23. Rigby T. H. *The Soviet political elite: 1917—1922* // *British Journal of Political Science*. 1975. N 1.
24. Wojna R. *W ogniu rosyjskiej wojny wewnetrznej 1918—1920*.— Warszawa: Wiedza Powszechna, 1975.
25. Кривошеин К., А. В. Кривошеин. Париж, 1973.
26. Толстой Н. *Жертвы Ялты*. Париж, 1978.
27. Bradly J. *The civil war in the Ukraine*. London, 1975.

СПРОБА ЗАКЛЮЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОЇ КОНВЕНЦІЇ УНР
З «УРЯДОМ ПІВДНЯ РОСІЇ» В 1920 Р.

При розгляді військової політики УНР в 1920 р. ніяк не можна проминути епізод, пов'язаний зі спробою нав'язання контакту з «російською армією» генерала П. М. Врангеля, яка яскраво характеризує її рівень і розвиток у порівнянні з попередніми роками.

Як впливає з українських урядових джерел, ініціатива порозуміння належала Врангелю [1, с. 47]. Після захоплення до 12 червня 1920 р. «російською армією» Північної Таврії перед ним постало першочергове завдання забезпечення флангів.

Правий фланг Врангель планував забезпечити шляхом ініціювання повстань на Кубані і Дону за допомогою кількох десантів протягом липня—вересня 1920 р. і за рахунок просування Донського корпусу генерала Ф. Ф. Абрамова у вересні 1920 р. в напрямку Дону. Лівий фланг — шляхом нав'язання контакту з українськими повстанцями на Правобережжі [2, с. 334—338].

З цією метою П. М. Врангель намагався скористатися з ініціативи кримських українських діячів федералістичного спрямування на чолі з Н. Г. Левченком, які наприкінці липня 1920 р. запропонували йому створити штаб повстанських загонів на території України на чолі з генералом Г. Є. Янушевським і потурбуватися про сформування політичного центру в Севастополі «для проведення на местах правового порядку и успокоения населения Украины» [3, с. 186—187]. Але ці заходи виявилися цілком марними. За свідченням білогвардійського автора Г. Н. Раковського, на «загравання Врангеля з дрібними повстанськими отаманами відгукнулися лише найбільш авантюристичні з них» [2, с. 342].

Ця невдача, а також тиск Франції, яка згідно з

українськими джерелами, своє визнання уряду Врангеля буцімто обумовила згодою останнього з усіма протибільшовицькими національними державними організаціями [4, ф. 1429, оп. 2, спр. 28, арк. 31], спонукали правителя півдня Росії звернути увагу на армію УНР і вислати до Ставки Головного отамана в серпні 1920 р. делегацію з полковником Я. Д. Ногою на чолі, яка «мала характер чисто інформаційний, без усяких уповноважень» [4, ф. 1429, оп. 2, спр. 28, арк. 37 зв.]. С. Петлюра, цілком усвідомлюючи мотиви барона (ще 3 листопада він писав: «Врангель без мого війська буде знищений більшовиками, бо його армія буде в такому стратегічному становищі, що без співділення з моєю не в силі буде далеко на північ посунутися від Таврії. Лише тоді, коли моя армія забезпечить його ліве крило, він зможе щось зробити...» [1, с. 48]), уповноважив таку ж інформаційну делегацію до Врангеля «для більш стислого виявлення його відношення до українського питання і в позитивному випадку выяснення умов можливої воєнної кооперації з ним» [5, с. 5]. Очолив делегацію полковник І. Литвиненко, а до її складу увійшли також полковник М. Крат, сотник Блудимко, до яких в Галаці приєдналися ще сотник Л. Чикаленко і хорунжий Роменський. Ця делегація, разом з полковником Ногою, вирушила до Криму з Галацу 22 серпня [4, ф. 1429, оп. 2, спр. 28, арк. 3].

На думку українських урядових чиновників, переговори з Врангелем могли мати користь для УНР у кількох напрямках. По-перше, С. Петлюра дивився на Врангеля «з погляду утилітарного». Він писав, що «там, в його армії, є певний відсоток українців..., я все роблю, щоб при наближенні моєї армії... ті українці самі перейшли до мене... з рушницями і іншою зброєю» [1, с. 48].

Міністерство зовнішніх справ вважало, що «належить говорити з Врангелем тому, що контакт з ним, не маючи зрештою великого впливу на моменти внутрішньополітичні, може відкрити певні перспективи в закордонній політиці і дати нам змогу добитися уважливішого відношення до України з боку Франції [4, ф. 1429, оп. 2, спр. 28, арк. 37].

Нарешті, з воєнної точки зору, порозуміння з Врангелем було конче необхідним, на думку П. Шандрука, з огляду на konieczність забезпечення армії УНР

переходу на Херсонщину через Румунію, якщо вона буде притиснена до румунського кордону червоними, і необхідність створення нової бази через Чорне море на випадок замирення Польщі з більшовиками [5, с. 5].

Але необхідно занотувати, що, попри ці сподівання, уряд УНР ніколи не переоцінював можливості їх реалізації. Про це виразно свідчить низький рівень делегації до Криму, а також пряма заборона С. Петлюри голові дипломатичної місії в Румунії К. Мацієвичу особисто виїхати до Врангеля [1, с. 49].

Делегація І. Литвиненка прибула до Криму 25 серпня, 29 серпня вона була прийнята доповідачем щодо українських справ генералом В. Ф. Киреєм, 31 серпня — головою «уряду півдня Росії» О. В. Кривошеїним, 10 вересня — Врангелем [4, ф. 1429, п. 2, пр. 28, арк. 3 зв., 6, 9 зв.].

Литвиненко мав інструкції уряду, які наказували йому прагнути до визнання «урядом півдня Росії» України самостійною державою, передачі УНР Чорноморського флоту, встановлення воєнної кооперації в боротьбі проти більшовиків, постачання Української армії амуніцією і технічними матеріалами, встановлення розмежувальної смуги між двома арміями по Дніпру і, нарешті, до організації української національної влади в підпіллі Врангеля [5, с. 7], але він не мав уповноважень висувати ці домагання офіційно [4, ф. 1429, оп. 2, спр. 29, арк. 9].

У ході переговорів з'ясувалося, що Врангель відкидає усі умови С. Петлюри, але вважає, що «все, хто бореться с большевиками, должны объединиться» [4, ф. 1429, оп. 2, спр. 29, арк. 6 зв.]. Що стосується політичного порозуміння, то думку «уряду півдня Росії» найбільш відверто формулював начальник управління закордонних справ цього уряду П. Б. Струве в розмові з Л. Чикаленком, що «...зараз не час займатися політичними справами. Як ми будемо розмовляти з вами в майбутньому, залежить від нашої і вашої сили в той момент» [4, ф. 1429, оп. 2, спр. 29, арк. 9 зв.].

Безпосереднім наслідком візиту делегації Литвиненка до Криму був початок переговорів у Бухаресті між українською делегацією у складі голови української дипломатичної місії К. Мацієвича, голови військового відділу цієї місії генерала С. Дельвіга,

В. Прокоповича і адмірала М. Остроградського і делегацією Врангеля на чолі з його військовим представником в Румунії генералом Геруа щодо заключення військової конвенції.

Слід зазначити, що проведенню переговорів дуже зашкоджувала відсутність однастайності в поглядах оточення Врангеля. Течія генерала Кирєя не бажала мати справи з Петлюрою, якого вважала самостійником і ворогом Росії. Проти нього застерігали Литвиненка кримські українці [4, ф. 1429, оп. 2, спр. 29, арк. 5 зв.]. Саме Кирєй намагався блокувати доступ полковнику Я. Д. Ногі до О. В. Кривошеїна [4, ф. 1429, оп. 2, спр. 29, арк. 9], інспіруючи чутки про те, що перший, мовляв, «продався Петлюрі» [6]. Кирєй свідомо загострив умови Петлюри, які отримав в ході приватної бесіди з Литвиненком, в доповіді Врангелю з метою нахилити останнього до думки, що з цією делегацією «не добалакаєшся» і до відмови їй в прийомі [4, ф. 1429, оп. 2, спр. 28, арк. 8, 8 зв., 9]. Нарешті, генерал Кирєй зробив спробу схилити Врангеля до утворення альтернативного українського уряду, інспірував для цього візит до Криму делегації «Українського національного комітету» на чолі з колишнім секретарем П. Скоропадського Моркотуном [4, ф. 1429, оп. 2, спр. 28, арк. 37]. Цей комітет виник у Парижі 19 грудня 1919 р., як продукт російських заходів і як маневр до розбиття соборницько-самостійницьких змагань українського представництва на Мировій конференції [7]. Складався він з гетьманців [4, ф. 1429, оп. 2, спр. 34, арк. 32], претендував «бути тимчасовим представником... національних українських інтересів» і прагнув до «України... з'єднаної в федеративній формі з могутньою Росією» [7]. З цим комітетом у Врангеля навіть врешті-решт дійшло до порозуміння [6].

Ці маневри «уряду півдня Росії» змусили Раду Народних Міністрів УНР на засіданнях 27 вересня і 13 жовтня прийняти рішення домагатися політичних гарантій з боку Врангеля під час заключення військової конвенції, а саме визнання урядом Врангеля самостійності УНР та її сучасного уряду у формі окремого пункту в договорі, чи особливого вступу до договору, які мають бути опубліковані. Причому в таємному пункті постанови уряду УНР допускалося обмеження визнанням суверенності Українських Уста-

новчих зборів замість визнання самостійності УНР [4, ф. 1429, оп. 2, спр. 28, арк. 32, 32 зв.].

«Уряд півдня Росії», відмовляючись від будь-яких політичних гарантій, натомість пропонував заключити політичну угоду, «исходя из основных начал, на которых построено соглашение с казачьими образованиями от 4 сентября 1920 г.» (таємна телеграма Татіщева Геруа від 27 жовтня 1920 р.) [4, ф. 1429, оп. 2, спр. 28, арк. 51].

Ця угода від 4 вересня в пункті 1 надавала козачим утворенням незалежність лише «у внутрішньому устрої та урядуванні», в пункті 3 надавала Врангелю «повноту влади над усіма збройними силами», в пунктах 4, 7, 8 позбавляла козачі утворення економічної незалежності, а в пункті 6 — права зовнішньополітичних зносин [4, ф. 1429, оп. 2, спр. 28, арк. 59, 60].

Такі умови, природно, були завідомо неприйнятними для УНР. Тому уряд УНР виступав за порозуміння з Врангелем з військового питання і проти будь-якого ангажування політики українського уряду поза межами згаданих політичних гарантій [4, ф. 1429, оп. 2, спр. 28, арк. 37 зв.]. Генерал В. Зелінський, голова української військової місії в Польщі, вже 16 вересня, в розмові з представником Франції в Польщі генералом Анрисом, окреслював мету уряду УНР, як «заклучення військової згоди з усіма протибільшовицькими силами, але на підставах цілком незалежної нації» [4, ф. 1429, оп. 2, спр. 28, арк. 17 зв.].

Уряд Врангеля згоджувався і на заключення тільки воєнної конвенції, але як умову висував визнання влади Врангеля, як головнокомандувача союзних армій [4, ф. 1429, оп. 2, спр. 28, арк. 51]. На цьому ж наполягали і французи [1, с. 47].

Що стосується поглядів уряду УНР на питання головнокомандування, то полковник І. Литвиненко в Криму ухилився від відповіді Кирею і заявив, що «не одержував ніяких вказівок» [4, ф. 1429, оп. 2, спр. 28, арк. 8]. 16 вересня Зелінський пропонував на роль головнокомандувача «гарного французького генерала», чи «найбільш сильного і впливового з союзників» по протибільшовицькій коаліції [4, ф. 1429, оп. 2, спр. 28, арк. 18], тобто Ю. Пілсудського. Рада Народних Міністрів 13 жовтня настоювала на принципі сумісного командування на противагу спільному

чи єдиному [4, ф. 1429, оп. 2, спр. 28, арк. 32 зв.]. А. С. Петлюра 3 листопада відверто писав, що ніколи не піде на визнання верховного головнокомандування Врангеля, «бо той уряд, який прийняв таку умову сьогодні, вже на другий би день був усунутий нашою армією» [1, с. 47].

Таким чином, і в цьому питанні порозуміння бути не могло. Зазначені вище глобальні протиріччя в поглядах обох урядів на характер української державності і сенс українських національних прагнень у сукупності з загальною нещирістю «уряду півдня Росії» унеможливили заключення військової конвенції, до якої обидва уряди підштовхувалися об'єктивними обставинами.

Але варто зазначити, що 8 листопада, тобто якраз у день штурму 6-ю армією червоних Перекопу, на контакт з генералом В. Зелінським у Варшаві вийшов представник Врангеля генерал П. С. Махров, який офіційно заявив, «що... Врангель визнає незалежність і сучасний уряд... з С. Петлюрою на чолі до скликання Українських Установчих зборів», а відносно переговорів з Моркотуном, заявив, що «жодних офіційних розмов з ним ніхто не вів» [4, ф. 1429, оп. 2, спр. 28, арк. 35, 35 зв.]. Але вже було запізно. 16 листопада був евакуйований Крим, а 21 листопада залишила свій терен армія УНР, хоч переговори тривали на різних рівнях ще і в 1921 р.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Лотоцький О. Симон Петлюра. 1939.
2. Какурин Н. Е. Как сражалась революция: В 2-х т. М., 1990. Т. 2.
3. Слащов-Крымский Я. А. Белый Крым 1920 г.: Мемуары и документы. М., 1990.
4. ЦДАВОУ.
5. П. М.-Т. Українська військова делегація у Врангеля 10.09.1920. На підставі автентичних матеріалів // Літопис Червоної Калини. 1993. № 7, 8.
6. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917—1921: У 3-х кн. Прага, 1942—1943. Кн. 3.
7. Доценко О. Літопис української революції. Т. 2. Кн. 5.

ПОЛІТИКА МОНОПАРТІЙНОГО ДИКТАТУ В
ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСАХ В УКРАЇНІ В 1917—1920 рр.

Складність і суперечливість сучасної політичної ситуації в Україні не раз і не два являлася предметом гострих дискусій аналітиків і політичних діячів. При більш-менш уважному погляді багато в чому досить легко спостерігаються аналогії між тим, що відбувається сьогодні, і подіями, які відстоять від нас більш ніж на 70 років. І, мабуть, не випадково з гіркотою повторюємо, що історія вчить нас тільки тому, що історія нас нічому не вчить...

У 1917 р. на території України проживала п'ята частина населення Російської імперії; землі України були найбільш родючими; Донбас давав до 75 % видобутку вугілля, Криворіжжя — більше половини видобутку залізної руди, Україна в цілому — 85 % виробництва цукру в імперії. І в той же час на території України було розміщено лише 15 % оброблюючої промисловості [1, с. 334]. Все це зумовлювало економічну залежність України від російського ринку і економічне значення України для Російської держави, якою б не була її політична система. Весь наступний перебіг подій лише підтверджував цю тезу.

Перші три універсали Центральної Ради весь час наголошували на тому, що Україна не має наміру відділитися від Росії, а хоче увійти до федерації рівних, вільних народів. Однак з літа 1917 р. все більш рішуче починає заявляти про себе інша сила — Ради робітничих і солдатських депутатів, що почали все активніше формуватися в різних регіонах України. Специфічними рисами, котрі зумовлювали проросійську орієнтацію цих Рад, були, по-перше, соціальний склад населення, а по-друге, національна приналежність. З України було мобілізовано у діючу армію більше 4 млн чоловік; а з села пішло більше поло-

вини працездатного населення, з промисловості війна забрала 30 % довоєнних робітників [1, с. 334—335]. Серед робітників значно зросла доля жінок, підлітків, вчорашніх селян, військовополонених. Та й загальна кількість робітників була далеко не такою, якою її довгий час намагалися представити. В тому ж Харкові у лютому 1917 р. нараховувалося близько 60 тис. робітників [1, с. 375]. У Полтавській губернії з населенням у 3,75 млн чоловік промислових робітників разом з залізничниками нараховувалося близько 31 тис. У Волинській губернії, де проживало більше 4 млн чол., було лише 23 тис. робітників; у Чернігівській на 3 млн населення приходилося близько 40 тис. фабрично-заводських робітників [1, с. 398]. Отже, стверджувати, що Ради робітничих депутатів виражали волю більшості населення, немає аж ніяких підстав. До того ж значна частина висококваліфікованих робітників, як і солдатів, дислокованих на території України армійських частин, були росіянами, що визначало і їхнє ставлення до національно-територіальної автономії України. З іншого боку, навіть і восени 1917 р. більшовики все ще не мали переваги в переважній кількості Рад України, навіть в індустріальних центрах. Так, у Катеринославській Раді лише 70 з 400 депутатів були більшовиками, у Харківській — 200 з 500 [2, с. 267—268, 359—360, 379]. Не маючи широкої підтримки населення і соціальної бази, більшовики, щоб запобігти загрозі голоду у Петрограді і Москві, що ставала все більш близькою, вдаються до силового розв'язання проблеми.

23 листопада 1917 р. Сталін у розмові по прямому проводу з Київським обласним комітетом більшовиків передає директиву: «Абсолютно є необхідний з'їзд представників робітничих, солдатських і селянських депутатів України. Ми гадаємо, що ви повинні негайно взятися за скликання такого з'їзду» [3, с. 83]. Через виконком Київської обласної Ради проводиться рішення про скликання Українського з'їзду Рад. Але підсумки роботи мандатної комісії показали, що з двох тисяч депутатських мандатів більшовики отримали лише 13 %.

3 грудня 1917 р. Ленін пише «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради». Починаючи з підтвердження права націй на самовизначення і визнання Раднаркомом

Росії Української народної республіки і її права цілком відокремитися від Росії або вступити в договір з Російською республікою про федеративні взаємовідносини, Ленін тут же переходить до головного: «Ми обвинувачуємо Раду в тому, що, прикриваючись національними фразами, вона веде двозначну буржуазну політику...» і найголовнішого: «Ця двозначна політика, що позбавляє нас можливості визнати Раду, як повноважного представника трудящих і експлуатованих мас Української республіки, довела Раду найостаннішим часом до кроків, що означають знищення всякої можливості угоди» [3, с. 45—46]. Ось так — ні більше, ні менше! І строк — 48 год на роздуми. А народний комісар у справах національностей Джугашвілі-Сталін у своїй «Відповіді товаришам українцям в тилу і на фронті» від 12 грудня 1917 р. пише-рекомендує: «Від свідомості і революційності українських робітників і солдатів залежить закликати до порядку свій Генеральний секретаріат або зовсім переобрати його в інтересах мирного розв'язання небезпечного конфлікту» [3, с. 52]. Невдала спроба більшовиків під проводом Євгенії Бош розколоти з'їзд Рад у Києві завершилась їх переїздом до Харкова. На початок грудня 1917 р. в Україні нараховувалося більше 300 Рад; у Харкові, де проходив з'їзд Рад Донецько-Криворізького басейну, було представлено лише 95 з них — це до питання про конститування цього з'їзду у Всеукраїнський. З'їзд проголосив Україну Республікою Рад, обрав Центральний Виконавчий Комітет Рад. 13 грудня ЦВК України телеграфував Раднаркому Росії про взяття на себе всієї повноти влади [5, 1917, № 38, 17(30) груд.]. А 17 грудня був сформований уряд, названий Народним секретаріатом. Членами цього першого уряду стали Ф. А. Сергєєв (Артем), В. Х. Ауссем, С. С. Бакинський (справжнє ім'я та прізвище — Людвіг Маркович Бернгейм), Є. Б. Бош (Євгенія Готлібівна Майш), Є. В. Лугановський (Португейс), В. С. Люксембург, Г. Ф. Лапчинський, В. М. Шахрай, Є. П. Терлецький, М. О. Скрипник, В. П. Затонський. Склад цього уряду стосовно його здатності виражати інтереси українського народу теж викликає цілий ряд запитань. Той же М. О. Скрипник був кандидатом у члени ЦК РСДРП(б), головою Центральної Ради Фабзавко-

мів Петрограда, і лише у грудні 1917 р. як агент ЦК партії більшовиків прибув в Україну. Є. Б. Бош з 1914 по 1917 р. жила в Америці і повернулася до Росії тільки після Лютневої революції. Ф. А. Сергєєв (Артем) з 1910 р. по літо 1917 р. перебував в Австрії, але вже на I Всеукраїнському з'їзді Рад виступав з доповіддю про поточний момент, а перед цим на VI з'їзді РСДРП(б) стає членом ЦК партії. У складі Народного секретаріату було 11 членів ЦВК Рад України, що розмивало будь-яку межу між законодавчою і виконавчою владою. Проіснувавши лише 80 днів, цей уряд оголосив недійсними всі постанови і розпорядження Центральної Ради, розповсюдив на Україну чинність декретів РНК і ВЦВК Рад Радянської Росії.

А з січня 1918 р., після розгону Установчих зборів, більшовики все більш відкрито демонструють свої намагання. Ленін чітко формулює позицію: «Коли нас докоряють диктатурою однієї партії... ми заявляємо: так, диктатура однієї партії! Ми на ній стоїмо і з цього ґрунту зійти не можемо» [6, с. 109].

Як же розвивалися події? Як відомо, особливістю політичного життя в Україні було те, що на її терені діяли як національні, так і загальноросійські партії. Причому слід брати до уваги ту обставину, що в українських осередках загальноросійських партій працювали далеко не останні за здібностями і політичною вагою діячі. Все це наклало свій відбиток на політичну палітру в Україні, і на процес її замазування лише червоним кольором.

Взяти, наприклад, кадетів. Єдності в лавах цієї партії не було вже давно, а тим більше після розгону більшовиками Установчих зборів. У травні 1918 р. в Москві проходить конференція кадетів, влітку 1918 р. відбувається у підпіллі два засідання ЦК [7, с. 76]. Однак протиріччя все більш загострювалися. Особливо сильними вони стали після того, як кадетські організації в Україні висунули ідею орієнтації на Німеччину. Як відомо, кадети входили до складу уряду гетьмана Скоропадського; українських кадетів підтримував і сам Павло Миколайович Мілюков, котрий приїхав до Києва наприкінці травня 1918 р. [8, с. 271]. Проте частина кадетів продовжувала орієнтуватися на Антанту; Мілюков і його прихильники залишалися у явній меншості. Оголошені партією «ворогів наро-

ду», кадети з часом все більш втрачали свою політичну вагу; скорочувалася соціальна база партії, погляди кадетів все більше еволюціонували вправо — хоча й без того вони були на той час самою правою партією. Репресії щодо кадетів остаточно підірвали сили партії і зламали їй хребет.

Українська партія соціалістів-федералістів (або українські кадети — «есефи») була створена у червні 1917 р. внаслідок перейменування Товариства українських поступовців [9, с. 468]. Лідерами її були політичні діячі — Єфремов, Ніковський, Дорошенко; головна вимога — автономія України в рамках федерації з Росією. Однією з характерних рис партійної програми був акцент на безкласовість української нації. Не маючи широкої соціальної бази, а також внаслідок буремних подій в Україні припинила своє існування партія «есефів» наприкінці 1918 р. [10, с. 168].

Партія соціалістів-революціонерів, як відомо, вже з 1917 р. не являла собою єдиного цілого — як ідейно, так і організаційно. Наприкінці листопада — на початку грудня 1917 р. відбувся IV з'їзд партії правих соціалістів-революціонерів; він став останнім її з'їздом. У травні 1918 р. восьма Рада партії приймає рішення про початок збройної боротьби проти більшовиків — як відповідь на репресії з їх боку. У червні більшовики забороняють центральний друкований орган правих есерів «Дело народа». А 14 червня 1918 р. ВЦВК виносить ухвалу про виключення правих есерів зі свого складу і з місцевих Рад [11, с. 24].

Після того, як сільський маятник восени 1918 р. похитнувся і пішов хилитися в бік більшовиків, праві есери і меньшевики переглядають свою тактику. У грудні 1918 р. тактика правих есерів була визначена як одночасна боротьба на два фронти: проти більшовиків і проти Колчака з Денікіним, або проти реакції зліва і реакції справа. Ця проміжна позиція правих есерів породила так званий «третій шлях». Було заявлено про припинення партією збройної боротьби проти Радянської влади. Однак не всі члени партії, партійної організації і навіть члени ЦК були згодні з цією заявою. Якщо Харківська організація правих есерів трималася тактики «третього шляху», то Київська, Полтавська, Житомирська і ряд інших її повністю ігнорували і продовжили збройну бороть-

бу [12, с. 317]. Восени 1919 р. ЦК правих есерів розпустив Харківську організацію, а її керівників — Святицького й Буревого виключили з партії [13, с. 379].

Українська партія соціалістів-революціонерів, як відомо, організаційно оформилася у квітні 1917 р. шляхом об'єднання українських гуртків есерів, котрі існували ще з 1905 р., і відокремлення частини організацій від загальноросійської партії есерів. Лідерами партії були визначні діячі свого часу — Грушевський, Ковалевський, Христюк, Голубович, Шраг, Шаповал; друкованим органом стала газета «Боротьба». У травні 1918 р. від УПСР відкололося ліве крило, котре утворило окрему партію — «боротьбистів». Праві українські есери входили до складу Директорії; активним її діячем був Федір Швець. Влітку 1919 р. УПСР утворює Центральний повстанський комітет України для боротьби з більшовиками — і теж оголошується партією «ворогів народу». Участь у підписанні у квітні 1920 р. Варшавської угоди Директорії з Пілсудським ще більше підриває авторитет партії, внаслідок чого до квітня 1920 р. УПСР повністю припиняє діяльність в Україні.

Влітку 1920 р. в КП(б)У вступила більша частина лівих українських есерів (боротьбистів). У квітні 1920 р. перестає існувати «спілка максималістів»; у вересні 1920 р. припиняє своє існування партія «революційних комуністів» [14, с. 207]. Спектр політичних партій в Україні різко звужується. Панівні висоти все більше посідаються більшовиками. Досить часто в літературі можна спостерігати плутанину, коли змішують «українських більшовиків» і «українських лівих соціал-демократів». Це не одне й те ж. Як відомо, ще з весни 1917 р. при комітетах РСДРП(б), що діяли в Україні, створювалися групи так званих «українських більшовиків»; до їх складу входили члени РСДРП(б), які добре володіли українською мовою. Основним призначенням цих груп було проведення агітаційно-пропагандистської роботи серед населення України і, зрозуміло, проведення лінії більшовиків. А ліві українські соціал-демократи — це ліве крило Української соціал-демократичної робітничої партії. Найбільш активно вони були представлені в Одесі, Києві, Харкові, Полтаві, Черкасах.

13 листопада 1918 р. створюється Директорія Української Народної Республіки. УСДРП в ній була представлена Володимиром Винниченком і Симоном Петлюрою. В Києві з ініціативи УСДРП створюється «Український військово-революційний комітет», який за головну мету мав підготовку до повалення гетьманату. 14 грудня 1918 р. влада перейшла до Директорії, а 10—12 січня 1919 р. відбувся VI конгрес УСДРП, який закінчився розколом на дві фракції — «офіціальних українських соціал-демократів» і «незалежників».

Лідерами «незалежників» були досить відомі українські діячі — М. Ткаченко, А. Драгомирецький, Ю. Мазуренко, А. Річицький, М. Авдієнко, М. Яворський. Головною їх вимогою було створення самостійної Української Народної Республіки, а потім — суверенної самостійної і незалежної Української Соціалістичної Республіки. «Незалежники» пропонували визнати владу Рад, але VI конгрес УСДРП не сприйняв її. В резолюції було записано: «Влада в центрі і на місцях повинна бути такою, котра могла б забезпечити цілком вільний розвиток сил демократії, здійснення загальнодемократичних реформ, скликання органу всенародного представництва [15, с. 257]. З'їзд заявив про необхідність рішучої боротьби з більшовиками. В результаті «незалежники» покинули з'їзд і організаційно порвали з УСДРП. В цей же час офіційно вийшов з УСДРП і С. Петлюра, щоб, як зазначалося в його заяві, «незалежність до останньої не зв'язувала рук у державній праці» [16, с. 38].

Відразу ж набув сили процес падіння авторитету й чисельності партії. У січні Катеринославський комітет УСДРП інформував ЦК про зменшення чисельності партійної організації у 10 разів. 24 лютого Миколаївська організація повідомляла, що «Миколаїв дуже мало має свідомих українців, а також і партійних працівників» [17, с. 292]. Схожі повідомлення надходили до ЦК УСДРП з Одеси, Полтави та інших міст.

А що ж трапилося з «незалежниками», котрі пропонували і були готові йти на співробітництво з більшовиками? Невдовзі ЦК КП(б)У кваліфікував УСДРП — «незалежників» як основну з партій куркульської контрреволюції, поширилися масові репресії проти «незалежників». В УСДРП — «незалежників» ви-

діляється течія «лівих незалежників», котрі висунули тезу про об'єднання всіх дійсно соціалістичних партій в Україні. Але репресії з боку більшовиків після цього тільки посилилися.

ЦК КП(б)У проводив тактику розколу. У квітні 1919 р. всім течіям, котрі організаційно порвуть з УСДРП, гарантувалось право видання своїх газет і представництво в органах влади. Але вже у серпні 1919 р. ЦК КП(б)У показує, що він хазяїн свого слова — сам дав, сам і назад взяв: приймається рішення про недопущення представників і вихідців з інших партій до Рад.

6 серпня 1919 р. ЦК УСДРП — «незалежних (лівих)» підписує угоду з ЦК УПСР (комуністів) про злиття двох течій українського комунізму і створення української комуністичної партії (боротьбистів) — УКП(б). Праві «незалежники» 22—25 січня 1920 р. створюють Українську комуністичну партію (УКП). Висувається теза про об'єднання всіх комуністичних сил в Україні в єдину Українську комуністичну партію. Однак більшовикам України це не до вподоби. І у 1925 р. «укапісти» проголошуються партією «ворогів», Комінтерн приймає рішення про її розпуск, а офіційна більшовицька преса продовжує кампанію боротьби з інакомисленням. З цього часу, все більше набираючи оберти, пішов процес утвердження в Україні однопартійної диктатури більшовицької партії. Однак, за словами Антоніо Лабріоли, той варіант історичного розвитку, що здійснився, часто несе на собі сліди тих тенденцій, котрі не зуміли одержати верх у політичному зіткненні чи перемогли лише частково [18, с. 66].

Політичні суперечності сконцентрувалися тепер у середині самої більшовицької партії і характеризувалися наростанням гострого протиборства. М. Бухарін, виступаючи на пленумі ЦК РКП(б) у 1924 році, заявив: «Нам для того, щоб підтримати пролетарську диктатуру, необхідно підтримати диктатуру партії, котра неможлива без диктатури старої гвардії, котра в свою чергу є неможливою без керівної ролі ЦК, як владної установи» [6, с. 328].

Отже, замість диктатури класу — диктатура ЦК. А звідси — лише один крок до диктатури вождя. Він не був зроблений у 1925 р. з тим, щоб стати реальністю через п'ять років.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Історія Української ССР. В 10-ти т. Т. 5.
2. Другий Всеросійський з'їзд робітників і солдатських депутатів: Сб. док. М., 1957.
3. Перемога Радянської влади на Україні: 36. док. К., 1947.
4. Карр Э. Історія Советської Росії. Кн. 1. Т. 1, 2. Большевицька революція 1917—1923. М., 1990.
5. Донецький пролетарій.
6. Наше Отечество. / Кулешов С. В., Волобуєв О. В., Пивовар Е. И. і др. М., 1991. Ч. 2.
7. Думова Н. Г. Закінчилось наше час. М., 1990.
8. Милуков П. Н. Воспоминання. М., 1992.
9. Полонська-Василенко Н. В. Історія України: В 2-х т. К., 1992.
10. Історія України: курс лекцій: У 2-х кн. ХХ ст. К., 1992.
11. Протоколи засідань ВЦК II скликання. М., 1920.
12. Субтельний О. Україна: історія. К., 1991.
13. Історія Української ССР: В 10-ти т. К., 1984.
14. Історія Української РСР: У 2-х кн. К., 1967.
15. Винниченко В. Відродження нації: У 3-х кн. К., 1990.
16. Іваненко Р. Україна: від Кия до Кравчука. К., 1992.
17. Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правовому аспекті. Мюнхен, 1971.
18. Лабріола А. Очерки матеріалістичного розуміння історії. К., 1960.

О. Г. ЄФИМЕНКО

ПОЛІТИЧНА ДОКТРИНА БОРОТЬБИСТІВ: ВИТОКИ ТА СУТНІСТЬ

Період Національно-демократичної революції, який є одним з найбільш важливих і цікавих у вітчизняній історії, привертає увагу дослідників. Актуальність цього періоду не викликає сумніву. Особливої уваги заслуговує вивчення тогочасних державотворчих концепцій, в основі яких перебувало питання про владу, та спроба їх реалізації. В їх числі були і розробки боротьбістів, вивченню яких і присвячена

дана робота. Еволюція політичної доктрини цієї партії була довготривалою і суперечливою, як і її організаційний розвиток. Для розуміння проблеми в цілому важливо підкреслити, що власне теоретичні дискусії з проблем державотворення й привели до організаційного оформлення цієї партії.

Партія боротьбистів виникла в червні 1918 р. на IV з'їзді УПСР. Серед її лідерів були: О. Шумський, В. Блакитний, Г. Михайличенко, С. Бачинський. Свою назву партія отримала від назви її органу — тижневика «Боротьба».

Улітку 1917 р., коли постали перші ростки лівої течії в УПСР, вітчизняна політична думка відстоювала пріоритет національних інтересів у процесі державного будівництва. Вже на II партійному з'їзді частина радикально настроєних депутатів заявляла про свою незгоду з правлячим курсом Центральної Ради. Ліві в УПСР вважали, що соціальну базу української державності можна зміцнити лише шляхом реформ. Це знайшло відображення в резолюціях з'їзду: «Тільки з повним знищенням соціального гніту може бути цілком знищена національна неволя» [2, с. 22—23].

Таке «полівіння» партії обумовлювалося поглибленням кризи в імперії взагалі. Пригадаємо такий факт: відомі події 3—5 липня 1917 р. тільки розбурхали народну стихію і додали сили радикальним гаслам. Тому не дивно, що есер М. Ковалевський зробив такий наголос у критиці політики: національний максималізм у напрямку створення української державності і мінімалізм у соціальних справах [4, с. 25].

Віхою в процесі державотворення став більшовицький переворот. Він сприяв посиленню незалежницьких настроїв в українському суспільстві і в черговий раз загострив питання характеру влади. Дискусії з цього приводу все більше переміщалися в практичну площину. Вони велися навколо двох форм організації владних структур: парламентської та радянської. Пригадаємо, в попередній період лідери української та російської суспільно-політичної думки (за виключенням більшовиків) сходилися на парламентській формі. Ради ж вони вважали органом революційної боротьби трудящих.

З жовтня 1917 р. почалася інтенсивна еволюція програмових розробок майбутньої партії боротьбис-

тів, особиста позиція якої почала значною мірою віддалятися від загальноприйнятих уяв та вимог. На III з'їзді УПСР (листопад 1917 р.) вони запропонували власну концепцію реорганізації владних структур, згідно з якою в Україні повинні були існувати одночасно два законодавчих органи: парламент і Всеукраїнська Рада селянських, робітничих і солдатських депутатів. Перший орган вважався надкласовим, об'єднуючим широкі верстви населення, а другий — класовим [6, с. 64].

З точки зору сьогодення така гіпотеза здається занадто відірваною від реалій. Але вона знову ж таки витікала з доктринальних основ боротьбистів, які своїм першочерговим завданням вважали піднесення політичної свідомості трудящих та забезпечення їх участі в державному будівництві. З втіленням цієї ідеї в життя пов'язувалося недопущення збройного втручання під гаслом «братерської допомоги трудящим». Таким чином, боротьбисти намагалися послабити вплив більшовиків в українському середовищі. Логіка тактичного розрахунку полягала в такому: трудящі маси в переважній більшості сприйняли радянську владу, заклик до якої повинен лунає саме з Києва, а не Москви.

Г. Михайличенко, С. Бачинський, В. Блакитний та їх однодумці у зверненні до УПСР від 13 лютого 1918 р. писали: «В міцно організованій владі Рад ми бачимо зараз єдиний порятунок того становища, в якому опинилась тепер Україна» [3, 1918, 26 лют.].

У відношенні лівих есерів до Центральної Ради і Раднаркому постійно перепліталися як надмірна критичність, так і спроби співробітництва. Вони вважали, що в процесі державного будівництва Центральна Рада перебільшує роль національних гасел, а більшовики, навпаки, соціальних. Таке хитання не додавало конструктивності позиціям боротьбистів. Для відомого спеціаліста з цього питання канадського історика Ю. Бориса воно стало основним аргументом довготривалої й болючої еволюції частини лівих есерів до сприйняття комуністичних ідей [7, с. 253].

У період гетьманщини боротьбисти повністю відійшли від позицій парламентської демократії і визнали єдиною формою організації влади Ради робітничих та селянських депутатів, що й привело до їх остаточного організаційного оформлення. Щоправда, в

резолуції ЦК УПСР (боротьбистів) від 3 червня 1918 р. радянська форма організації влади обмежувалася періодом революції [1, ф. 43, оп. 1, спр. 2, арк. 1—3].

Але вже на початку осені акценти були розставлені остаточно. Зокрема, у тогочасній відозві їх ЦК «До Старшини, Студентів і Всієї трудової інтелігенції» не було навіть натяків на парламентську організацію: «Влада повинна належати тільки пролетаріатові і бідному селянству, організованому у Ради депутатів» [1, ф. 43, оп. 1, спр. 12, арк. 2].

«Радянізація» державної концепції боротьбистів знаходилася в тісному зв'язку з їх остаточним переходом до комуністичних позицій. Він відбувся на протязі кінця 1918 — початку 1919 рр., періоду, який можна вважати завершальним у розвитку політичної доктрини боротьбистів.

Взаємозв'язок з українськими соціалістичними та загальноросійськими структурами увійшов у нову фазу. В резолюції ЦК від 28 грудня 1918 р. Директорія була звинувачена у «затемнюванні класових завдань революції буржуазно-демократичними гаслами» [3, 1918, 28 груд.].

На початку 1919 р. боротьбисти вже сприйняли гасло «світової комуністичної революції» і стали вважати більшовицьку Росію зразком для України у проведенні революції. Про це свідчать численні заяви на сторінках партійного органу та їх листівки [3, 1919, 15 лют., 22 лют.; ф. 43, оп. 1, спр. 19, арк. 1].

Українських комуністів збентежили лише «окупційний момент» більшовиків при відновленні Радянської влади, а також тяжіння цієї партії до диктатури. Вони застерігали уряд Х. Раковського: «Утворення такого центру, яким є ви, центру однопартійного..., криє в собі нові загрози для революційного руху» [1, ф. 43, спр. 44, оп. 1, арк. 12].

Незважаючи на такі крайнощі політики більшовиків, боротьбисти увійшли до їх уряду. При цьому вони вимагали: визнання незалежності України і негайного утворення міжпартійного революційного центру, який повинен був об'єднати усіх прихильників Радянської влади, що послугувало б гарантом здійснення революційної диктатури пролетаріату та селянства [5, с. 10].

Це зближення стало найтрагічнішою сторінкою в історії партії боротьбистів і привело до її самоліквідації.

Отже, еволюція політичної платформи боротьбистів, в основі якої знаходилося питання про організацію влади в Україні, умовно налічує чотири етапи. Вже під час свого зародження представники лівої течії в УПСР у співвідношенні національного і соціального пріоритет віддавали останньому, хоча Ради ще вважалися лише революційним органом трудящих мас. З часом вони пристали до ідеї «мирного співіснування» двох владних структур — парламентської та радянської. Крах сподівань відносно еволюційного демократичного розвитку призвів до тези про Радянську владу.

Поеднання такої еволюції з надмірно класовим підходом в аналізі суспільно-політичних явищ й привело лівих есерів до сприйняття комуністичних ідеалів й оформлення їх комуністичної організації. А при вивченні історії цієї партії в цілому слід пам'ятати, що її лідери постійно намагалися «йти в ногу» з трудящими масами, виводячи з їх поведінки свої програмові принципи.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. ЦДАГО України.
2. Постанови Загально-Української конференції УПСР, 1917.
3. Боротьба. Орган ЦК УПСР (боротьбистів).
4. Літературно-науковий вісник. К., 1919. № 1—3.
5. Лист до робітничо-селянського уряду України (лютий 1919 р.) // Українська партія соціалістів-революціонерів і тимчасовий уряд України. Полтава, 1919.
6. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. К.; Відень, 1921. Т. 1.
7. Borys J. The Sovietization of Soviet Ukraine 1917—1923. Edmonton. 1980.

АНТИБІЛЬШОВИЦЬКИЙ РУХ НА ХАРКІВЩИНІ
В 1919 р. — НА ПОЧАТКУ 20-х рр.

Протягом більш ніж 70 років більшовицька історіографія відносно своїх опонентів використовувала усталені штампи: «вороги народу», «бандити», «дворушники», «антирадянські елементи» і т. ін. Однак у реальному житті населення України використовувало, якщо говорити про повстанців, що воювали з червоними частинами, інші терміни: «козаки», «добродії», «хлопці», які, між іншим, так любили співати пісню, відому з 1902 року:

Трансвааль, Трансвааль, страна моя,
Ти вся гориш в огні... *(стиль збережено.*
Л. Р., В. С.)

Впродовж більш ніж 15 років в Україні, то посилюючись, то затухаючи, точилася боротьба, включаючи збройну, найбільш активної частини населення проти комуністичної диктатури. Звичайно, основною рушійною силою в ній виступало селянство, але не тільки. Опір більшовицьким експериментам проявлявся в різних формах, причому з другої половини 20-х рр. головними стали пасивні методи.

Деяке уявлення про масштаби боротьби в Україні дають такі цифри: лише за 1920—1921 рр. органи радянської влади конфіскували у населення та захопили у боях з повстанцями 31 788 гвинтівок, 1812 кулеметів, 43 гармати, 3902 револьвери і т. ін. [29, с. 21]. Політичні пріоритети, програми повстанських загонів мали досить строкате забарвлення, особливо на Слобожанщині, і коливались, як ми побачимо, від лозунгів підтримки всеросійських Установчих зборів до захисту ідеалів радянської влади, але без комуністів. Численні протести, виступи (збройні чи мирні)

носили в основному стихійний характер, і навіть спроби створюваних нашвидкоруч повстанських комітетів внести елементи організованості в рух опору не могли суттєво змінити цю, без сумніву, вкрай негативну для антибільшовицьких сил особливість.

Після того, як на початку 1919 р. хитка влада Директорії в Харкові була фактично ліквідована більшовиками, опір місцевої людності виражався насамперед у впертому саботуванні розпоряджень радянської влади. Особливо широко розповсюдився опір мобілізації у Червону Армію, який уже в березні досяг такого рівня, що, наприклад, у Ново-Водолазькому повіті, Коломацькій, Караванській волостях новобранців лише примусово вдавалося доставляти до військкоматів. Занепокоєний такими явищами В. І. Ленін 26 травня телеграфував В. Межлауку: терміново вислати з Луганська для оборони Харкова всіх робітників, а хто не послухається — розстрілювати. Але вдалося мобілізувати лише 3856 пролетарів, та й ті до Харкова доїхали далеко не всі [32, ф. 325, оп. 1, спр. 115, арк. 25]. У цілому за першу половину 1919 року вдалося мобілізувати в Червону Армію всього 105 тис. трудящих республіки, хоча намічалось — не менш ніж 670 тис.!

За непослух губернським властям чекісти арештували в Богодухові весь склад виконкому Ради робітничих депутатів; гострий конфлікт виник між радянськими органами та надзвичайною комісією у Старобільську [30, ф. Р-89, оп. 1, спр. 25, арк. 25, 32—35]. Бувало й гірше: на станції Куп'янськ 26 квітня 1919 р. обурені самодурством місцевих комісарів, червоноармійці вбили їх, розігнали місцеву чекістську братію, конфіскували награвовані в населення владою кошти [30, ф. 2, оп. 1, спр. 234, арк. 48]. Цілком можливо, що забиті комісари виявилися гірші середнього їх типу в Україні: «безладні, неспокійні шукачі пригод, герої фантастичних поз та костюмів, з потворно розвинутою жагою воєнно-диктаторської влади в своїй цілковито цивільній душі, любителі випити й потеревенити в тісному колі» [25, с. 86]. Напевне, такі горе-революціонери намагалися копіювати і поведінку М. О. Щорса, для якого звичним став «тон терористичної безперечності, вищим аргументом котрої був наган» [25, с. 87].

Це вже вдруге за короткий час куп'янські комісари платили життям за свої злочини. Адже в кінці грудня 1918 р. більшовицька пропаганда накинулася на командира полку у Волчанську Сахарова, обвинувативши його в пограбуванні Валуйківського повіту, неетичній поведінці взагалі. Насправді лівий есер Сахаров, що командував 16-тисячним загonom, не витримав картини знущань куп'янських комісарів над жителями і 26 грудня наказав розстріляти найбільш злочинних з них. Вони, без сумніву, належали до того різновиду комісарів, яких Й. Сталін 4 червня 1919 р. назвав «прибитими», а А. С. Бубнов 3 грудня 1919 р. — «саранчою».

Намагаючись подолати масове дезертирство, голова Раднаркому України Х. Г. Раковський 26 липня 1919 р. наказав видати декрет про позбавлення втікачів з Червоної Армії земельних наділів [33, ф. 2, оп. 1, спр. 139, арк. 6]. І це, не зважаючи на те, що 24 березня Всеукраїнська надзвичайна комісія розповсюдила наказ такого змісту: всі громадяни, що покинуть без дозволу регіон, контрольований радянською владою, оголошувалися ворогами народу, а їхня власність конфісковувалася [30, ф. Р-472, оп. 1, спр. 4, арк. 5]. Кількість бажаючих привласнити чуже добро росла невпинно, бо якщо в жовтні 1918 р. у Харкові налічувалося ледь 300 більшовиків, то через рік їх стало в 7 разів більше.

Вирішити проблему мобілізації так і не вдалося, бо селяни не бажали посилати своїх синів на братовбивчу війну. У травні 1920 року в селах Чугуївської та Введенської волостей більшовицькі загони, що прибули для розшуку новобранців, навіть були обстріляні мешканцями [30, ф. 1, оп. 1, спр. 351, арк. 33].

Треба зазначити, що навіть у таких традиційно революційних містах, як Одеса, Миколаїв, значна кількість населення ставилася байдуже або вороже до більшовицької влади. Відступаючи з цих міст навесні 1918 р., частина керівників-комуністів, розлючена такою «чорною невдячністю», пропонувала розгромити чи в крайньому разі обстріляти з гармат Одесу [26, с. 29]. Ще довго потім існувала міцна психологія фанатика-більшовика, яку Г. Зінов'єв досить влучно виклав у 1923 році: якщо я комуніст, то наставляю ліхтаря до ока кожному некомуністу.

Згідно з хронікою 1919 р. селяни Олексіївської волості Зміївського повіту розігнали у квітні більшовицький осередок; в Зароженській — намагалися ліквідувати радянську владу, арештувавши комуністів та чекістів. Дивно, але факт: звільнивши колег, губернська влада тут же взяла їх під варту за дійсно-таки нахабні зловживання службовим становищем. У Новій Орельці населення припинило існування сільради, у Борках виконком існував, але повністю ігнорувався жителями. В Преображенській волості більшовикам довелося проводити перевибори членів Ради з допомогою озброєного загону, бо інакше їхні кандидати були б забалотовані. З кінця травня 1919 р. розпущені неслухняні Ради в Бабаях та Жихарі; в Сумському повіті так і не вдалося створити комітети незаможних селян («комизи» — так їх охрестило населення). Розпалися КНС у Вовчанському повіті, ліквідовані у Старо-Мерчанській та Валківській волостях; на сході селян у Сніжковому 27 квітня у склад Ради були вибрані лише заможні, хазяйновиті господарі...

Ніде правди подіти: у травні 1919 р. найбільш популярним в Україні виявилось гасло: «Геть надзвичайки, комісарів та жидів!». Але ж і камінь заволав би, якби міг, дізнавшись про звіряче вбивство представниками більшовицької влади 18 харківських монахів, наймолодшому з яких виповнилося 70 років!

Як бачимо, нічого не змінилося після розпачливої скарги Всеукраїнського більшовицького комітету кінця травня 1918 р. на адресу ЦК РКП(б). Вжахнувшись діям радянських червоногвардійських загонів в Україні, лідери майбутньої КП(б)У писали, що «багатьох робітників утримують від переходу на бік більшовиків спогади про бандитські та грабіжницькі дії Ремньова в Києві та Чернігівській губернії, різних Сіверсів, Полупанових та інших вождів розкладених радянських загонів» [1, с. 651].

Восени 1919 р. 60 вчених України та півдня Росії підписали в Харкові «Звернення вчених Півдня Росії до вчених Західної Європи». В ньому наводилися жахливі приклади більшовицької сваволі, нісенітниць та утопій при вирішенні економічних проблем. Вчені благали керівників цивілізованих країн надати всебічну допомогу в боротьбі з більшовизмом. Помста за цей документ настала аж у 1921 р. Єдине, що треба

закинути шанованим професорам, письменникам, лікарям, агрономам: вони так і не зрозуміли, що факти немилосердного ставлення більшовицької влади до своїх опонентів пояснювалися природою диктатури партії, а не особистими якостями носіїв партквитків членів РКП(б). Адже нарком освіти А. В. Луначарський, приміром, був непересічним ерудитом, (хоча з солідною дозою розпусти та пияцтва), але він учив педагогів: «Практикувати зараз добро й людяність — зрадянство, треба спершу з коренем вирвати ворогів» [17, 1989, 4 марта, с. 4]. Тенденція до насильства не могла не домінувати. Візьміть, скажімо, маловідомий декрет В. Леніна від 25 травня 1920 року «Про заходи по правильному розподілу житла серед трудового населення». В ньому передбачалося карати винних за бруд у квартирах, під'їздах будинків в'язницею та примусовими роботами від 1-го до 2-х міс. Слідкувати за чистотою повинні були спецзагони при Радах. Звичайно, декрет урочисто провалився, бо намагатися реалізувати його могли тільки божевільні.

Навесні 1919 р. не лише робітники ХПЗ, але й інших заводів говорили: «Все, що нажив при Миколі ІІ, проживаю при Леніну». Народна творчість створила афоризм: «Краще Микола зі свининою, аніж Володька з кониною». Дійсно, напередодні Першої світової війни харківський слюсар в середньому одержував денну платню десь 2 крб. 05 коп. і міг купити на цю суму 6 кг м'яса (1 кг яловичини коштував 34—35 коп.). А на початку 1919 р. він заробляв по 17 крб. 26 коп. щоденно, зате 1 кг м'яса коштував 6 крб. 50 коп. — 6 крб. 70 коп. [6, с. 653—655]. До весни 1921 р. у містах України вижили лише ті пролетарі, що мали городи або родичів у навколишніх селах. Підсумок виявився сумним: залишилося 260 тис. фізичних носіїв «робітничої диктатури», тобто близько 1 % населення республіки.

Сільське населення було до такої міри налякане комунами, радгоспами, масовим усуспільненням та реквізиціями, що спробу лікарів зробити дітям щеплення від віспи активно саботувало. Батьки ховали дітей, бо вважали: їм на руці ставитимуть літеру «К», а це означало, що вони призначені для комуни [23, с. 33].

Жителі, повстанці громили суспільні господарства, нерідко занадто жорстоко, не шкодуючи матері-

альних цінностей та зерна. Але ж на тих 375 тис. десятин посівів, що вони займали, неминуче виникли радгоспи — «оазис паразитизму, неробства та безгосподарності». І цей висновок зробив сам нарком землеробства радянської по формі України! [12, с. 25].

Навіть працівники кооперації, які фактично сповідували такі ж принципи колективізму, що й комуністи, досить швидко зненавиділи радянську адміністрацію. З січня 1919 р. на них звалилися арешти, контрибуції та реквізиції, прямий грабунок, знущання над людською гідністю. Лише деякі приклади: в Рогані влада конфіскувала все майно сільськогосподарського товариства, викрутивши навіть електролампочки; в Новій Водолазі ревком виселив кооператорів в інший будинок, а потім і його передав приватнику-комерсанту; у Валках виконком забрав у них пекарню і реквізував муку; з їдальні студентського кооперативу при Харківському комерційному інституті радянські чиновники вивезли 50 стільців; у Дворічній — привласнено владою заощадження приватних осіб в сумі 30 тис. крб. і т. ін. [19, с. 25—30].

На початок 1921 року в Харківській губернії, що за територією тоді була втричі більша, ніж Данія чи Голландія, проживало 2,3 млн жителів. Війни, епідемії, депортації та добровільний виїзд за три роки зменшили її населення на 1,2 млн чоловік (за 1918—1920 рр.).

Незважаючи на значний пролетарський прошарок у регіоні, комуністична влада впродовж 1920—1921 рр. ледь витримувала лавину невдоволення й опору, який охопив усю Україну. Для нагляду та боротьби з масовим антибільшовицьким рухом потрібні були немалі збройні сили. До травня 1921 р. у розпорядженні командуючого військами України та Криму М. В. Фрунзе знаходилося 5 армій, 1 окремий корпус, 11 дивізій і 3 бригади, а це — 1 млн бійців. Пізніше у зв'язку з масовою демобілізацією Червоної Армії залишилося 13 дивізій та 7 бригад. Разом з 16 224 бійцями чекістських загонів, військами внутрішньої охорони, частинами особливого призначення, комуністичними батальйонами вони вперто поборювали повстанський рух, вдаючись до системи захоплення заложників та відповідачів, знищення сіл, провакацій та погроз.

Досить важливе уточнення: при кількості їдоків

у кожній армії до 40—60 тис., реальних багнетів мало не більше 15—16 тис. У полках налічувалося по 1500 осіб, які одержували пайку, а бійців у шеренгах — не більше 200 чол. [5, с. 57]. Саме тому армія нерідко відступала перед повстанськими загонами.

Уряд так і не спромігся створити в Україні свої національні, а не окупаційні збройні сили. Адже за 1919—1920 рр. тут вдалося мобілізувати в Червону Армію 214 387 чол., та з них більше 70 % дезертували. Цікаво, що цей сумний факт викликав дещо стриману реакцію московського Політбюро, бо в масштабах радянської Росії з військових частин за 1919—1922 рр. втекло більш ніж 4 млн червоноармійців.

Звичайно, перевага не могла бути на боці повстанців, бо, скажімо, проти 1500 селян Валківського повіту в кінці квітня — на початку травня 1920 р., серед яких лише половина мала гвинтівки, Ф. Дзержинський вислав бронепοїзди № 40 та № 53 з десантом, кавалерійський ескадрон, загін воєнізованої охорони, місцеву каральну роту, загін комуністів. До того ж у поштителеграмі Харківського губвоєнкомату від 30 квітня говорилося, що активну участь у повстанні брали люди похилого віку, жінки та діти [30, ф. 1, оп. 1, спр. 354, арк. 6,32], з якими, звичайно, воювати легко.

З іншого боку, при наявності всього 300 більшовицьких осередків у 2935 населених пунктах Харківщини охопити своїм впливом неслухняні маси вони не могли. До того ж навіть у квітні 1922 р. у масштабі республіки з 54 818 комуністів лише 12 773 з них, тобто 23,3 %, вважалися етнографічними українцями. А робітників від верстата КП(б)У налічувало менше 5 тис., сільських жителів — не більше 10 тис. (з них лєвова частина — адміністративно-партійні працівники). Недарма голова Раднаркому Х. Раковський гнівався: «У нас немає пролетарської партії на Україні, у нас інтелігентно-міщанська партія, яка боїться комуністичних завдань» [24, с. 152, 239]. Втім широко відомо, що М. Бухарін та Г. Зінов'єв іменували КП(б)У російсько-єврейською партією.

Неможливо відкидати тезу про боротьбу зрусифікованих міст з українським селом. Дійсно, в Одесі, приміром, навіть у 1926 р. проживало 161 тис. росіян, 153 тис. євреїв, аж ... 13 тис. українців, 9 тис. поляків і т. д. В семи губернських центрах республі-

ки (крім Поділля і Волині) налічувалося 14 % українців, 35 % євреїв, 44 % росіян. У Харкові з 285 тис. жителів на початок 1921 р. українську мову вважали рідною всього 60 705 чоловік.

Ще більше вражає національний склад частин Червоної Армії, дислокованих в Україні: росіян 85 %, українців 8, інших 7 %. Цікава і комсомольська статистика: станом на 16 травня 1924 р. у складі ЛКСМУ налічувалося 65,8 % євреїв, 10,5 росіян, 21,1 українців, 2,6 % поляків [2, с. 177]. У колегіях наркоматів УСРР у 1922 р. працювало 47 % росіян, 26 євреїв, 12 % українців, студентами вузів були 41 % євреїв, 30 росіян, 23 % українців. Ця ситуація неминуче генерувала зарозумілість одних і почуття меншовартості та кривди у інших.

3 лютого 1921 р. червоні полки, що переслідували повстанські загони, формувалися, як визнавав головний кат України В. М. Манцев, «з червоноармійців родом з північних губерній, виходячи з тих міркувань, що вони не пов'язані з місцевими умовами і є більш стійким елементом» [11, 1991, 12 груд., с. 3]. Дійсно, такі війська не вагалися брати заложниками з кожних 20 хат не тільки заможних селян, але й бідняків [12, с. 111].

На превеликий жаль, в атмосфері розпаду Російської імперії не лише в Харкові чи Петрограді, але і в багатьох інших великих містах, починаючи з весни 1917 р., лунали вигуки типу: «Бий хохлів!», «Геть гайдамацьку мову!», «Геть Хохляндію!», «Ліквідуємо мазепинців!» (звичайно, російською мовою). Чернігівський міщанин, комдив П. Ю. Дибенко, одержавши зі штабу Українського фронту наказ українською мовою, відповів: «В штабе никто не умеет читать по-хохлацки». Звичними стали розпорядження на зразок наказу більшовицького комісара міста Зміїв Ламанова: «Заможні мешканці зобов'язані сплатити 100 тис. крб. контрибуції, а хто цього не виконає, тому підвісимо камінь на шию і вкинемо в Донець» [18, с. 79].

Добре відомо, що громадянська війна — найбільш жорстока форма суспільного протистояння, а в Україні вона ще прийняла національно-визвольне спрямування. Якнайкраще діяла також тенденція, що з'явилася за 10 років до Жовтневого перевороту у виступах революціонера О. Енгельгардта. Він щиро

вважав: «У Росії треба знищити десь 15—20 млн буржуїв, після чого залишаться ті, кого вони експлуатували, і їх легко зробити соціалістами» [16, с. 5]. Фактично цю божевільну ідею, тільки в дещо сповільнених і завуальованих формах, намагалися реалізувати більшовики. Їхній фанатизм викликав, у свою чергу, масовий опір з боку тих, хто добре бачив або відчував помилковість подібних «концепцій». Ці два полюси переконували один одного, як відомо, не шляхом компромісів. Тому в Сибіру, наприклад, повстанці розрізали живіт полоненим червоноармійцям і потім намотували нутроці на паличку, при цьому нещасний дико реготав, помираючи в корчах мук. На Тамбовщині комуністів прибивали залізничними костиллями до дерева за ліву руку та ліву ногу, а потім спостерігали біля багаття за муками людини. На Дону більшовиків розпилювали поперечною пилкою від проміжності до плечей [8, с. 151], в Поділлі — кастрували, на Полтавщині — розпинали на хрестах і т. п. Закономірний результат! — бо завідуючий Київським губвідділом народної освіти писав Г. М. Гриньку: «... Советской власти почти нигде не чувствуется, красноармейские части ведут себя везде чисто бандитским образом».

Але нагадаємо, що саме і як прославляв відомий пролетарський поет В. Єллан (Блакитний):

За життя розплата — тільки смерть,
Тільки смертю переможемо смерть.

Цю «чудову лірику» підкріплював Кримінальний кодекс, який у травні—червні 1922 року редагував особисто «кочегар революції» В. Ленін. У ньому покарання примусовою працею передбачалося у 69 статтях зі 155, розстріл міг призначатися не з 18, а 16 років. За опір представникам радянської влади найм'якшим покаранням була в'язниця від 2 до 10 років, та й то при пом'якшуючих обставинах, а як правило — тільки розстріл. Нагадаємо: при «кривавому» Миколі II за непослух державним структурам можна було після 1907 р. одержати залежно від обставин від 1 дня до 1 року в'язниці.

Оскільки селянство України мріяло про власні лани, воно підтримало не уряд Центральної Ради, а антиукраїнську, антиселянську владу більшовиків, які пообіцяли дати землю, не задумуючись про наслідки

такого кроку для ефективності господарства. Деякий час навіть В. Ленін вважав, що село остаточно збільшувалося, хоча насправді населення України ніколи не відкидало принцип вільної торгівлі і приватного володіння землею.

Коли й Директорія не виправдала надій селянства, воно ще більше схилилося на бік комуністів. Та з березня 1919 р. почалася запекла боротьба українського села з більшовиками, що ошукали його надії. Ця війна була народною, антидержавницькою, антиавторитарною революцією, а період 1919—1923 рр., як вважає професор А. Граціозі (Неапольський університет) — першою фазою «Великої радянської селянської війни», що точилася з різною інтенсивністю біля 15 років. Від її розлютованості природа радянського режиму ставала ще гіршою, неминуче породжуючи жахи так званого «сталінізму» [28, с. 1].

Звичайно, і в Україні мали місце, як ми згадували, численні випадки нелюдського ставлення частини повстанців до комуністів: їх заморожували, поливаючи взимку водою і перетворюючи у крижані брили, кастрували, розпинали на хрестах, закопували живцем у землю. Але невже мав право Раднарком 24 серпня 1918 р. видавати розпорядження, згідно з яким добова норма споживання хліба та крупи становила по 530 г на душу населення, по 900 — на коня, по 400 — на голову великої рогатої худоби, по 220 — на свиню (але не більш, аніж на одну голову)?! [22, с. 9]. Погіршення умов життя і звичка до масових смертей нерідко продукувала в селах дикунські звичаї: так, восени 1920 року мешканці могли довго дебатовати питання, кому випаде нагода рити могили забитим повстанцями червоноармійцям, бо копачі забирали їхні одіж та взуття. Якщо партизани карали селян за доноси на них, то більшовики — за «недоносительство». Як тут вийти з положення, коли влада призначала «відповідачів», зобов'язаних повідомляти про появу чи місцезнаходження повстанців, а коли цей наказ ігнорувався, то їх арештовували, висилали за межі України або розстрілювали?! [9, с. 252, 269].

Влітку 1920 р. всі члени й кандидати в КП(б)У одержали особисту зброю, бо з'являтися без неї для них стало занадто небезпечним. І все рівно: тільки в Преображенській волості Куп'янщини за 9 міс. було вбито чи поранено селянами 11 більшовиків. Не див-

но, що в структурі Всеукраїнської надзвичайної комісії було виділено в окремий відділ групу по боротьбі з українською контрреволюцією.

Невдоволення не спадало: у травні 1920 р. повстання в Чугуєві очолив командир взводу Червоної Армії Тарутін; у серпні в Люботинському повіті, як свідчив чекіст В. Шкотов, населення ставилося до радянської влади й більшовиків недоброзичливо; Валківщина вирувала повстаннями у 20 волостях з 36; хвилювалася більшість населених пунктів Вовчанського повіту. В кінці вересня у Змієвському повіті влада оголосила «червоний терор», бо селяни виключно по-ворожому сприймали ідеї більшовизму. Але й після щедрого кровопускання губком КП(б)У у червні 1921 р. з гіркотою визнавав, що більша частина населення повіту виявляє повну солідарність з бандитами [30, ф. 1, оп. 1, спр. 466, арк 18].

З 1 травня до 1 жовтня 1920 р. у глибокому підпіллі знаходилися комуністи на території Ізюмського повіту, тут розвалилася, як і на Сумщині, більшість партійних осередків [30, ф. 1, оп. 1, спр. 40, арк. 9, 34, 36 зв., 37].

Нарешті партійне керівництво вирішило в районах дій повстанських загонів вилучити все чоловіче населення віком від 19 до 45 років і відправити під вартою в запасні частини Червоної Армії або в тилове ополчення [30, ф. 1, оп. 1, спр. 59, арк. 17]. Важко навіть уявити, якою кількістю горя супроводжувалися спроби відмінного виконання цього наказу.

У ніч на 26 вересня 1920 р. великі втрати поніс ізюмський повстанський загін Григорія Савона. Але отаман швидко відновив його боєздатність, тим більше, що йому допомагала ізюмська міліція, навіть деякі чекісти. Саме тому в січні 1921 р. серед працівників цих установ працівники губчека провели ряд арештів. Адже повстанці оперували всього в 10—15 км від Ізюма. Цікаво, що в загоні були не лише чорні, але й червоні прапори, багато хто з партизанів носив червоні кашкети, будьонівки. Як і в багатьох інших загонах, підлеглими Г. Савона були в основному українці, що дезертирували з Червоної Армії, та місцеві жителі [30, ф. 1, оп. 1, спр. 466, арк. 42].

15 березня 1921 р. на лінію Харків—Лиман М. Фрунзе перекинув зведену Заволзьку дивізію та Червоногусарську кавалерійську бригаду. Через 12

днів біля станції Лихачів повстанці втратили близько 100 бійців у бою з цими регулярними частинами. А 24 липня, дякуючи деяким запродавцям, спецгрупи чекістів схопили отамана Савона в селі Синицине. Ледь вдалося вберегти його від самосуду з боку членів КНС та червоноармійців Ізюмського гарнізону, які прибули юрбою до приміщення місцевої надзвичайки, вимагаючи видати їм командира повстанців на розправу. Лише пообіцявши його обов'язково розстріляти, чекістам вдалося заспокоїти розгніваний натовп.

21 квітня 1921 р. Раднарком України створив надзвичайні трійки при загонах по боротьбі з бандитизмом, які одержали право розстрілу запідозрених осіб без суду чи слідства [33, ф. 2, оп. 2, спр. 11, арк. 99]. Влада сумлінно виконувала бажання М. Лациса (Судрабс) — керівника чекістів України в 1919 році, який уже через місяць після пострілу «Аврори» закликав: «Все перевернути догори ногами!» [13, с. 376]. У Чугуєві його послідовники навесні 1921 р. вирішили затримати як заложників всіх заможних селян повіту, конфіскувати 150 коней, 30 корів, 10 підвід, 150 ковдр, 150 наволочок, 5 тис. аршинів полотна, забрати все зерно, реквізувати 10 млн крб. [30, ф. 1, оп. 1, спр. 466, арк. 16].

Незважаючи на терор, опір мас з початку 1921 р. відчутно зріс: у квітні в Зміївському повіті селяни оточили й обеззброїли 96 червоноармійців, розстріляли командира роти Слюсаренка. Полонених бійців відпустили, причому 7 з них вирішили йти в ліси до повстанців. Побувала на Зміївщині група отамана Ф. Щуся, зарубавши 43 бійця 558 полку, на Куп'янщині з'явився загін В. Волоха, валківських повстанців очолив колишній полковник І. М. Перлик — делегат повітового з'їзду Рад. На допиті в Полтавській надзвичайній комісії 18 травня він так пояснив свою участь у виступі: «Вважаючи, що проведення радянською владою на Україні розверстки, а також масові розстріли являються незаконними, а також прихід з півночі на Україну більшовиків рівнозначний вторгненню ворога в іншу суверенну державу, вирішив на початку осені 1920 року організувати повстання проти радянської влади для повалення останньої» (збережено стиль оригіналу — Л. Р., В. С.).

Характерно, що на початку масового голоду, тобто до серпня 1921 р., більшість повстанських загонів мала політичне, а не кримінальне забарвлення. Воно було різноманітним: загін Ананчикова на Куп'янщині захищав ідею скликання Всеросійських Установчих зборів, а більшість повстанців демонстративно носила погони. В цьому ж повіті діяв повстанський комітет під назвою «Єдина, неділима». Бійці загонів Каменюки, Волоха, Щуся, Перлика, Ситника та інших виступали за відновлення УНР. Група з 9 повстанців під керівництвом колишнього матроса-більшовика Власова, яка дислокувалася у Грачівському лісі поблизу слободи Тернова Харківського повіту, чіткої програми не мала.

Повісивши в ідею світової комуні, Власов вирішив самочинно «вичистити» органи радянської влади від негідників та кар'єристів. Його совість не витримала очевидних фактів: у губернському карному розшуку слідчі розграбували більшу частину конфіскованих у злочинців цінностей; керівники відділу юстиції за хабар у 300 тис. — 1 млн крб. видавали посвідки будь-кому на відкриття артілі; постачальники з губміліції крали обмундирування, а промислова міліція розграбовувала те, що формально охороняла, і т. д.

Подібні тенденції боротьби за чисту комуністичну справедливість існували довго. У жовтні 1922 р. член КП(б)У Винниченко організував у Куп'янську «Союз рівних комуністів» з числа молодих, наївних партійців та членів КСМУ. Але чекісти швидко «викрили» їх, обвинувативши в хуліганстві та бандитизмі [30, ф. 1, оп. 1, спр. 758, арк. 10]. Ще гірша доля чекала групу Скрипниченка, члени якої судили тих більшовиків, котрі грубо зловживали службовим становищем. Вісім молодих комуністів і комсомольців були засуджені до розстрілу, але навіть в ОДПУ розуміли, що такий вирок занадто суворий, тому його було замінено 10 роками в'язниці.

Певно, сміху було, коли чергова сесія Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету вирішила: 26 липня 1922 року вважати днем відновлення революційної законності в Україні [3, с. 24]. Неясно, чому депутати вказали саме цей термін, бо навіть декрет про заборону розстрілювати вагітних жінок вийшов тільки 9 вересня 1922 року і стосувався Радянсь-

кої Росії. Яка там законність, коли делегати Всеукраїнського з'їзду Рад дружно аплодували Х. Раковському, що повідомив: у Конотопському повіті бідняки за смерть 35 членів комнезаму від рук повстанців замордували самосудом 35 заможних селян [4, с. 29].

Треба підкреслити, що КНС взагалі принесли Україні надто багато бід, крові та сліз. Портрет типового незаможника досить колоритно був змальований у «Вістях ВУЦВК» від 25 грудня 1921 року: «... це п'яниця, це те ледащо, що хоче заступити місце куркуля-паразита, що тільки й поглядає в продовольчий кошик незаможника, чи не передала чого радянська влада. Дармоїд, що одержавши допомогу, пропив її, або купив собі городське галіфе і знов кричить: нічого їсти! ... і він частенько зве куркулем працівника-середняка тільки тому, що той має коняку». Вже згадуваний нами Д. З. Мануїльський визнавав, що комнезами розпадаються не тільки з суто організаційних причин, але й тому, що селяни ненавидять їх і часто вирізують комнезамівців цілими сім'ями.

Ще в березні 1921 р. у звіті Комісаріату землеробства говорилося: «Незабаром все українське село буде стояти єдиним фронтом проти пролетарської диктатури». Втім аналогічна ситуація тоді спостерігалася в багатьох регіонах колишньої Російської імперії.

Зауважимо, що в січні—лютому 1922 р. рівень дезертирства в піхотних частинах Червоної Армії перевищував 22 %, незважаючи на активну політичну переорієнтацію бійців, яка проводилася комісарським складом. З вищевказаного випливає, що не лише партійна опозиція в лавах РКП(б) бачила, що в країні росте небезпека перетворення пролетарської влади у владу купки згуртованих та щільно повсаджуваних людей, спаяних єдиним бажанням зберегти і політичну, і економічну владу в своїх руках.

Але повернемося до Харківщини. Навесні 1921 р. на Куп'янщині всі члени КП(б)У були мобілізовані в частини особливого призначення, але небажання воювати проти земляків призвело до повного розпаду 6 партійних організацій; майже всі комуністи Борівського повіту пішли в ліси партизанити разом з повстанцями [30, ф. 1, оп. 1, спр. 368, арк. 3 зв.]. У Ново-Водолазькому повіті в половині волостей радянська система не існувала взагалі, а в двох інших—ледь животіла в деяких селах [30, ф. 1, оп. 1, спр.

47, арк. 32]. В Богодарівці у квітні 1921 р. загін Волоха знищив 10 продармійців, при цьому населення насміхалося над ними під час розстрілу; у Волоховому Яру повстанці зарубали 25 червоноармійців та курсантів...

Опір чинив і розрекламований фундамент більшовизму — робітничий клас. Так, 2 лютого 1921 р. на 8-й тютюновій фабриці робітниці не вибрали до складу фабричної інспекції жодного комуніста; у червні чекісти з тривогою доповідали: в Харкові активно ведеться контрреволюційна агітація, латиші з заводу «Загальна електрична компанія» (зараз ХЕМЗ) рвуться на Батьківщину; незважаючи на заклики більшовиків, колектив 3-ї сукняної фабрики вирішив не надсилати грошової допомоги британському пролетаріату і т. д. [30, ф. 2, оп. 2, спр. 285, арк. 6].

Звичайно, рівень опору робітничих мас був значно слабкішим від селянського. Крім інших, відомих чинникам причин, це пояснювалося і кращим (у порівнянні з селом) забезпеченням міст продовольством. Адже в Харкові, наприклад, уже в 1922 р. вживання м'яса, риби та молочних продуктів виросло більш ніж удвоє, хліба — в 1,5 рази, масла — в п'ятеро у порівнянні з 1920 р. До того ж у великих містах діяла розгалужена система шпигунства за потенційними ватажками антибільшовицьких виступів. Уже до кінця 1920 р. на зв'язку у 80 співробітників Харківської надзвичайної комісії знаходилося 200 таємних агентів (сексотів, стукачів, інформаторів), що належали до різних соціальних верств, включаючи членів уряду та ВУЦВК. Вражала кількість доносів: за 11 міс. 1921 р. з харківських заводів та фабрик їх надійшло 2474, від радянських установ — 12 тисяч, в той час як зовнішній нагляд ВУНК дав їх всього п'ятсот [20, с. 6]. І все-таки окремі прояви активного опору робітництва мали місце і далі: 13 вересня 1925 р. в селищі ХПЗ, наприклад, мешканці дали організовану відсіч співробітникам ОДПУ, відбивши в них арештованих у справі підпільної типографії людей. При цьому 11 робітників було поранено, в тому числі троє — досить тяжко [10, 18 сент.].

21 червня 1921 р. на засіданні Харківської губнаради по боротьбі з бандитизмом відзначалося: «Відверто бандитські настрої спостерігаються на ділянках Сахновщини, Яресьок, Ізюму, Знаменки, де зв'язок

службовців (мались на увазі залізничники — Л. Р., В. С.) з бандитами такий тісний, що можна передати листа до будь-кого з бандитів і одержати від нього відповідь» [30, ф. 1, оп. 1, спр. 542, арк. 14].

Майже панічним виглядало таємне рішення губкому від 7 серпня: терміново прохати ЦК КП(б)У відправити на Харківщину нові військові з'єднання для боротьби з повстанцями [30, ф. 1, оп. 1, спр. 512, арк. 23]. І хоча 10 листопада ВУЦВК оголосив загрозливими щодо бандитизму лише Волинську, Подільську, Київську та Одеську губернії, але ж в одному тільки Куп'янському повіті Харківщини на протязі 1921—1922 рр. всі елітні працівники одностайно згодилися з думкою голови Харківського губвиконкому С. М. Кузнецова, котрий з сумом сказав: «Бандитизм до цього часу не дискредитовано як ворожу населенню силу, і селяни активно допомагають повстанцям» [31, ф. 15, оп. 3, спр. 1370, арк. 143]. Причини для розчарування у партійної еліти дійсно існували, тому 31 травня 1922 р. Політбюро в інструктивному листі В. Манцеву наказало ігнорувати кримінальний бандитизм і боротися лише з політичним, «який по своїй природі є класове явище і тому що селянство антикомуністичне, являє собою певну загрозу існуючому радянському ладу» [33, ф. 5, оп. 1, спр. 924, арк. 22].

У боях 1921—1923 рр. загинуло, за деякими даними, близько 40 тисяч повстанців, біля тисячі отаманів [26, р. 11].

До середини червня 1923 р. органи ДПУ при підтримці військових частин ліквідували селянські загони в Кириківській, Котелевській волостях, але не змогли це зробити в Охтирській, Чупахівській та Груньській. У селах Сумського повіту у більшості жителів залишалося багато зброї, в тому числі й кулемети, неспокійними були дороги Охтирка—Тростянець, Мащанка—Олешня, Буймер—Білка [30, ф. 1, оп. 1, спр. 920, арк. 13; спр. 909, арк. 32].

У січні 1923 р. у Валках сталася подія, про яку довідалися навіть у Західній Європі завдяки повідомленню газети «Новое время»: хтось вивісив тут жовто-блакитний прапор УНР [30, ф. 1, оп. 1, спр. 926, арк. 24 зв.]. Мабуть, під впливом подібних фактів Політбюро наказало ДПУ прискорити ліквідацію петлюрівських підпільних організацій та повстанських

загонів. Щоб зміцнити своїх вірних зброєносців, харківські вожді передали в розпорядження чекістів три дивізії зі складу Українського військового округу.

Та значно більший ефект мало демагогічне рішення V з'їзду Рад від 2 березня 1921 р. «Про закріплення землекористування», згідно з яким за селянами до березня 1930 р. залишалися угіддя, якими вони користувалися. Саме після цього почався процес розпаду або кількісне зменшення повстанських загонів. Першими, ще з літа 1920 р. з них почали виходити заможні селяни або їхні сини. Адже доля найманої праці у найбільш забезпечених землею селян (більше 15 десятин) не перевищувала 5,9—6,5 %. Зате робочий день в таких сім'ях перевищував 11 год на добу [15, с. 28].

До осені 1923 р. більша частина загонів та їхніх ватажків вийшли з лісів і здалися владі. Однак окремі групи та особи зброї не складали. У 1924 р. 4 члени «Бойової групи ЛКСМ» у І Харківській торгово-промисловій школі планували навіть вбивство голови уряду В. Я. Чубаря, але були арештовані і вислані на Соловки. У червні 1925 р. ОДПУ затримало групу молоді, яка намічала фізичну ліквідацію липового «президента» УСРР Г. І. Петровського, зібрала для цього зброю та боеприпаси. Керівник підпільників Тимченко на допиті пояснив ці наміри так: «Я вважаю, що теперішній уряд не є революційним і не захищає інтересів трудящих ... Терор є захід повалення уряду шляхом знищення окремих його членів, і його необхідно застосувати по відношенню до всіх вищих урядових осіб» [21, с. 88—89].

До лютого 1924 р. в Ізюмському окрузі були на решті ліквідовані «банди» Миргородського, Соляникова, Готовицького, але тут же ДПУ відкрило «контрреволюційну» групу в селі Скрипаївка, яка мала зв'язок з Харковом. У Барвенкові збереглися осередки «Союзу відродження», ненавистю до більшовизму кипіли жителі Волохового Яру та Бригадирівки і навіть комуністи в Червоно-Шахтарську захищали «ворогів» радянської влади [30, ф. 4, оп. 1, спр. 8, арк. 7, 8, 47].

Треба зазначити, що в період розквіту непу, з покращенням матеріального становища мас, влада фактично підштовхувала трудящих на опір своїми некваліфікованими, а часто і просто безглуздими рішеннями. Ось лише деякі з них: деякі виконками вводили

ли норми споживання їжі та напоїв на весіллях і поминках, а порушників штрафували; встановлювався 8-годинний робочий день для священників; заборонялось виходити заміж чи одружуватися, не сплативши податків державі. Секретарі партійних осередків регламентували, скільки грошей чи продуктів може брати священник за релігійні церемонії, наказували лікарям робити аборт при 6-місячній вагітності і т. п. Не менш чудернацькі постанови приймали окружні органи управління: газети повинні виписувати всі селяни, що мали коней (жителі жартували: «конячий лікбез»); проводити реєстрацію тих господарств, що мають корів, кіз, собак, верблюдів, котів та іншу рогату худобу; у квітні й жовтні обов'язково фарбувати всі перукарні червоним кольором; заборонялися вечірниці і носіння коротких рукавів жінкам [7, с. 14—19, 34]. Сільські ради могли втнути ще більшу нісенітницю типу: «Визнати святкування Різдва недоцільним, а богородицю усунути». Дика податкова політика більшовиків призвела до того, що в середині 20-х років в республіці налічувалося лише 16 приватних осіб, у котрих річний прибуток перевищував 50 тис. крб. Не дивно, що на початку 1925 р. піонери Велико-Бурлуцького району на питання «Хто такі більшовики?» відповідали: «Грабіжники», а у Вільшанському вважали, що це всі начальники [30, ф. 3, оп. 1, спр. 13, арк. 2]. Важко з ними сперечатися, бо в Куп'янську голова окрвиконкому Кухтін прокрався, але був переведений на роботу в ЦК КП(б)У; відповідальний партчиновник Палій — «п'яниця з п'яниць на весь Куп'янськ один» — опинився в керівному кріслі аж у Чернігові і т. д. [30, ф. 3, оп. 1, спр. 14, арк. 18].

Реакція селянства на такі події логічна: в березні 1925 р. перевибори депутатів у місцеві Ради в Першій Старовірівці дали перевагу кандидатам від осередку КП(б)У тільки тому, що велика група жителів запізнилася на них. У Другій Старовірівці половину претендентів — комуністів — населення забалотувало; не кращими для правлячої партії виявилися результати кампанії в Дячківці, Медведівці, інших селах [30, ф. 46, оп. 1, спр. 29, арк. 45] і т. п.

Таким чином, не тільки терором, репресіями, шаленою демагогією, але й досить привабливими для населення економічними та соціальними рішеннями

більшовикам вдавалося втримувати владу. Крім того, значна кількість громадян республіки не могла не відчувати, що серед членів КП(б)У було немало таких, які особистим прикладом, фанатичним горінням душі, величезною вірою в святість своєї програми компенсували зарозумілість чи матеріальну жадібність своїх колег по партії. Розпорошеність дій повстанців та невдоволених, втома від Громадянської війни, нарешті, просте людське бажання жити без кровопролиття — все це теж сприяло поступовому затуханню активності людей. Опір не зник, він трансформувався в інші, значно глибші та замасковані форми. Але це вже — початок нової епохи ...

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Большевистские организации Украины. Организационно-партийная деятельность. Февраль 1917 — июль 1918: Сб. док. и материалов. К., 1990.
2. Бюллетень VIII Всеукраинской конференции Коммунистической партии (большевиков) Украины. Стенограмма X., 1924, № 4.
3. Бюллетень 3-й сессии Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета VI созыва 11 октября 1922 года, X., 1922, № 1.
4. Відчит 5-го Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів 25 лютого — 3 березня 1921 року. X., 1921.
5. Война и революция (Москва). 1935, № 3—4.
6. Врачебное дело (Харьков). 1919. № 18—19.
7. Всеукраинское совещание председателей губернских и окружных исполнительных комитетов 18—20 июля 1925 г.: Стенограф. отчет и материалы. X., 1925.
8. Горький М. О еврейском народе (рассказы, публицистика). Иерусалим, 1986.
9. Деревенский Ив. «Бандиты» // Былое (Петроград). 1924. № 24.
10. Дни (Рига), 1925.
11. Дорошевич В., Куприянов І. ...Ми не уявляємо собі Союзу без України // Літературна Україна (Київ).
12. Другий Всеукраїнський з'їзд комітетів незаможних селян. Бюлетень. X., 1921. Ч. 1.
13. Неизвестный Дзержинский. Факты и вымыслы. Минск, 1994.
14. Известия Совета Харьковских областных кооперативных съездов. 1919, № 3.
15. Калініченко В. В. Сільське господарство України в період непу. Автореф. ... д-ра іст. наук. X., 1994.
16. Минор О. С. В царстве смерти // Революционная Россия (Рига). 1920, № 1.
17. Наша страна (Буэнос-Айрес).
18. Общественный врач (Москва). 1918. № 9, 10.

19. *Отчет II сессии Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета 5-го созыва (5—8 мая 1921 г.).* Х., 1921.
20. *Отчет о деятельности губисполкома и его отделов к VI губернскому съезду Советов 1 января — 1 ноября 1921 г.* Х., 1921.
21. Прилуцький В. І. Небільшовицькі молодіжні об'єднання в УСРР у 1920—1927 роках // *Молодіжний і дитячий рух в Україні: Історія та генезис.* К., 1993.
22. *Продовольственное дело (Москва).* 1918. № 38.
23. Раковський Х. Ю. *Боротьба за молодь.* Х., 1925.
24. Равич-Черкаський М. *Історія Комуністическої партії України.* Х., 1923.
25. Рожицын В. *Из истории одной военной школы // Армия и революция.* Х., 1921. № 7.
26. Третій Всеукраїнський з'їзд Рад. *Стенограф. звіт.* Х., 1932.
27. *ABN Correspondence (Munich), 1979. V. XXX. N 5.*
28. McJerny P. *War in Ukraine, 1918—1921, only a prelude // Meeting Report (Washington), 1995. V. XII. N 13.*
29. Kulchycky J. P. *The Ukrainian Insurgent Movement 1919 to 1926. Ann Arbor, 1970.*
30. ДАХО¹.
31. РДВА².
32. РЦЗВДНІ³.
33. ЦДАВОВУ⁴.

¹ ДАХО — Державний архів Харківської області;

² РДВА — Російський державний військовий архів (м. Подольськ Московської обл.);

³ РЦЗВДНІ — Російський центр збереження й використання документів новітньої історії (Москва);

⁴ ЦДАВОВУ — Центральний державний архів вищих органів влади та державного управління України.

УКРАЇНА: ДОБА ТОТАЛІТАРИЗМУ

М. В. ЧУГУЄНКО

КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ КОНЦЕПЦІЇ ТОТАЛІТАРНОЇ СПРЯМОВАНOSTІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ Д. ДОНЦОВА

Думка про тоталітарну спрямованість світогляду Д. Донцова, що повстала у полум'ї гострої ідейно-політичної боротьби, виявилася напрочуд стійкою та живучою як у публіцистиці, так і в науковій літературі. Та, мабуть, найбільше враження справляє гідна тяглість методів її обґрунтування. Бо й справді, що суттєво змінилося у царині доведення тоталітарного характеру донцовських поглядів з тих безтурботних для їхніх критиків часів, коли для винесення подібного вердикту їм цілком вистачало піддати анафемі з свого партійного амвону «шкідливі» думки Д. Донцова, апріорі начепивши на них один з тих наводячих жах ярликів, як-то «фашизм», «нацизм», «тоталітаризм».

От і сьогодні не бракує спроб згальванізувати застарілі уявлення про світогляд «чинного націоналізму» Д. Донцова як доморощену форму тоталітарної ідеології. Як і раніше, громадськість залякують міфічною «донцовською загрозою» та примарою неофашистської диктатури, яку Д. Донцов нібито рекомендував своїм землякам як ідеальну модель суспільства. Так, київський науковець і публіцист М. Горелов попереджає нас про те, що впровадження ідей

мислителя означало б «встановлення зворотної форми тоталітаризму та монопартійної системи» [2, 1992, 12 черв.], оскільки, мовляв, він був «апологетом фашистської та націонал-соціалістичної ідеології» [2, 1992, 5 черв.] та сповідував погляди, «схожі на більшовицький тоталітаризм» [2, 1992, 22 трав.].

Застерігає від «захоплення ідеями Д. Донцова на сучасному етапі» й П. Дорожинський, заступник голови Проводу українських націоналістів, бо це, на його думку, «може допровадити нас до встановлення бюрократичної диктатури на зразок латино-американських чи азійських країн, але в ніякому разі до демократій західного типу з їх вільною ринковою економікою, свободою людських прав тощо» [14, 1993, лип.—вер., с. 69].

А відомий правозахисник Л. Плющ у своїй статті «Чи має перспективи український фашизм?», вбачаючи у творчій спадщині Д. Донцова одне з джерел неофашизму, б'є на сполох: «Його (Донцова — М. Ч.) твори заповнюють духовний вакуум комсомольських душ і непогано прищеплюються до комуністичних корінців, належачи до спорідненої тоталітарної ідеології» [18, с. 141]. Викликає подив безапеляційне твердження цього автора про те, що «з самим Донцовим полемізувати майже неможливо, тому що він увесь був складений з миляних кульок романтичних афоризмів, перекручених та вирваних з контексту цитат і фактів» [18, с. 142]. Отже, якщо йти за логікою Л. Плюща, то у Донцова була відсутня світоглядова позиція як така, і значить, його погляди не могли творити ідеологічної цілісності. Тоді, яким же чином Л. Плющ зміг визначити спорідненість Донцова з тоталітарною ідеологією? Невже такий висновок він зробив, виходячи з аналізу «миляних кульок романтичних афоризмів, перекручених та вирваних із контексту цитат і фактів».

Дуже шкода, що навіть автори, котрі щиро прагнули звільнити творчий доробок Д. Донцова від на шарувань партійно-пропагандистського догматизму, і ті виявилися неспроможні переступити межі «магічного кола» трактовки його як мислителя тоталітарного спрямування. У статтях таких неупереджених дослідників донцовської творчості, як В. Лісовий [17, с. 83—101], С. Квіт [16, с. 32—45], Б. Червак [20, 1993, 13, 20 серп.], дається лише пояснення феноме-

нові тоталітарних тенденцій світогляду Д. Донцова з позиції історизму.

Отже, короткий огляд нової літератури з проблеми допомагає нам сформулювати три базові позиції, виходячи з яких взагалі можливо було б аргументувати тезу про тоталітарний характер донцовського світогляду, і які у тій чи іншій варіації зустрічаються в усіх згаданих авторів-прибічників цієї концепції:

- Симпатії Д. Донцова до тоталітарних рухів та їхніх ідеологій.
- «Тоталітарність» запропонованих методів боротьби за національний ідеал.
- Тоталітаризм самих суспільно-політичних ідеалів Д. Донцова, запропонованої моделі суспільства.

Щодо першої позиції слід відразу зазначити, що сам по собі факт симпатії Донцова до тоталітарних рухів та ідеологій або ж їхнього незаперечного впливу на формування його світогляду ще зовсім не дає підстав вважати, що і його ідеологія теж була тоталітарною за своєю спрямованістю. Простої фіксації цього факту буде все-таки замало для такого висновку, оскільки, по-перше, треба спочатку визначити, що конкретно в названих ідеологіях викликало у Донцова симпатії; по-друге, встановити, у якій площині або як конкретно вплинули вони на його погляди; і нарешті, по-третє, наскільки суттєвим, вирішальним можна вважати цей вплив.

Слід передусім враховувати те, що у 20—30-х рр., oprіч короткого епізоду з Українською Партією Національної Революції (1923—1925), Д. Донцов вже не мав справи з практичною політикою, його головним напрямком роботи стало розглядання майже виключно філософсько-психологічного або ж естетичного боку суспільних феноменів. На слушну думку закордонного дослідника донцовської творчості професора Г. Васьковича, він «писав «Націоналізм» та інші твори для українців, як твори виховні, не програмові, ... не правний, а моральний закон для організаційного руху. Ці твори давали лише психологічну підготовку революціонерам» [3, с. 139].

Власне для Донцова приклади тоталітарних рухів та їх вождів слугували за ще одну ілюстрацію до тої думки, що перемогти українська ідея в суцільно ворожому оточенні зможе лише тоді, коли її суттю стане «інстинкт панування, влади, бажання накинати себе ворожій думці й світові, вести за собою, уряджувати життя, хоч би й силою» [6, с. 305].

Революційна психологія з її пафосом войовничого активізму та емотивної ексклюзивності, з її безоглядною вірою в себе та в свій ідеал — ось що приваблювало Донцова в фашистському та націонал-соціалістичному рухах, а також у більшовистській революції, як втім і в усіх інших революційних рухах. Ту ж саму психологію він подивляє, наприклад, у діях Б. Хмельницького та Дж. Вашингтона: «...той дух «combattività», абстрактної у службі ідеї свободи, відвага витягати найскрутніші логічні висліди з становища і воля до влади, яких не заступить жодна програма. Цього бракувало чуттєвій стороні провансальства» [6, с. 309].

Отже, «чуттєва сторона», «національний «ерос», «емотивність» [6, ч. 3] — ось де ключ до розуміння симпатій мислителя до фашизму, націонал-соціалізму та більшовизму, причому, як побачимо нижче, не як до систем, а як до революційних рухів. І чим іншим, як не складниками тої «чуттєвої сторони» виступають відомі шість вимог «вольового націоналізму», сформульовані Д. Донцовим в його найпоказовішому творі «Націоналізм»: волюнтаризм; стремління до боротьби та свідомість її конечності; романтизм, догматизм, ілюзіонізм; фанатизм та «аморальність»; пріоритет інтересів поступу; творче насильство ініціативної меншості [6].

Названі засади є, власне, матриця, модель, що відбиває найсуттєвіші риси ідеології та практики переважної більшості масових політичних рухів, що діють в умовах гострої конфронтації та загальної нестабільності. Подобається це нам чи ні, але насильство, фанатизм, нетолерантність повсякчас відігравали дуже значну роль у далекій від ідилії історії людства. Отже, немає підстав відносити ці явища на рахунок одного тоталітаризму, бо інакше перетворимо його на якийсь міфологічний концепт з позачасовим змістом. Цілком очевидно, що треба шукати інших,

більш істотних та специфічних ознак притаманних тоталітарним системам та їхнім ідеологіям.

Відзначене вище повністю стосується й тих методів досягнення національного ідеалу, які запропонував Д. Донцов у своїй ідеології «чинного націоналізму». Нічого специфічно тоталітарного в донцовській концепції національної революції не було. Це, однак, не виключає існування паралелізму між Донцовим та тоталітаризмом. Ідеолог «чинного націоналізму», зокрема, проповідував макіавелізм у політиці, який, особливо не афішуючи, здійснювали на практиці усі тоталітарні можновладці. На відміну від цих останніх Донцов не тільки гранично відверто обстоював свої принципи, але й намагався зробити з цього традиційного засобу тиранів зброю боротьби за національне визволення.

Логіка Донцова була проста: в умовах, коли майже скрізь в Європі домінують тоталітарні та авторитарні режими, котрі до того ж фізично нищать українську націю, коли саме її буття поставлене під великий знак питання, не доводиться перебирати засобами. Категоричний імператив елементарного виживання українського етносу просто відсунув на другий план усі інші міркування. Між іншим, саме про такі критичні моменти в житті націй великий німецький філософ Г. Гегель писав, що «не може бути й мови про вибір засобів, гангрену не можна лікувати лавандовою водичкою. Стан, при якому отрута, вбивство стали звичайною зброєю, не може бути усунений м'якими засобами протидії» [1, с. 152].

Тепер щодо суспільних ідеалів Д. Донцова. Якраз у цій площині, яка, власне, і складає серцевину поняття «тоталітаризм», його специфіку як історичного феномену нашого століття, саме тут мислитель і розійшовся кардинально з тоталітарними ідеологіями.

Дещо про сам термін «тоталітаризм». Він походить від латинського слова «totus», що означає «увесь, цілий». Вважають, що вперше це поняття з'явилося у промові Б. Муссоліні 3 січня 1925 р. [21, с. 107]. «Нічого поза державою, все в державі й нічого проти держави» — так була визначена сутність тоталітаризму ватажком італійського фашизму [22, с. 20].

Формула дуче виявилася настільки влучною, що від того часу всі інші дефініції так чи інакше виходили з його провідної ідеї абсолютного етатизму. Ска-

жімо, в кінці 40-х рр. російський філософ-правник І. О. Ільїн визначав тоталітаризм як «політичний устрій, який безмежно поширив своє втручання в життя громадян, і включив усю їхню діяльність в обсяг свого управління та примусового регулювання... . Тоталітарна держава є всеобіймаюча держава» [15, с. 50].

У середині 50-х рр. термін «тоталітаризм» набув великої популярності у західній соціологічній та політологічній науці. В цей час виходять класичні праці, присвячені тоталітаризмові, зокрема таких відомих вчених, як Х. Арендт, К. Фрідріх, З. Бжезинський. Ці дослідники застосовували поняття «тоталітаризм», головним чином, на означення суспільного ладу країн так званого соціалістичного табору [21, с. 107].

У другій половині 60-х рр. цей термін майже зникає у серйозній науковій літературі. А в 70-ті рр. подекуди, особливо у Франції, знову відроджується [21, с. 107].

Використовувалося поняття тоталітаризму й в радянській науці. Зокрема у «Філософському словнику» воно означається як «суспільно-політичний устрій, котрий характеризується всеобіймаючим деспотичним втручанням авторитарно-бюрократичної держави в усі прояви життя суспільного організму та життя окремих осіб» [19, с. 486]. Але одразу ж застерігалось, що «поняття тоталітаризму використовується антикомуністичною пропагандою для наклепу на суспільний лад в країнах соціалізму» [19, с. 486].

Цілком протилежний ідеалові тоталітаризму образ майбутньої незалежної України вибудував у своїй ідеології Д. Донцов. Він є чужий тоталітарним утопіям передусім своїм традиціоналізмом. На слушну думку американського соціолога Р. Нісбета, сутність тоталітаризму якраз і полягає в його нігілістичному уставленні до традиції, оскільки він намагається «створити тотально нові цінності, форми асоціацій, норми культури і навіть нову індивідуальну свідомість» [22, с. 19]. Донцов же був глибоко переконаний в тому, що «прив'язання до мови, віри, звичаїв, до ідеалів предків, їх моральних, релігійних, політичних, економічних і соціальних догм, вистражданих і викутих у вогні змагань і переказаних прадідами внукам є фундамент нації» [11, с. 7].

Тоталітарній монопартійній державі, цьому новітньому Левіафанові, він протиставляв ідеал міцної держави з аристократичним ладом та традиціоналістсько-авторитарним режимом, що має спиратися на «тверді закони суспільної ієрархії колишньої України, ворожої як тиранії, так і «народоправній» анархії» [13, с. 49]. І хоча образ «стародавньої, героїчної України» уявлявся Д. Донцовим у дещо романтично-ідеалізованому світлі, не слід одначе поспішати закидувати йому анахронічність вибору суспільних орієнтирів. Адже, на гадку таких провідних сучасних аналітиків, як Р. Пайпс, З. Бжезинський, Р. Арон, А. Мігранян; саме за умов існування авторитарної моделі влади наше посткомуністичне суспільство зможе найшвидше й без значних потрясінь перейти не легкий шлях від тоталітаризму до демократії.

Не менш актуальними сьогодні виглядають думки Донцова про можливу оптимальну форму правління в майбутній українській державі. Вважаючи, що «застосування чистого парламентаризму для країни з таким географічним положенням і з такою невиробленою політичною культурою, як Україна, — є абсурдом, — мислитель висловив припущення, що «непарламентарна демократія, як, наприклад, в Америці, де міністерство відповідає лише перед президентом, була б відповіднішою формою державного ладу на Україні» [5, с. 361]. А трохи пізніше він зробив ще один цікавий прогноз: «... всі дані є за тим, щоби витворилася з України подібна до швейцарської (лиш не в драгоманівському сенсі) **КОНСЕРВАТИВНА ДЕМОКРАТІЯ**» [8, с. 333].

Всупереч ще й досі побутуючим хибним стереотипам про «зоологічний націоналізм» та «шовінізм» Донцова, насправді він не був ані расистом, ані шовіністом. Навпаки, Донцов всіляко поборював занепадницькі риси вдачі українства, прагнучи переробити його хуторянську психіку на кшталт ментальності сильних європейських народів, позаяк вірив у те, що «лише «Європа», лише Окцидент виховує ту «фаустівську душу», що робить її паном світа. Лише на ній, на її світовідчужанні дозрівають великі історичні нації, великі умові рухи і — великі літератури» [7, с. 174].

Крім того, закидати Донцову «шовінінізм» є некоректним ще й тому, що мислитель, виходячи з дер-

жавницького штадтпункту, досить послідовно обстоював ідею територіально-політичного патріотизму: «Нам кажуть, що ми не є територіялістами, але ось як я сформулював відношення до наших «малоросів» майже десять років тому: — «Мусимо згуртувати всі творчі сили під синьо-жовтим прапором, пам'ятаючи, що Жид, Поляк або Москаль, що твердо стоять на ґрунті української державності, є її ліпшою підпорою, як Українці, що марять про федерацію». Чи говорити так, значить заперечувати територіально-політичний патріотизм?» [9, с. 80]. І далі: «Коли хочете, цей наш патріотизм трохи нагадує американський» [9, с. 80].

З традиціоналістичної настанови Д. Донцова природно випливала і його повага до такого традиційного інституту як Церква. Вважаючи її одним з тих осередків, що перетворюють «розпорошене плем'я в свідому націю» [4, с. 81], ідеолог «чинного націоналізму» спеціально наголошував на необхідності обороняти християнську віру від войовничого атеїзму тоталітарних «мега-машин», оскільки «похід проти церкви є рівночасно і похід проти нації» [4, с. 81]. Разом з тим він обстоював принцип незалежності Церкви від держави [6, с. 338].

І нарешті, світогляд Д. Донцова кардинально порізнило з тоталітарними ідеологіями рішуче обстоювання ним принципу економічної свободи, недоторканості інституту приватної власності й права вільної господарської ініціативи. «Там, де «ліквідується» засада приватної власності, — зауважує мислитель, — там «суверенний народ» стає рабом соціалістичної бюрократії, яка приписує кожному з того народу ... , як він має продукувати, що, з ким, де, скільки і за яку ціну. Бюрократія тоді так його «розпланує», що він ледве дихатиме. Там, де бюрократія має право «планувати» і де знищення приватної власності вбиває всякий стимул до праці, там заганяти до праці людей можна лише батогом. Батіг і є кінечним аксесуаром всякої тиранічної бюрократії, в тому числі соціалістичної» [12, с. 17]. Ці слова були сказані у 1949 р., тобто ще до появи класичних концепцій тоталітаризму Х. Арендта (1951), Д. Тулміна (1952), К. Фрідріха (1954, 1957), а якщо ж врахувати той факт, що

вже від початку 20-х рр. Д. Донцов піддавав всебічній критиці ідеологію та практику «державного соціалізму», то не буде жодним перебільшенням вважати його за одного з фундаторів теорії тоталітаризму, одного з найбільш нещадних і глибоких критиків тоталітарної системи.

Отже, приймаючи до уваги все вищевказане, можна зробити висновок про те, що тоталітаризм аж ніяк не міг бути ідеалом Д. Донцова. Він, скоріше, орієнтувався на авторитарну модель суспільства. Цитований вже вище Р. Нісбет так визначає різницю між обома цими моделями: в авторитарних на відміну від тоталітарних «продовжують існувати досить вільні інститути — родина, клан та рід, церква, соціальний клас: ... усі проголошені, хоча можливо, і обмежені корпоративні права та автономії» [22, с. 18].

Інституціональний та ціннісний традиціоналізм, авторитарна держава, ієрархізоване суспільство із сильною національною елітою на чолі («консервативна демократія»), вільна від державної опіки Церква, територіально-політичний патріотизм, приватна власність та господарська самодіяльність як основа існування середнього класу, котрий, за Донцовим, є «головна підстава всякої політичної і економічної сталості й суспільного ладу» [10, с. 301] — ці риси донцовського ідеалу вказують на те, що ми маємо справу з одним з варіантів політичного консерватизму.

До такої трактовки схиляється, зокрема, В. Лісовий. «Своє державництво або політичний консерватизм, — слушно зауважує дослідник, — Донцов обґрунтував, апелюючи до західного політичного консерватизму» [17, с. 97]. І це справді так. Донцовські твори буквально рясніють посиланнями на таких видатних представників європейської консервативної думки, як Е. Берк, Ж. де Местр, Г. Гегель, І. Тен, Ф. Ніцше, французькі неомонархісти М. Баррес, Ш. Пегю, Ш. Моррас та багато інших.

Значного впливу погляди Д. Донцова зазнали також з боку українського консерватизму. Не випадково дві його репрезентативні постаті — П. Куліш і М. Міхновський були зачислені Донцовим до «предтеч» «чинного націоналізму» [6, с. 214—215, 217—218]. Крім того, певний вплив на формування донцовського консерватизму справили ідеї та погляди В. Липинського.

Отже, вже сам факт впливів на творчість Д. Донцова з боку західної та української консервативної думки наочно свідчить про існування певної ідейної атмосфери, в якій сформувався донцовський варіант консерватизму.

Таким чином, аналіз концепції тоталітарної спрямованості суспільно-політичних поглядів Д. Донцова виявив її хибність та внутрішню суперечливість, а в кінцевому підсумку й загальну неадекватність правдивій направленості створеної Донцовим ідеології. На думку автора, набагато пліднішим було б інтерпретувати донцовські погляди у контексті духовно й генетично близьких ним ідей європейського та українського консерватизму. Спеціальні дослідження у цьому напрямку відкрили б нові перспективи у вивченні творчого доробку мислителя.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Гегель Г. Политические произведения. М., 1978.
2. Горелов М. Дмитро Донцов: штрихи до політичного портрету // Рада.
3. Дві концепції української політичної думки. В. Липинський — Д. Донцов / Уложив Г. Васюкович. Нью-Йорк, 1990.
4. Донцов Д. Церква і націоналізм // Літератур.-наук. вісник. 1924. Кн. 5.
5. Донцов Д. Пансько-мужицький центавр і неомонархізм // Літератур.-наук. вісник. 1925. Кн. 4.
6. Донцов Д. Націоналізм. 3-тє вид. Лондон, 1966.
7. Донцов Д. Крок вперед // Літератур.-наук. вісник. 1926. Кн. 10.
8. Донцов Д. Жовтень і май // Літератур.-наук. вісник. 1927. Кн. 7—8.
9. Донцов Д. «Патріотизм» і націоналізм // Літератур.-наук. вісник. 1927. Кн. 9.
10. Донцов Д. Сумерк марксизму // Вісник. 1933. Кн. 4.
11. Донцов Д. Де шукати наших історичних традицій. Львів, 1941.
12. Донцов Д. Демаскування шашель. Мюнхен, 1949.
13. Донцов Д. Правда прадідів великих. Філадельфія, 1952.
14. Дорожинський П. Дмитро Донцов — критика деяких його поглядів // Самостійна Україна.
15. Ильин И. О грядущей России. Джорданвилл, Нью-Йорк, 1991.
16. Квіт С. Трагічний оптимізм Д. Донцова // Слово і час. 1993. № 3. С. 32—45.
17. Лісовий В. Драгоманов і Донцов // Філософ. і соціолог. думка. 1991. № 9.
18. Плющ Л. Чи має перспективи український фашизм? // Сучасність. 1993. Ч. 3.
19. Философский словарь. М., 1986.

20. Червак Б. Дмитро Донцов і український націоналізм // Укр. слово.

21. Элементы теории политики: Пер. с пол. Ростов, 1991.

22. Nisbet R. Prejudices: a philosophical dictionary Cambridge, London, 1982.

Л. П. НЕПІПЕНКО

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД НЕПУ

Недостатність і вузькість наших уяв про історичне минуле і складне сучасне країни обумовлено укоріненою в суспільній свідомості методологією. Відповідно до останньої базисом суспільства є економіка, а культура — лише пасивна надбудова над нею. Але в історичному процесі і в реальній дійсності глибинною основою суспільного устрою виступає якраз культура, широко зрозуміла як носій фундаментальних цінностей всякого культурно-історичного суспільства [1].

Культурологічний підхід до політичного життя і історичного розвитку комуністичних країн порівняно новий [2, № 1, с. 80].

Суттєву роль в історії Радянської держави відіграли 20-ті роки, коли відбувався процес розпаду революційної культури, сформувався апарат тоталітарної влади. Були закладені основи якісно іншої політичної культури, що визначила долю країни [2, № 3, с. 73—83; 3]. Формування цієї культури йшло по лінії розвитку специфічної політичної свідомості в її взаємозв'язку з політичною поведінкою і функціонуванням політичних інститутів.

Ідейно-теоретичні і історичні джерела указанного процесу і в СРСР, і в Україні пов'язані зі створенням більшовицької партії «нового типу», якій відводилася головна роль у побудові нового суспільства. Не випадково в березні 1921 року В. І. Ленін констатував, що

функції партійного і радянського апарату в країні злиті і будуть такими [4]. Аналогічні процеси були і в Україні. По суті на початку 20-х років була визнана і проголошена влада партії у всіх сферах політики і системі управління. На IX з'їзді КП(б)У (грудень 1925 г.) констатувалося, що партійна «армія... охоплює всю країну, займає відповідальні пости і керує всією роботою держави» [5, с. 3].

КП(б)У з моменту свого створення в липні 1918 р. була складовою і невід'ємною частиною єдиної РКП(б) «з підпорядкуванням у питаннях програмних загальним з'їздом РКП і в питаннях загальнополітичних — ЦК РКП» [6]. Звідси ворожнече відношення до українського руху за створення незалежної держави. В ньому передбачалася загроза для світової революції [3, с. 34, 36—37, 39; 7, с. 57—58].

В Україні партія більшовиків довгий час не мала достатньої підтримки з боку місцевого населення. Тут більшовики були партією русифікованого пролетаріату і росіян. Тому майже до 1923 р., коли на XII з'їзді РКП(б) було проголошено політику «коренизації», основним джерелом партійно-державних кадрів в Україні були особи, призначені з Москви, або пов'язані з нею [3, с. 45—46; 8, с. 40—43]. Але, не дивлячись на постійне зростання у складі партійно-державного апарату робітників українського походження на керівні посади українців висували не часто. Особливо керівна верхівка КП(б)У і ДПУ УРСР складалася головним чином з осіб некорінної національності. Ці органи були найбільш недоступні (до середини 20-х років) для українців. На 1 січня 1922 року 16 з 18 найважливіших посад в апараті ДПУ УРСР належало росіянам. На 1 січня 1923 року українці у складі керівної верхівки УРСР складали лише 24 %. [8, с. 44].

В основу кадрової політики КП(б)У були покладені не ділові якості, а політичні, утопічне положення про керівну роль найбільш революційного класу — пролетаріату. Ні морально-етичні якості, ні освітня і культурний рівень практично не мали ніякого значення. Формування апарату державної влади на всіх рівнях відбувалося шляхом відчуження від нього найбільш культурної і освіченої частини населення, шляхом залучення до управління найменш здібних до цього людей [8, с. 44—47].

Партія комуністів була політично напівграмотна, а марксистськи майже безграмотна. На 1923 р. середній процент політнеграмотних у ній сягав 65 %, а в селі — 90 % і вище [9, с. 30]. За партпереписом 1922 р. з 54386 дійсних членів КП(б)У з партійною освітою було менше, ніж 3000 [10]. Звіти про діяльність губернських парторганізацій України за цей же рік вражають дуже низьким освітянським і культурним рівнем, низьким рівнем політичної грамотності не тільки рядових комуністів, але й секретарів осередків і других відповідальних працівників [11]. Про це ж свідчать російські і українські журнали початку 20-х років [9, с. 31—33]. Значне збільшення чисельності парторганізацій під час ленінського призову остаточно розділило партію на дві частини — на «внутрішню», або апаратчиків, які мали реальну владу, і «зовнішню» — членську масу. Головною функцією останніх було проведення партійної лінії за місцем роботи [12]. В результаті організація професійних революціонерів ще більше була розбавлена загально та політично неосвіченою масою. На січень 1927 р. 90,5 % чисельності КП(б)У мали початкову, незакінчену початкову і домашню освіту, 8,3 — середню і 0,8 % — вищу освіту. Для порівняння у ВКП(б) на той період було 88,9 % членів з закінченою та незакінченою початковою освітою, 7,9 — з середньою і 0,8 % з вищою освітою [13]. Майже не було освічених людей у Всеукраїнській НК [14, т. 6, с. 340, 341, 345]. Таке ж положення було в радянському суді, що відкривало простір беззаконню [15, с. 53—54]. Відзначене вище, а також партійні привілеї сприяли розповсюдженню кар'єризму і пайкового підходу до всіх явищ дійсності, росту бюрократизму, який базувався на «культурній відсталості, неумінні, азіатчині» [16]. Органи нової влади, за свідоцтвом документів, були просякнуті хабарництвом, п'янством, іншими недоліками і зловживаннями, були відірвані від життєвих проблем, перетворювалися в замкнуті організації [17, ф. I, оп. I, спр. 1173, арк. 31—39, 41, 42, 46].

З допомогою кадрових призначень партія виконувала ті ж керівні функції, що і держава. Часто вона підміняла собою радянські органи, профспілки, кооперативні заклади. Як в партії, так і в державі найважливіші рішення йшли зверху вниз. Нижчестоящі парторганізації виконували вказівки вищестоящих [18].

Партійний апарат повністю контролював вибори до Рад на всіх рівнях. Депутатський корпус формувався в партійних кабінетах. Вибори не були ні прямими, ні рівними, ні таємними. Відповідно до трудового і політичного цензу існувала категорія «позбавленців», які виключалися з політичного життя. П'ятиразова перевага надавалася представникам промислового пролетаріату у порівнянні з селянством. Ця різниця норм представництва пояснювалася тим, що нібито лише пролетаріат здатний довести справу будівництва соціалізму до кінця. Самі ж Ради були важливі не як форма, а тим які класи ці Ради представляють [19].

Це вело до сумісництва посад в партійних і державних структурах. Коли в парторганізаціях працівники з різних причин не досягали взаєморозуміння, вони підлягали «перекиданню» в інші. Одні і тіж особи міняли лише посади і місце роботи. [17, ф. 1, бп. 1, спр. 1173, арк. 37, 39, 41, 45, 77 об.; ф. 5, оп. 1, спр. 45, арк. 15].

Так в 20-ті роки сформувався своєрідний прошарок номенклатурних працівників. Попастись в цю систему як і вибути з неї було нелегко. Створена система безжалісно розправлялася з усіма, хто проявляв самостійність, йшов проти прийнятих нею правил і норм. Яскравим тому доводом є внутрішньопартійна боротьба в 20-ті роки [20]. З 1923 р. меншою мірою, а з 1927 р. в грандіозних розмірах відбувався процес знищення старої більшовицької партії, руйнування її кадрів. Партія вироджувалася в замкнений чиновничий апарат [3, с. 261, 266—267]. Сталінська група усувала своїх супротивників з допомогою наклепів, підтасованих звинувачень, погроз, нагнітання ненависті і злоби в суспільстві, з допомогою ДПУ шляхом прямого насилля і фізичного знищення (розстріли, табори) [20—21]. Насилля було основою становлення нової системи влади [22].

У результаті цього в СРСР і в Україні створився своєрідний механізм управління. На його вершині стояв керівний центр — партія більшовиків, яка до кінця 20-х років контролювала всі сторони суспільства, будучи власником засобів виробництва. Тим самим ще більше обмежувала матеріальні і духовні основи особистої свободи [8, с. 47—49]. В основі даної системи були маси, які підкорялися центру бе-

зумовно і свідомо. Останнє було наслідком сформованої культури масової свідомості, масової політичної культури.

Масова політична культура — це складне ідеологічне створення, яке включає в себе багатозначність змішаних теорій і ідей, різних ідеологій, де переважає той тип ідеологічних поглядів і ціннісних орієнтацій, який найбільш близький і адекватний умовам повсякденного життя маси людей, найбільшою мірою задовольняє, або відповідає їх потребам, інтересам, запросам [23, с. 33—35].

Особливості російської і радянської історії сприяли відтворенню масових спільностей, які відіграли значну роль в історії країни.

Перша світова війна, революція і Громадянська війна прискорили суспільну масовизацію. На політичну арену вийшла маса декласованих, маса соціальних осколків [24]. Масова політична самосвідомість явилася складним переплетенням поверхово засвоєних окремих утопічно-соціалістичних ідей, добуржуазної ідеології, релігійноподібного розуміння характеру соціальних процесів і відношень у суспільстві. Сприяла цьому довга соціальна приниженість, загальна культурна відсталість і масова неграмотність населення [25].

Спадкоємністю царського режиму була неписьменність 41 % міського і 72 % сільського населення [26]. За даними 1920 року на 1000 чоловіків населення України було 655 неписьменних [27]. До 10-річчя Жовтневої революції план ліквідації неграмотності було виконано лише на 20 %. У селі неписьменними залишалися 43 % чоловіків і $\frac{2}{3}$ жінок. Відносно маси головне завдання заключалося в необхідності якомога швидше іти лінією елементарної грамотності [28].

І в 20-ті роки ідеологічна ідентифікація радянських громадян залишилася грубою і примітивною. Всі, хто пов'язував ці події із соціалістичними орієнтирами, при глибокому аналізі виявляли поверховий характер, нерозуміння змін. Залишалася лише віра (добровільно чи примусово). Ідея соціалізму для широких мас обмежувалася розв'язанням нагальних життєвих проблем [17, ф. 1, оп. 1, спр. 141, арк. 12; спр. 217, арк. 1 об., 2, 10].

Процес масовизації суспільства активно ішов у 20-ті роки. В цей час просліджується тотальне зростання «ідеологічного підходу» до всіх явищ суспіль-

ного життя. Офіційний ідеологічний рівень політичної свідомості поступово подавляв всякі повсякденні уяви.

Потребує переосмислення доля насильницького масового відходу від релігії в перші десятиліття Радянської влади. Часто в масовій свідомості відбувався переніс релігійного на політичні цінності [17, ф. 1, оп. 1, спр. 166, арк. 95; 29]. Тим самим маси (і партійні в тому числі) пізнавали революційну ідеологію через інструментарій релігійноподібної свідомості. До цього добавлялося активне втілення соціалістичної міфосвідомості в маси всеохоплюючою системою більшовицької агітації і пропаганди.

У 20-ті роки одним з головних знарядь внесення «ідей, які розширяли і поглиблювали людську солідарність» в ім'я майбутнього соціалістичного ладу, був уголовний суд [15, с. 68, 73]. В маси втілювалися ідеї про неминучість «жорстокої розправи» з людьми, які помилялися, або просто мислили по-іншому, по-іншому оцінювали ті чи інші події і явища. Культивувалися і накопичувалися елементи фаталізму, почуття ідеологічної правоти і безпомилковості класового чуття комуністів-пролетарів, перетинався розвиток усіх мислячих форм, які так чи інакше розходилися з офіційною політичною культурою [30]. В умовах непу продовжувалася вся та ж класова війна. Мінялися лише акценти. Головним став економічний фронт. Ворогами на ньому були непман, куркуль, інтелігенція та їхні діти. В партійному середовищі вважалося, що «Ленін розглядав неп не як відступ від ідеалів військового комунізму до чогось неясного... розпливчатого, що не дає... в перспективі просування вперед, до соціалізму» [5, с. 25]. Військово-комуністична ідеологія продовжувала залишатися органічною частиною світогляду ВКП(б) і КП(б)У [31]. Ці ідеї активно вносилися в маси і через масові театральні дійства, свята, паради, демонстрації. Всі вони сценічно вирішували політичну мету, формували дух «народної розправи». Формували певний тип світоперетворення, засіб існування людини в реальності, котра не знала іншого методу спілкування з людьми, крім насильства, і складалася з підсудних і ворогів [32].

Однією з таких форм агітації були театралізовані суди. Передбачалося проводити політичні суди з винесенням обвинувальних приговорів та агітсуди,

суди-прославлення того чи іншого факту соціалістичного будівництва [33].

Процесуальне супроводження цих «судів» і лексика судових приговорів показують спорідненість з методами політичного керівництва країною у вигляді наказів, директив, настанов, команд [17, ф. 1, оп. 1, спр. 734, арк. 1; фп. 5, оп. 1, спр. 45, арк. 15, 17, 17 об., 18, 23; фп. 1, оп. 1, спр. 1173, арк. 32].

Суди, розправи владарювали не тільки на сцені. Вони переносилися на першотравневі, спортивні, дитячі свята, індустриальні карнавали. Головним у масових заходах були сцени розправ над імперіалістами, куркулями, демонстрація сили, ритуальне вбивство. Наприклад, розв'язкою першотравневого свята повинно було бути повідомлення по радіо про «падіння» останньої у світі капіталістичної держави і створення Всесвітнього Союзу Радянських Соціалістичних республік. Спортивні вправи під час свят повинні були символізувати організованість і колективізм учасників. Не дивно, що в 1929 р. під час процесу над Промпартією робітники ішли по Москві з плакатом, на якому було написано: «Смерть!» Те ж саме повторилося під час процесів 1937—1938 рр. [34].

Все життя здавалося судилищем, суцільною боротьбою, критикою та викриттям. Сама структура влади Радянської держави являла собою ієрархію «судових» інстанцій, де будь-який вищий ступінь судив нижчий, керуючись пролетарським чуттям і класовою самосвідомістю, возвеличеним в закон свавіллям [21; 22]. Карні кодекси УРСР і РРФСР в 20-ті роки мали статті, які встановлювали керівництво соціалістичною правосвідомістю при призначенні карних заходів. Як і в період військового комунізму доля звинувачуваного визначалася його класовим станом, походженням, або внутрішнім переконанням радянських службовців закону [14, т. 6, с. 341; 15, с. 21, 59, 61, 62].

На протязі 20-х років була отримана чергова перемога на «фронті суспільної думки». На ній можна було обґрунтувати відповідні реакції на ту чи іншу подію в країні. Не кажучи вже про партійні і комсомольські організації, це почуття було достатньо високо розвинуто і в середовищі піонерів, і школярів, і в фізкультурних організаціях, навіть у випадковій групі. Групи ставали потенціальними, а при потребі

і дійсними виразниками суспільного засудження [35]. Соціальною основою даного процесу була активна політика пролетаризації усіх класів і прошарків у країні. В 1921 р. на Куп'янській повітовій партконференції прямо заявлялося: «Не дивлячись на те, що 96 % складало селянство і лише 4 % пролетаріату... для закріплення влади пролетаріату необхідно опролетаризувати селянство, особливо на Україні» [17, ф. 1, оп. 1, спр. 166, акр. 93 об.]. Практично це відбулося в «ліквідації куркульства як класу на базі суцільної колективізації». Фактично ця політика розповсюджувалася на все селянство. Лозунгу «пролетаризації селянства» відповідав аналогічний лозунг «пролетаризації інтелігенції». Одночасово йшла широка запрограмована депортація умів [36].

Так у 20-ті роки стверджувалася духовно-світоглядна монополія Комуністичної партії в суспільстві і її диктатура у сфері свідомості. Було нанесено удар по духовності взагалі. Суттєву роль в цьому процесі відіграла нова радянська політизована школа. В ній виховували громадянсько одномірних осіб, які мислили і діяли колективно. Саме поняття «індивідуальність» ототожнювалося з епітетом «буржуазний» [37]. Політичний, класовий принцип проводився при прийомі до вузів та технікумів [38].

Поруч з запереченням вагомості особистого започаткування в людині, призначеність якої передбачалася в побудові комунізму, із світу особи викреслювалися цілі пласти, які належали до духовності і традиційної психологічної культури. Ворогом № 1 оголошувалася релігія, яка належала найскорішому знищенню. До пережитків минулого були віднесені мораль та етика. Між мораллю і партійно-державною доцільністю до кінця 20-х років остаточно було поставлено знак рівності. Власна духовність замінювалася державною ідеологією [39].

Таким чином, у 20-ті роки в СРСР, і в Україні в тому числі, створилася специфічна політична культура тоталітарного типу. В числі рис, пов'язаних генетично із специфікою становлення і еволюції радянського суспільства, формування соціалістичної держави визначаємо таке: відсутність змагання і політичного плюралізму в країні; сувора централізованість і ідеологізованість усіх сторін життя суспільства; орієнтація на розв'язання проблем шляхом насилля; нічим

необмежена роль Комуністичної партії в політичному процесі, політичний монополізм і репресована нестерпність у суспільстві; наявність революційно-військової установки в масовій свідомості на світову революцію (радянська країна сприймалася як вершина можливого соціального розвитку, як ідеал); переслідування з політичних мотивів; обмеження свободи думки інтерпретувалося як прояв свободи.

До кінця 20-х років просліджується стабільна кореляція між індивідуальними переконаннями, установками, оцінками, з одного боку, і існуючою ідеологічною системою, з іншого. Це залишалося на протязі десятиріч іманентною стійкою характеристикою масової політичної свідомості СРСР, важливим елементом політичної культури. Ще одним елементом був високий рівень когерентності цієї свідомості, або відсутність внутрішнього протиріччя і погодження масових переконань і установок відносно внутрішньої і зовнішньої політики з офіційною партійною лінією. В результаті здатність Комуністичної партії апелювати до мас населення на базі тієї чи іншої позиції була необмежена. Теоретично і практично це означало, що не тільки той чи інший суб'єкт, але й практично «весь народ» з питань внутрішньої і зовнішньої політики займе позицію на підтримку єдино вірної партійної установки. Партія дуже «легко» забезпечувала собі підтримку на масовому рівні, надаючи ідеям відповідну форму. Складалася традиція некритичного відношення до партії і держави. Формувалася стійка етатистська традиція. Радянський громадянин, як правило, ідентифікував себе з державою, з партією. Тому критика свого уряду означала критику політичної системи і соціально-економічної системи радянського суспільства, антипатріотизм і антикомунізм. Одним із самих стабільних елементів радянської політичної культури стає установка на відсутність опозиції офіційному політичному курсу. Партія сприймалася громадянами як центр, що організовував усі сторони життя людей [40]. Партійна прихильність — це центральна вісь, що пронизувала інтерпретації радянськими громадянами політики. Поступово партія стала символом особистості.

Аналіз характерних рис і особистостей політичної мови дозволяє зробити висновок, що перед нами мілітаризована політична культура етатистського ти-

пу. Радянська політична мова 20-х років наповнена термінами військового походження, має різко виражену непримиримо-військову спрямованість: «Боротьба за визволення всього людства», «боротьба за соціалізм і міжнародну революцію», «боротьба за генеральну лінію партії», «боротьба за мирне будівництво» і т. д. ВКП(б) і КП(б)У визначаються армією, бойовим штабом, авангардом пролетаріату, штабом ленінізму. Таким світовим штабом був Комінтерн. Вся дійсність складалася з «армій борців-революціонерів», «безпартійних армій», «армії буржуазії», «табору ворогів радянської влади». Всі вони стикалися на різних «фронтах» — пролетарському, трудовому, культурному, колгоспному, на «єдиному фронті проти комуністів». Супротивники політики партії розбивалися об «непорушну фортецю соціалістичної економіки і соціалістичної державності». Суспільна і партійна діяльність проходила численними лініями — «генеральною лінією партії», «основною лінією», «лінією соціалізму», «твердою лінією ЦК РКП», «загальною лінією» і т. п. Ці терміни і словосполучення у великій кількості присутні в матеріалах партійних з'їздів, конференцій, в періодиці і літературі 20-х років [40; 41].

Прапор, герб, Конституція (Основний Закон), документи історико-правового характеру також опосередковують політичну культуру і одночасово складають її органічний елемент. Аналіз цих символів 20-х років показує, що перед нами антидемократична культура месіанського типу [19].

Такі основні параметри радянської політичної культури, що складалася в 20-ті роки і на десятиріччя визначила трагічну історію країни.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Культура и реформа // Полис. 1993. № 2. С. 166—169.
2. Такер Р. Политическая культура и лидерство в Советской России: От Ленина до Горбачева (главы из книги): Пер. с англ. // США: Экономика, политика, идеология. 1990.
3. Троцкий Л. Сталин. В 2-х т. М., 1990. Т. 2.
4. Ленин В. И. Полн. собр. соч. Т. 43. С. 15.
5. Девятый съезд КП(б)У. 6—12 дек. 1925 г.: Стенограф. отчет. Х., 1926.
6. Комуністична партія України: з'їзди і конференції / За ред. В. Ф. Солдатенка. К., 1991. С. 16.
7. Романчук О. К. Ультиматум: Хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РРФСР і Центральною Радою. К., 1990.
8. Дорошко М. С., Колесник В. Ф. Формування в Україні

більшовицької партійно-державної номенклатури в 20-ті роки // Укр. іст. журн. 1993. № 9.

9. На идеологическом фронте борьбы с контрреволюцией; Сб. ст. М., 1923.

10. Підсумки партперепису 1927 року. Х., 1928. С. 99; Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді / П. Л. Варганюк, В. К. Василенко, Л. М. Гордієнко та ін. К., 1990. С. 482.

11. Известия ЦК КП(б)У. 1923, март—апр., № 15—16 (23—24). С. 34—80.

12. Евдокимов Г. Год работы по заветам Ильича. Л., 1925. С. 38; Марсьясин Л. Вопросы партийного строительства. Х., 1927. С. 24; Сборник материалов агитатора Артемовского окружного комитета КП(б)У. Артемовск, 1925. № 1. С. 3.

13. Підсумки партперепису 1927 року. С. 93, 97, 98.

14. Архив русской революции. В 22-х т. М., 1991.

15. Челцов-Бebutov М. А. Социалистическое правосознание и уголовное право революции. Х., 1924.

16. Дорошко М. С., Колесник В. Ф. Указ. соч. С. 49—50; Колесников Л. Лицо классового врага. М.; Л., 1928. С. 13. Коммунист. 1921, янв.—февр., № 6. С. 6; Троцкий Л. Сталин. М., 1990. Т. 2. С. 134, 135, 180, 181, 213, 266, 267.

17. ДАХО.

18. Девятый съезд КП(б)У. Стенограф. отчет. Х., 1926. С. 4, 49, 50, 64, 120, 128; Известия ЦК КП(б)У, 1925, авг. № 9. С. 3. 6. ГАХО, ф. 1, оп. 1, д. 1173, л. 34, 36, 37, 41; ф. 5, оп. 1, д. 45, л. 23.

19. Алексеев И. Кого и как выбирать в Советы. Х., 1924; Девятый съезд КП(б)У. Стеногр. отчет. Х., 1926. С. 38, 50; История Советской Конституции: Сб. док. 1917—1957. М., 1957. С. 85, 113, 116, 229; Кого выбирать в Советы? Х., 1922; Конституция (Основной закон) УССР. Х., 1933. С. 11, 28; Манелис В. Л. Основы государственного устройства СССР. М., 1929. С. 49, 55, 56; ГАХО, ф. 5, оп. 1, д. 45, л. 17, 18.

20. Греченко В. А. До історії внутріпартійної боротьби в Україні у 20-ті роки // Укр. іст. журн. 1993. № 9. С. 114—121.

21. Архив Троцкого. Коммунистическая оппозиция в СССР 1923—1927 гг. В 4-х т. М., 1990; Жак Росси. Справочник по ГУЛАГу. В 2-х ч. М., 1991.

22. Курносков Ю. О. Насилля — головний аргумент більшовизму // Укр. іст. журн. 1991. № 12. С. 16—27; 1992 № 1. С. 3—18.

23. Щегорцов В. Н. Политика: поиски пути к утраченной культуре. М., 1991.

24. Бухарин Н. И. Проблемы теории и практики социализма. М., 1989. С. 184—185; Архив русской революции. В 22-х т. М., 1991. Т. 6. С. 276, 287, 298, 299, 301; Т. 11. С. 105, 107; Жиромская. Советский город в 1921—1925 гг. // Проблемы социальной структуры. М., 1988. С. 4, 22, 44; Коммунист. 1921, янв.—февр. № 6. С. 4; Селищев А. Язык революционной эпохи. Из наблюдений над русским языком последних лет (1917—1926). М., 1928. С. 105.

25. Архив русской революции. В 22-х т. М., 1991. Т. 11. С. 88; Винниченко В. Відродження нації. У 3-х ч. К., 1990. Ч. 1. С. 31, 32; Ч. 2. С. 177.

26. Комсомол на фронте неграмотности. Лысково, 1924. С. 16.

27. Воронец А. Неписьменность на Україні і боротьба з нею. Х., 1924. С. 4.

28. Революция и культура: Сб. выдержек из речей и статей. Днепропетровск, 1928. С. 22, 25—26, 37.

29. Катехизис коммуниста. Иркутск, 1921; Селищев А. Указ. соч. С. 102; Тодорский А. Год с винтовкой и плугом. М., 1958.

30. Вардин Ил. Пресса большевизма: Сб. ст. Л., 1925.

31. Бухарин Н. И. Указ. соч. С. 185—186, 188; Григорьев А. Классовое воспитание молодежи в наши дни. М.; Л., 1928. С. 41, 42; Колесников Л. Указ. соч. С. 6; На идеологическом фронте борьбы с контрреволюцией: Сб. ст. М., 1923; Вопросы жизни и борьбы / Под ред. Е. М. Ярославского. М.; Л., 1924. С. 91, 93; Селищев А. Указ. соч. С. 134, 196; Чельцов-Вебутов М. А. Указ. соч. С. 86; ГАХО, ф. 1, оп. 1, д. 166, л. 86, 86 об., 91 об., 92, 94 об.

32. Батыгин Г. С. Метаморфозы утопического сознания. Квинтэссенция // Философский альманах. М., 1991. С. 263—292; Глебова Н. Суд над делегаткой. М.; Л., 1925; Субботин Л. Драматический кружок в деревне. Спектакль, вечеринка. Агитсуд. Живая газета. М.; Л., 1925. С. 36, 37; Тоталитаризм как исторический феномен. М., 1989. С. 292—296.

33. Вестник агитации и пропаганды. 1921, апр., № 9, 10. С. 57—58; Субботин Л. Указ. соч. С. 105, 106.

34. Тоталитаризм как исторический феномен. С. 292—296.

35. Емельянов И. Культура общественно-правильного поведения. М.; Л., 1929. С. 53, 54.

36. Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція (20—30-ті роки). К., 1991; Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920—30-х років: соціальний портрет та історична доля. К., 1992; Петров В. Діячі української культури — жертви більшовицького терору (1920—1940 рр.). К., 1992.

37. Григорьев А. Указ. соч.; Евдокимов Г. Год работы по заветам Ильича. Л., 1925. С. 46; Нанивская В. Т. Анатомия репрессивного сознания (как создавалась отечественная школа) // Вопр. философии. 1990. № 5. С. 47—60.

38. Правила й програми для вступу до інститутів, технікумів та рабфаків УРСР на 1927/28 академічний рік. Х., 1927.

39. Алексеев В. А. Иллюзии и догмы. М., 1991; Вопросы жизни и борьбы. М.; Л., 1924; Залкинд А. Б. Очерки культуры революционного времени: Сб. ст. М., 1924; Партийная этика: Документы и материалы дискуссии 20-х годов / Под ред. А. А. Гусейнова. М., 1989.

40. Девятый съезд КП(б)У: Стенограф. отчет. Х., 1926; Десятый з'їзд КП(б)У, 20—29 листоп. 1927 р.; Стенограф. звіт. Х., 1928; Одинадцятий з'їзд КП(б)У, 5—15 черв. 1930 р.; Стенограф. звіт. Х., 1930.

41. Селищев А. Указ. соч.

НК РСІ УКРАЇНИ І БЮРОКРАТИЗАЦІЯ ДЕРЖАПАРАТУ
(20—30-ті рр.)

У перші ж роки після Жовтневого перевороту 1917 р. в Росії, керуючись ідеями К. Маркса та його «класовим підходом» до аналізу суспільних явищ, лідери нового суспільства, ставлячи собі за мету створення безкласового суспільства, насильно усунули приватновласницькі економічні відносини, замінивши їх адміністративними. Це, у свою чергу, призвело до тотального одержавлення усього економічного та соціального життя суспільства. Розвитку процесів тотальної бюрократизації суспільства сприяла і слабкість демократичних традицій, котра була характерною для російської державності.

Надії на світову революцію, що так і не збулися, і швидке відмирання держави, поставили перед новою владою проблему створення власного апарату управління суспільством. В умовах Громадянської війни, ліквідації дореволюційних економічних зв'язків, усунення буржуазії і буржуазної бюрократії від організації та управління виробництвом і суспільством не знайшлося іншого інструменту для соціальної інтеграції, крім держави. Усе це обумовило створення надцентралізованого апарату управління з його адміністративно-командною системою управління суспільними процесами.

Зміна об'єктивних економічних зв'язків у суспільстві адміністративними призвела до необхідності створення спеціальних державних органів, котрі змогли б виконувати роль адміністративного регулятора суспільних відносин замість ліквідованого об'єктивного економічного регулятора — ринку. Одним з таких органів стали органи контролю — НК РСІ.

Місце і роль органів контролю у суспільних процесах, що відбувалися у радянському суспільстві у

20—30-ті роки, визначається цілим рядом факторів:

1. Згідно з марксистськими ідеями створення нового соціалістичного суспільства — при відмиранні держави, яка являє собою «організоване насилля» — управління повинно перейти безпосередньо до народних мас. Знаряддям такого «безпосереднього управління» народних мас повинні були стати контрольні органи.

2. Пролетарській державі необхідно було мати органи, що виконували б роль регулятора економічних, соціальних та політичних процесів, які відбуваються у суспільстві.

3. Радянська держава потребувала органів, котрі займалися б раціоналізацією системи управління, що формувалася, боролися б з бюрократизмом — з неефективністю нового апарату управління і вдосконалювали б його.

4. Новому суспільству необхідні були й нові кадри управління. РСІ повинна була шляхом залучення трудящих мас до управління державою готувати нові робітничо-селянські кадри для апарату управління суспільством.

Причини, що породили контрольні органи, були з самого початку суперечливими. З одного боку, ці органи мали бути формою управління суспільством безпосередньо трудящими масами, а з іншого, — органами адміністративного контролю, бюрократичною установою. Це, в свою чергу, обумовило те, що місце і роль контрольних органів у радянському суспільстві також мали суперечливий характер.

Вдосконалюючи систему управління суспільством, борючись з «вульгарним бюрократизмом», вивчаючи та раціоналізуючи держапарат, залучаючи до управління державою трудящих, контрольні органи виконували об'єктивно необхідне для радянського суспільства завдання в умовах зробленого у жовтні 1917 р. історичного вибору. Разом з тим вони були складовою частиною адміністративно-командної системи управління, діяли в її інтересах і, ведучи боротьбу з бюрократизмом, вдосконалюючи апарат управління, що формувався, вели боротьбу не проти адміністративно-командної системи, а за раціоналізацію цієї системи, яка прагнула досягти цілісності та уніфікації усіх своїх елементів, а також виконувати певну політичну роль, пов'язану з політизацією та ідео-

логізацією понять «бюрократія» і «бюрократизм».

Аналіз конкретних історичних документів та матеріалів [1, ф. 1, оп. 2, д. 2260, л. 108; ф. 539, оп. 2, д. 296, л. 140; ф. 539, оп. 2, д. 294, л. 3—77] свідчить, що головними напрямками у діяльності НК РСІ у 20—30-ті рр. щодо вдосконалення державного апарату та боротьби з бюрократизмом були: 1) вдосконалення центральних органів влади; 2) раціоналізація низового державного апарату.

У результаті своєї діяльності НК РСІ України дійшов висновку про необхідність реформи системи управління і розробив її принципи [2, ф. 539, оп. 7, д. 1325, л. 1—11 об.]. Вони зводилися до централізації, демократизації системи управління та упорядкування її елементів — уточнення функцій, прав, обов'язків усіх структурних одиниць центральних і місцевих апаратів влади, підвищення відповідальності за виконання директив вищих органів.

НК РСІ України вважав, що нові соціально-політичні та економічні завдання, що постали перед країною в кінці 20-х рр., вимагають нових, незмірно більш розгорнутих і більш витончених організаційних форм тих апаратів, котрі повинні їх виконувати. Інспекція пропонувала реорганізувати апарат управління за такими напрямками: 1) розширення прав місцевих органів (децентралізація); 2) передача ряду питань на розв'язання нижчих за ієрархією співробітників даного апарату (деконцентрація); 3) надання підлеглим установам бюджетної та господарської автономії (госпрозрахунок); 4) розподіл функцій, що знаходяться до цього часу у злитному стані (дезінтеграція функцій) [2, ф. 539, оп. 7, д. 1325, л. 2 об.].

Особливий інтерес викликають пропозиції НК РСІ України, спрямовані на демократизацію апарату управління. Наприклад, він вважав за необхідне виносити на попереднє обговорення широких верств трудящих ряд законопроектів. Всенародному обговоренню повинні були підлягати законопроекти, що встановлюють загальні норми економічного та політичного життя, вносять істотні зміни до практики державних органів УРСР, проекти кодексів, якщо вони не лише систематизують діючі закони, але й вносять до них істотні зміни, проекти положень про місцеві органи, а також усі законопроекти, що стосуються побуту широких мас трудящих. Усім низовим організаціям, як

державним, так і громадським, а також окремим громадянам пропонувалося надати право, оминаючи усі інстанції, вносити свої пропозиції про вдосконалення тих або інших законів або частин апарату і методів роботи держорганів — безпосередньо до ВУЦВК. Для розгляду усіх таких пропозицій і контролю за їх просуванням у відповідних відомствах повинна була бути створена постійно діюча комісія із членів ВУЦВК, котра стала б одним з основних його робочих органів.

РСІ України вважала за необхідне регламентувати питання, котрі повинні були стати основним змістом роботи ВУЦВК, а також пропонувала подовжити строки роботи сесії цього органу з таким розрахунком, щоб було забезпечено досить повне і глибоке обговорення законів, що приймаються. Матеріали до сесій повинні були розсилатися членам ВУЦВК не пізніше, ніж за півтора місяця до початку сесії і опрацьовуватися ними на місцях із залученням через місцеві радянські установи — активу і громадськості (сілради, міськради, заводські збори і т. ін.) з тим, щоб до сесії члени ВУЦВК представляли не лише свою власну думку, але й колективну думку трудящих. Проект реформи передбачав також розмежування складів Президіуму ВУЦВК та РНК, оскільки у ці органи входили в основному одні й ті ж особи, а також розширення складу ВУЦВК за рахунок делегатів з місць.

У пропозиціях НК РСІ знайшли своє відображення і проблеми вдосконалення законодавчого механізму. Пропозиції зводилися, головним чином, до заборони вносити до законопроектів та до самих законів різного роду констатації, декларативні, неконкретні пункти. Пропонувалося повертати для виправлення та доопрацювання ті закони, котрі написані штучною, канцелярською мовою, незрозумілою для широких мас трудящих [2, ф. 539, оп. 7, д. 1325, л. 10, 11 об.].

Але на реалізацію реформи сильно вплинули процеси формування у суспільстві адміністративно-командної системи управління. Залежність НК РСІ від вищих партійних та державних органів союзного та республіканського рівня призвела до того, що усі пропозиції РСІ, спрямовані на чисто технічне вдосконалення апарату державних органів, посилення виконавчої дисципліни, раціоналізацію діловодства та скорочення штатів, були прийняті урядом і реалі-

зовані. Але ідеї НК РСІ, що відображали його прагнення певною мірою демократизувати державне управління, реально наблизити його до трудящих мас, не знайшли підтримки у правлячих колах.

Децентралізація вищих органів влади і розширення прав місцевих органів були здійснені настільки, наскільки це сприяло оживленню діяльності цих органів, усувало крайнощі централізму, але не сам централізм, що став стрижнем адміністративно-командної системи управління.

Результати діяльності НК РСІ УРСР щодо вдосконалення держапарату та боротьби з бюрократизмом прямо залежали від характеру цієї діяльності, котрий, в свою чергу, відображав особливості політичної ситуації у країні і змінювався разом з нею. Зміна політичного становища та характеру діяльності РСІ, в свою чергу, впливали на вибір контрольними органами пріоритетних форм та методів боротьби з бюрократизмом і недосканалістю держапарату.

Головною рисою діяльності РСІ України була її суперечливість і політизованість. У діяльності РСІ на протязі усього періоду її існування поєднувалися дві суперечливі тенденції — демократична та антидемократична. Залежно від зміни політичної ситуації домінувала або перша тенденція, або друга. Наприклад, у період «воєнного комунізму» і становлення органів РСІ, а також у період зміцнення диктатури І. В. Сталіна і остаточного формування адміністративно-командної системи домінувала антидемократична тенденція, а у період розвитку нової економічної політики — демократична.

Ці дві тенденції виявлялися в основних формах і методах боротьби РСІ з бюрократизмом та недосканалістю держапарату.

У 1920—1923 рр. основною формою діяльності РСІ були адміністративні репресії, які здійснювалися методами скорочення штатів, різного роду адміністративних покарань — аж до ув'язнення до концтабору або арештантського будинку для примусових робіт [4, ф. Р-3, оп. 2, д. 71, л. 56, 62, 106].

Але вже на середину 20-х років під впливом нової економічної політики у діяльності контрольних органів починають переважати демократичні форми — наукове вивчення апарату управління з метою його раціоналізації та залучення до управління державою

трудящих. Основними методами діяльності РСІ у цей період були такі: обстеження, пропаганда боротьби з бюрократизмом та критика недосконалості держапарату у засобах масової інформації, шефство робітників над держустановами, висувництво, соцсумісництво.

На кінець 20 — початок 30-х років із зміцненням та остаточною становленням адміністративно-командної системи демократичні форми діяльності інспекції поступаються місцем недемократичним [3, ф. 539, оп. 9, д. 4, л. 40—48; д. 27, л. 1—4, 299—300; оп. 10, д. 1043, л. 19, 44, 54; д. 1248, л. 13, 17, 46, 110—112, 198]. Основною формою діяльності РСІ у цей період були репресії, що проводилися під виглядом класової боротьби з бюрократизмом, методом постійних чисток держапарату.

Чистки, «класовий підхід» до боротьби з бюрократизмом і скорочення держапарату не лише не сприяли вдосконаленню держустанов і звільненню їх від бюрократизму, а навпаки, сприяли створенню бюрократичної, адміністративно-командної системи управління. У результаті посилення в кінці 20 — на початку 30-х років недемократичних форм боротьби з бюрократизмом відбулося послаблення і деформація існуючого у 20-ті рр. громадянського контролю «знизу», що в свою чергу, перетворило державні установи у систему, діючу повністю на основі імпульсів, що йшли «зверху». Старанність у виконанні таких імпульсів стала вирішальним критерієм оцінки дій. У результаті ділова ініціатива була замінена чиношануванням, дійовість — імітацією старанності, результативність — формалізмом та парадністю.

Незважаючи на це, не можна недооцінювати роль РСІ України у залученні трудящих до управління державою та роль демократичних форм діяльності інспекції у боротьбі з бюрократизмом і недосконалістю держапарату. Слід визнати, що демократичні форми контролю над держапаратом зіграли певну позитивну роль в усуненні крайнощів бюрократизму, в упорядкуванні та вдосконаленні системи управління, вихованні молодих робітничо-селянських кадрів, підвищенні рівня організації управлінської праці.

Не можна не підкреслити роль РСІ в організації всенародного руху за оволодіння управлінськими знаннями, за впровадження у радапараті наукової

організації праці. Під керівництвом та за сприяння РСІ України у державних установах було створено комісії, осередки, кабінети, лабораторії, а у Харкові — науково-дослідний інститут, котрі розгорнули широку раціоналізаторську діяльність, вели боротьбу проти бюрократизму за чітку роботу держапарату. РСІ України проводила велику роботу по вивченню та розповсюдженню позитивного досвіду у діяльності держапарату, залучаючи до неї не лише співробітників інспекції, але й широкі трудящі маси [5].

Усе це утруднювало формування і становлення тоталітарного режиму, але не могло зупинити сам процес.

Інспекція поступово вимушена була відмовитися від науково-дослідної роботи щодо вдосконалення держапарату і залучення до цієї діяльності трудящих і на початок 30-х років майже повністю перейшла на чисто адміністративний контроль за виконанням відомствами директив партії та уряду.

Таким чином, підсумки та уроки діяльності НК РСІ України свідчать:

1. Насильне усунення об'єктивних, перш за все, економічних зв'язків у суспільстві та заміна їх не-економічними, адміністративними ліквідують усі перепони та обмеження для розвитку бюрократичних тенденцій та переростання їх у тоталітарні, що, в свою чергу призводить до формування у суспільстві адміністративно-командної системи управління, роздутого бюрократичного апарату та розгалуженої, всеохоплюючої системи контрольних органів.

2. Спроби перемогти бюрократизм за допомогою чисто адміністративних заходів боротьби з цим явищем лише посилюють адміністративно-бюрократичні тенденції.

3. Найбільш ефективними формами боротьби РСІ з бюрократизмом виявилися демократичні форми — наукове дослідження та вивчення держапарату, впровадження основ наукової організації праці, залучення до управління державою трудящих мас.

4. Діяльність НК РСІ України щодо боротьби з бюрократизмом та раціоналізації держапарату мала суперечливий, неоднозначний характер, який виявився у використанні інспекцією у своїй роботі як де-

мократичних форм і методів, так і антидемократичних.

5. Спроби розглядати проблеми боротьби з бюрократизмом та раціоналізації держапарату з політичної і тим більше «класової» точки зору лише побільшують ці проблеми, а не розв'язують їх.

6. Розглядаючи діяльність НК РСІ України, її підсумки та уроки в історичному контексті 20—30-х років, слід визнати, що інспекція, в основному, виконала ті завдання, котрі були поставлені перед нею існуючим режимом. РСІ як складова частина адміністративно-командної системи, що формувалася, зіграла певну роль у її становленні, зробивши її якомога більш раціональною, жорсткою та ефективною.

Сьогодні, в умовах формування і становлення Української державності, історичний досвід РСІ з організації та вдосконалення системи управління суспільством, боротьби з бюрократизмом набуває особливого значення. Перехід нашого суспільства від антидемократичної, бюрократичної системи управління до більш демократичної, настійно вимагає враховувати історичний досвід і, в першу чергу, негативний, боротьби контрольних органів з бюрократизмом державного апарату у період 20—30-х років.

З вивчення та аналізу історичного досвіду боротьби РСІ з бюрократизмом можна зробити наступні практичні висновки: стримування бюрократичних тенденцій, об'єктивно існуючих в будь-якому суспільстві, анулювання до деякої міри їх негативного впливу на суспільні процеси, створення умов, за яких бюрократичні тенденції не переростають у тоталітарні, можливо, лише за умов:

1. Посилення політичного контролю (який має демократичний характер) небюрократичних ланок політичної системи за діяльністю бюрократії шляхом перерозподілу функцій та повноважень, а також за подальшої децентралізації влади.

2. Посилення впливу партій, різного роду «груп тиску» та засобів масової інформації.

3. Розширення участі громадян в управлінні, створення різного роду дорадчих комітетів, громадських органів планування та місцевого самоуправління.

4. Забезпечення більш представницького складу самого бюрократичного апарату, вдосконалення методів добору посадових осіб та державних службовців.

5. Забезпечення високого рівня самоконтролю бюрократії через подальшу спеціалізацію, впровадження наукової організації праці та вироблення нових етичних норм.

6. Зменшення обсягу функцій державного апарату за рахунок розширення місцевого самоуправління.

Історичний досвід діяльності НК РСІ України щодо боротьби з бюрократизмом підтверджує ідеї, висловлені М. Вебером у його «теорії бюрократії»: ніякі заходи і ніякі соціально-історичні зрушення не можуть «остаточно» усунути бюрократію із суспільного життя або гарантувати суспільні структури від небезпеки бюрократичної деградації.

Навіть найбільш послідовна демократична система здатна лише обмежити бюрократію, але не ліквідувати її. Тому будь-яка демократична влада, занепокоєна проблемою бюрократії, повинна турбуватися, перш за все, про створення системи «противаг» бюрократичним тенденціям. Основними елементами цієї системи є: демократія, політичний плюралізм і вільний розвиток об'єктивних економічних законів.

Історичний досвід діяльності НК РСІ України, накопичений нею на протязі 20—30-х років, особливо актуальний сьогодні. Його вивчення, аналіз та практичне використання дозволяють державній владі у сучасний, надзвичайно важливий для України період формування власної державності уникнути прорахунків і помилок 20—30-х рр. і створити справді демократичний, ефективний апарат управління державою.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Центральний Державний Архів Вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).
2. ЦДАВО України.
3. ЦДАВО України.
4. Державний архів Київської області (ДАКО).
5. Під контроль мас. 1931. № 2. С. 17—19; Профсоюзы Украины в борьбе за пятилетку в 4 года. X., 1931. С. 126; ЦДАВО України. Ф. 2605. Оп. 3. Д. 801. Л. 18; Д. 835. Л. 16.

СПІВВІДНОШЕННЯ ПЛАНУ І РИНКУ В ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИЦІ
БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ПАРТІЇ В УМОВАХ НЕПУ

Становлення України, як самостійної держави висуває одним з найважливіших завдань створення ефективно функціонуючої і динамічно розвинутої економіки. Його успішне виконання пов'язане з корінними перетвореннями всієї системи господарювання й управління, що склалися на протязі тривалого часу. Ігнорування дійсного значення товарно-грошових відносин, гнучких методів управління, жорстке централізоване планове керівництво у купі з допущеними прорахунками і помилками призвели економіку до кризового стану. Майбутнє України залежить від правильного вибору шляху розвитку. З цього приводу в сучасних умовах висловлюються різні думки і пропозиції, часто неоднозначні і суперечливі. У зв'язку з цим урахування історичного досвіду минулого, насамперед 20-х років, коли відбувався поворот до нової економіки, характерними рисами якої були багатоукладність, різні форми власності, приватна торгівля і ринок, дозволяють уникнути багатьох помилок при проведенні політичних і економічних реформ в Україні.

У статті обґрунтовуються варіанти підходу різних груп і напрямків з актуальних ринкових проблем, їх правомірність на практиці, акцентується увага на недоліках, прорахунках і помилках, що мали місце в історії планово-ринкової економіки, їх сутності, причинах і наслідках.

Перехід до нової економічної політики відбувався під тиском незаперечних реалій внутрішньогосподарського життя. Болісно жилалася воєнно-комуністична практика, відбувалося справжнє ламання поглядів, що склалися в області економіки. Дока-

зом того є те, що ще весною і влітку 1921 р. основним важелем непу було визнано безгрошовий обмін продуктами між містом і селом, ринкову торгівлю адміністративно було обмежено межами місцевого обертання. Але вже восени довелося визнати помилковість такого підходу і дійти висновку, що ринок є не тільки невід'ємним елементом загальної структури господарства, але й основним важелем у процесі відродження економіки. «Відмова від попереднього шляху і найбільша гнучкість щодо нових умов, — підкреслював О. І. Риков, — були обов'язковими для перемоги нової економічної політики» [1, с. 47].

Проте, якщо ідея непу, як економічної політики, була сформульована в партійних та державних документах, то питання, як практично втілювати проголошені принципи, не тільки не розглядалося, але і, як уявляється, було не зрозумілим більшості керівників. Практичне втілення непу породило надзвичайно багато проблем економічного і організаційного характеру. Трести і підприємства виявилися не готовими до роботи в умовах ринку. Переведені на госпрозрахунок, вони гостро потребували фінансових коштів і, щоб знайти їх, намагалися будь-яким чином реалізувати вироблену продукцію. Кон'юнктура ж ринку складалася таким чином, що ціни на неї були низькими. В результаті підприємства виснажували запаси сировини, розтрачували кошти, несли збитки, згортали виробництво.

Централізоване планування в умовах непу мало свої особливості. «Госпрозрахунок і загально-державний план, заснований на точному обліку ресурсів виробництва і бюджету кожного підприємства зокрема та всіх разом, повинні лежати в основі управління всією державною промисловістю», — говорилося в документах більшовицької партії щодо господарських питань [2, с. 278].

Визнавалося беззаперечним: поруч з ринковою виникла і діє нова, планова форма зв'язку між елементами господарства. Дискусійним було тільки питання про співвідношення планових і ринкових засад в економіці.

Вперше дискусія з цього питання виникла в період кризи збуту 1923 р., яка виявилася своєрідним поштовхом до вивчення і урахування ринкових від-

носин. Серед державних діячів, економістів складалася думка, що пропорціональність, яка диктується планом і та, що сформована під впливом ринкових процесів, не тотожні. Економісти старої школи М. Кондратьєв, А. Айхенвальд, Л. Юровський, в тому числі й ті, що працювали в Україні, а саме: Я. Діманштейн, В. Зейлінгер, В. Брудкус та ін. доказували можливість взаємодії планових і ринкових засад. А. Айхенвальд вважав, що план не повинен являти собою «жорсткі директиви», які регламентують кожний крок підприємств, бо «окрім всяких інших ненормальностей, неминуче створилась би нежиттєвість, негнучкість плану» [3, с. 325]. На неправомірність самої постановки питання «план чи ринок» в умовах, коли поряд з державною промисловістю існують 20 млн селянських господарств, що не піддаються плановому впливу, настійно наголошував український економіст Я. Діманштейн. Єдино можливий шлях подальшого розвитку господарства в умовах непу він вбачав у поєднанні ринкових і планових процесів. Посилення ж планових засад, як застерігав вчений, призведе до повернення таких принципів господарювання, які були характерні для «воєнного комунізму», до централізму і главкізму в управлінні, що несумісні з розвитком товарно-грошових відносин [4].

Прихильники офіційного господарського курсу вважали, що причина кризи восени 1923 р. криється в невмінні державної промисловості і торгівлі прокласти шлях до масового селянського ринку, що, в свою чергу, обумовлено недостатнім вивченням кон'юнктури ринку, його ємкості та платоспроможності.

Всупереч такому підходу представники групи 46-ти, Л. Троцький [5, 1990, № 5—7, 10] вбачали причину в послабленні планових засад, в надмірному захопленні державних підприємств комерційним госпрозрахунком. Не маючи конкуренції, вони збільшували ціни на промислові товари до максимуму, тим самим ще більше посилюючи господарські труднощі, які були і так неминучі.

Дискусії мали досить широке висвітлення в літературі 20-х рр. [6]. Але слід визначити, що в більшості виступів захищалася загальноприйнята господарська політика без кропіткого аналізу поглядів її опонентів.

Криза 1923 р. стала доказом того, що потрібно з більшою мірою навчитися узгоджувати елементи державного господарства не тільки між собою, але й з ринком. На практиці це означало, що не ринок повинен пристосовуватися до промисловості, а промисловість до ринку.

1924 рік став переломним для ринкових відносин у промисловості. Завершення грошової реформи, посилення позицій суспільної торгівлі дозволяли підійти до безпосереднього вирішення мети регулювання ринку на основі економічних методів. Фактично завдання, що було сформульоване наприкінці 1921 р., було перенесено з області теорії на практику. В пресі широко розгорнулася полеміка навколо статті Є. Преображенського «Основний закон соціалістичного нагромадження». Авторитетний економіст вважав, що на зміну короточасному використанню ринку, самостійності трестів у майбутньому повинно прийти «збирання» державного господарства як «єдиного цілого», управління яким повинно здійснюватися за допомогою «кабінетів» регулюючих органів разом з їх складною й розгалуженою системою «соціалістичного передбачення та планового керівництва» [7, с. 26].

Головним опонентом виступив М. Бухарін, який охарактеризував «закон» Е. Преображенського «оптимумом плутанини», «абсурдом» [8, с. 90]. Суть бухарінської точки зору полягала в тому, що передача накопичень з селянського господарства в державний сектор повинна здійснюватися економічно через торговельне посередництво держави, через займи тощо.

Оцінюючи безперервну полеміку між М. Бухаріним і Є. Преображенським, можна впевнено відзначити, що в головному їх позиції були схожими, вони виходили з однієї загальної мети — централізоване планове господарство, але шляхи її досягнення були принципово різними. Якщо Бухарін виходив з плавного переростання ринку в план, то Преображенський був послідовним прибічником активної експлуатації «джерел поза комплексів державного господарства», тобто селянства [9].

Практика планування, що склалася у промисловості, пояснювалася деякими причинами. По-перше,

відсутністю необхідного досвіду і кваліфікованих кадрів у трестах і на підприємствах. По-друге, широко розповсюдженим поглядом на план, як обов'язковий для виконання законодавчий акт, бо держава була власником і господарем підприємств. По-третє, формальним і обмеженим госпрозрахунком трестів, коли практично вся виробнича діяльність підприємств регламентувалася зверху.

У підходах до планування знайшли відображення два зовсім протилежні погляди на методи, якими воно повинно здійснюватися. Один з них («генетичний») базувався на принципі екстраполяції стихійних тенденцій дійсності на майбутнє. Другий («теологічний») припускав, що перспективи розвитку постають як незалежна цільова установка, а значення аналізу тенденцій дійсності відходить на другий план, або зовсім губить своє значення. Прибічники теологічного підходу вважали, що «план є в основному сукупністю комуністичних директив» [10, с. 18], а господарники повинні керуватися в своїй діяльності багаторічними перспективами і генеральними лініями партійних рішень. С. Струмилін запевняв, що «центральною фокусом всякого плану є не передбачення, а завдання і вказівки, які відображені в цифрах» [11, с. 479].

Популярною була також теорія диспропорції, яку висунули працівники Держплану і ВРНГ. Вони вважали, що в основі всіх господарських труднощів, насамперед товарного голоду, лежить диспропорція між розвитком сільського господарства і промисловості, відставання промисловості. Більшість ЦК (Й. Сталін, О. Риков, М. Бухарін та ін.) висловлювали думку, що диспропорційність — явище ненормальне, але воно об'єктивно обумовлене неоднаковими темпами розвитку двох основних галузей господарства; диспропорційність необхідна, але ще недостатня умова для загострення товарного голоду, такою умовою є різке перевищення попиту над пропозицією. Тому товарний голод не є результатом неправильної загальної господарської політики, яка, в цілому, вірна.

З теорією диспропорції не згоджувалися відомі економісти, в тому числі українські. Вони вважали диспропорцію ненормальним явищем, яке за своєю природою суб'єктивне, оскільки створюється непра-

вильною економічною політикою адміністративного зниження промислових цін, яке бере початок з осені 1923 р. На їх думку, низькі ціни не сприяють збільшенню накопичень з метою максимального розширення промислового виробництва і подальшого насичення ринку товарами. «Далеко не кожне більш швидке зростання індустрії бажане, — відзначав М. Д. Кондратьєв, — так як не кожне зростання її об'єктивно можливе без порушення рівноваги всього господарства, без розкладу ринку і валюти, без відчуження міста і села» [12, 1925, № 6, с. 54]. Л. Юровський настоював на відповідності між ресурсами і планами, стверджував, що «ринок зберігається як критерій і регулятор» економіки, а закономірності ціноутворення проявляються як «основний регулюючий фактор в господарстві» [13, с. 373—374].

Серію статей з критичним аналізом запропонованого варіанту індустріалізації, темпів опублікував український економіст В. Акуленко [14]. Негативний вплив на розвиток економіки України централізації фінансової системи та перерозподілу через неї прибуткових ресурсів України на загальносоюзні потреби, доказував В. Доброгаєв. Аналізуючи фінансовий баланс України в період 1923/24—1926/27 рр., він робить висновок, що значна частина прибутку України витрачається поза її інтересами [15]. В 1928 р. український економіст М. Волобуєв писав про те, що колоніальний характер економічної політики щодо України привів до її нераціонального розвитку, перетворив на сировинний придаток Росії. Він доказував, що Україні завжди було властиве прагнення увійти до складу світової господарської системи безпосередньо, а не через російську економіку [16].

Але Україна стала невід'ємною складовою частиною господарства Союзу РСР на базі єдиного народногосподарського плану, бюджету, кредиту, тому будь-які спроби поставити питання про автономність народногосподарського розвитку нещадно придушувалися.

Висловлювання керівників більшовицької партії, держави в середині 20-х років свідчать про те, що теорія заміни ринку планом остаточно сформулювалася, а проголошення курсу на індустріалізацію означало початок здійснення її на практиці.

З 1926 р. почалася вакханалія планування. Одноразово з опрацюванням річних планів складалися перспективні плани на тривалий час. Держплан і ВРНГ України склали п'ятирічний план на 1925/26—1929/30 рр. Було здійснено спробу виробити перспективний план на 15 років, проект підготував проф. О. О. Остапенко [17, 1927, 18 лют.]. Але в ньому показувалися сповільнені темпи розвитку, тому проект не був прийнятий. П'ятирічний план розвитку народного господарства (в оптимальному варіанті) був ухвалений Постановою РНК СРСР 23 квітня 1929 р. [18, с. 503].

Таким чином, на ідеї всеосяжного централізованого планування будується все управління економікою, створюється фетиш плану на тому припущенні, що соціалізму властиві інші економічні закони. Відбувається відхід від економічних законів товарно-грошових відносин, протиставляється план і ринок. На XV з'їзді ВКП(б) в 1927 р. вже прямо заявляється, що «наші плани є не плани-прогнози, не плани-догадки, а плани-директиви, які обов'язкові для керівних органів» [19, с. 76]. Принцип комерційного розрахунку не встиг закріпитися в економіці та свідомості керівних органів управління і поступається госпрозрахунку в співвідношенні з плановим завданням. У промисловості відбувається повернення до системи главків, централізується сфера розподілу. Права самостійності підприємствам тільки декларуються, а насправді мало що змінюється.

Дуже важливими постають уроки, пов'язані із взаємодією держави й ринку. Неправомірними є точки зору, що виходять як з неподільного керівництва ринковими процесами (комуністична), так і з пасивної ролі держави (ліберально-демократична). Держава повинна виступати активним учасником ринку, тим самим перешкоджаючи монополізації окремих галузей і забезпечуючи всі умови для вияву ініціативи, заповзятливості і самостійності кожної особи.

У сучасних умовах економічна ситуація України дуже складна. Вона відзначається об'єктивним процесом розриву господарських зв'язків з суб'єктами колишнього Союзу, сировинною залежністю, особливо в паливно-енергетичному комплексі, переорієнтацією її потреб на інші ринки. Сучасна концепція ринкової економіки виходить з необхідності гнучкого

втручання в стихійні ринкові процеси, і полягає в оптимальному вирішенні протиріччя між необхідністю втручання і саморегулюючою роллю ринку. За нашого часу беззаперечний варіант — це перехід до цивілізованого ринку, створення ринкової інфраструктури, її законодавчої і правової основи.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Рыков А. И. Состояние и возможности развития промышленности в условиях новой экономической политики: Доклад на IV съезде СНХ 18 мая 1921 года // Статьи и речи. М.; Л., 1928. Т. 2.
2. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Т. 1.
3. Айхенвальд А. Советская экономика. М.; Л., 1927.
4. Диманштейн Я. К характеристике торгово-промышленного кризиса // Хоз-во Украины. 1924. № 16, 17.
5. Известия ЦК КПСС.
6. Дискуссия 1923 года: Док. и материалы. М.; Л., 1927; Материалы экономической политики РКП. К., 1924; Об экономической платформе оппозиции. М.; Л., 1926.
7. Преображенский Е. А. Новая экономика. Опыт теоретического анализа советского хозяйства. М., 1926. Т. 1. Ч. 1.
8. Бухарин Н. И. К вопросу о закономерностях переходного периода. Критические заметки на книгу Е. А. Преображенского «Новая экономика». М.; Л., 1928.
9. Преображенский Е. А. Основной закон социалистического накопления. М., 1926.
10. Вайсберг Р. Е. План и хозяйственные затруднения. М.; Л., 1929.
11. Струмилин С. Г. Очерки советской экономики. М.; Л., 1928.
12. Социалистическое хозяйство.
13. Юровский Л. Денежная политика Советской власти. М., 1928.
14. Акуленко В. Направления, темпы, равновесие // Плановое хозяйство. 1929. № 2—4; О марксизме, индустриализации и безграмотности // Хоз-во Украины. 1929. № 9.
15. Доброгаев В. Проблемы финансового баланса Украины // Хоз-во Украины. 1927. № 2.
16. Волобуев М. До проблеми української економіки // Більшовик України. 1928. № 2. С. 66—70; № 3. С. 42—53.
17. Радянський статист.
18. Индустриализация СССР. 1926—1928: Док. и материалы. М., 1969.
19. ВКП(б). Съезд XV: Стенограф. отчет. М., 1927. Ч. 1.

ХАРКІВ У 20-ті РОКИ ХХ ст.
(джерела та література 1922 р. — 30-х рр.)

20-ті рр. ХХ ст. займають особливе місце в історії міста Харкова, становлять один з найцікавіших і виразних періодів його минулого. Це пояснюється, по-перше, зміною адміністративно-політичного статусу міста — Харків був столицею УРСР до 1934 р. і відігравав провідну роль в житті країни; по-друге, в місті вже на новому, радянському етапі розвитку, розгорталися далі процеси урбанізації, вирішувалися питання відбудови міського господарства, культурних органів, поліпшення життя населення, індустріалізації, йшло активне прилучення широких верств населення до освіти; по-третє, саме в цей час нова столиця України переживала період національно-культурного відродження, що було пов'язано з державною політикою українізації. Таким чином, непростий історичний досвід Харкова 20-х років має, безумовно, істотне значення в сучасних умовах розбудови української незалежної держави.

У статті розглянуто джерела до історії провідного центру Слобожанщини, особливості висвітлення розвитку Харкова, життя населення міста в 20-ті роки в публікаціях 1922 р. — 30-х рр. Історична література цього періоду представлена численними публікаціями різних довідників, статтями в періодичних виданнях. У цей час з'явилися і перші монографії.

Для частини публікацій тих років був притаманним підхід, найбільш вдало сформульований М. П. Анциферовим, який зазначив, що кожне місто повинно вивчатися комплексно як певний соціальний організм [1, с. 9], соціальний феномен [2, с. 24].

Підвищений інтерес суспільства до минулого та сучасного міста в 20—30-ті роки треба пояснювати домінантою суспільного уявлення про місто як осередок диктатури пролетаріату, форпост соціалізму і прогресивної революційної культури робітничого класу, що визначав стиль нової епохи [3]. Проте навіть і в той час це не було абсолютно безперечним правилом. Відомо, що розвиток Харкова з початку 20-х років був настільки бурхливим, місто так швидко зростало, що вже з 1922 р. знову починає виходити міський довідник «Весь Харьков». Започаткований ще в дореволюційні часи, він немов би продовжує свої традиції. Виникає нагальна потреба в інформації про міські, урядові установи влади, господарські та культурні установи. З деякими перервами довідник видається і далі до середини 30-х років, відбиваючи відповідний рівень розвитку міста. Цікаво, що перший довідник за радянських часів носив напівсвітський характер: на перших сторінках цього видання на потребу віруючим умістили календар церковних свят, а поряд з ним — календар радянських та загальнореволюційних свят. Матеріали публікувалися як російською, так і українською мовами, і тільки в 1929 р. довідник остаточно переходить на українську мову [4].

У 1923 р. проводиться Всесоюзний перепис міського населення, дані якого стають відомі в наступному році. В центрі уваги статистиків, демографів опиняється соціальний склад та зайнятість населення великих міст України — Катеринослава, Києва, Одеси, Харкова [5]. Соціальні негаразди — величезна кількість безробітних, декласованих елементів — однаково поєднує внутрішню картину цих міст. За офіційними даними, в Харкові процент безробітних серед працездатного населення становив 13 %, в Києві — 16,8, в Катеринославі — 19,1 % [5, с. 18].

Кількість декласованих елементів (жебраки, повії тощо) по містам становить: Катеринослав — 166 чоловік та жінок, Київ — 1004, Одеса — 642, Харків 475 [5, с. 55]. Велику роботу щодо узагальнення підсумків перепису населення 1923 і 1926 рр. зробив О. А. Квіткін [6], І. К. Вологодув [7, с. 148—150]. Видані в 20—30-ті рр. у Харкові статистичні матеріали, довідники дають змогу скласти уявлення про розвиток міста [8].

У 1926 р. вперше публікується хроніка самогубств по місту за 1911—1925 рр. [9]. Позитивною стороною видання є те, що тут було вміщено разом з тим порівняльні дані з іншими містами України. І. Коваленко відзначає великий приріст населення по місту (59 на 1000 за 1925 рік), що свідчить про високі темпи урбаністичних процесів [9, с. 174].

Гострі соціальні проблеми міста, його повсякденна історія знайшли також відображення на сторінках двотижневого соціально-політичного літературного журналу «Пламя», який виходив у Харкові в 1924—1926 рр. Автори його публікацій — С. Фурманов, Є. Букиник, П. Жаткін, В. Венгеров, Владко, В. Юрезанський, Б. В. Берг, інші — сміливо звертаються до найхворобливіших тем, пов'язаних з економічним, суспільно-політичним, культурним життям великого міста. Їх статті, нариси, хроніки надають йому справжнього подиху життя. Тут можна серед публікацій знайти відомості про відбудову господарства, про розвиток освіти, про жагучу проблему масового безробіття, про безпритульних дорослих та дітей, про дитячу злочинність та проституцію, про гнізда наркоманів, про боротьбу з сифілісом, повсякденне життя обивателів тощо [10, 1924, № 1, с. 10—11, 19; 1925, № 7, с. 16—17; 1926, № 1, с. 12—13]. Тут також зазначалося, що населення міста за 1912—1923 рр. зросло на 81 711 чоловік, тобто на 25,4 %. Багато уваги приділялося проблемі безпритульних та безробітних, адже за кількістю будинків для безробітних і гуртожитків для безпритульних Харків наблизився до рівня 1904 р. Біржа праці в 1924 р. була розрахована на 40 000 чоловік, з них тільки 6000 отримували грошову допомогу. С. Фурманов проаналізував соціальний склад безробітних. Серед них зустрічаються не тільки професійні в минулому робітники, але також селяни, вчителі, інженери, студенти, гімназисти, демобілізовані військові, артисти тощо. До цього надзвичайно строкатого контингенту додається також кримінальний елемент, авантюристи, біженці з-за кордону, члени партій Комінтерну, численні волоцюги [10, 1924, № 6, с. 8—9; 1925, № 6, с. 8—10].

В іншому виданні відзначається, що внаслідок Першої світової і Громадянської воєн в місті збільшилася чисельність інвалідів. У серпні 1925 р. на облік зна-

ходиться 3595 інвалідів, тільки частина з них отримує платню. Відкрито 4 будинки для утримання інвалідів, деякі залучаються до праці в кооперації [11, с. 3—4].

Велика увага в 20-ті рр. приділялася вирішенню житлової проблеми, перетворенню Харкова в зразкову столицю Радянської України з новою революційною архітектурою [12], на засадах раціонального конструктивізму [13]. Нова епоха вимагала нетрадиційних авангардних рішень у плануванні та будівництві міст. Публікації в періодичній пресі з цього приводу численні і змістовні [14]. В місті існувало 3 будівельних вузи, що сприяло будівельному буму, влаштовувалися конкурси архітектурних проектів [15]. У 1926 р. на сторінках московського видання відзначалося, що житлова криза в Харкові дуже загострилася і для її вирішення необхідно побудувати ще таке ж місто, тому що на кожного жителя припадає 7 кв. аршин замість 16. Будувалися будинки-комуни як новий тип соціалістичного житла, робітничі поселення [16, с. 1—4].

Характерна риса публікацій щодо архітектурного життя Харкова того часу — палкі суперечки та дискусії, головним приводом до яких постав проект майбутнього міста. Головні питання, що вирішувалися під час дискусій: яким повинно бути місто — місто-сад чи місто згрунтованих кам'яних велетнів?; як краще будувати місто — в ширину чи вгору? Прихильники урбанізації досить зверхньо ставилися до простору старої забудови міста, яке заважало новому будівництву. Рішучі заходи проти старої забудови призвели до ліквідації в 20-ті роки ряду цінних споруд (Миколаївська церква у центрі Харкова та ін.).

Для 20-х рр. було характерно збільшення загальної кількості періодичних видань (переважно україномовних) з різних галузей науки та культури. Відчутною була перевага видань Комуністичної партії [17]. Столичний статус міста, безумовно, пожвавив духовне життя його мешканців, хоч це й набуло політизованого характеру. Більшість друкованих органів не відбивала на своїх сторінках соціальних проблем, які старанно замовчувалися і приховувалися. Видавництва були цілком підпорядковані центральним та міським органам влади, тому публікували тільки заданий матеріал. У зв'язку із завершенням українізації

припиняється, по суті, краєзнавча робота. В 1930 р. закривається науково-популярний журнал «Краєзнавство», який не вписувався в прокрустове ложе пануючої ідеології. Позиція його авторів, особлива стаття М. Криворотченка «Місто і краєзнавство», що спрямовувала фахівців на глибоке і вдумливе дослідження минулого і сучасного міста, виявилася зайвою і шкідливою [18, с. 1—4].

Основна увага багаточисельних видань тих років присвячена трудовим досягненням, здобуткам радянської влади, вирішенню найголовніших завдань соціалістичного будівництва — виконання п'ятирічного плану у промисловості [19].

Перша спроба скласти культурно-історичний нарис Харкова як столиці теж відноситься до 1930 р. [20]. 20-ті роки автор А. Ковалевський беззастережно висвітлює як нову пролетарську, соціалістичну добу розвитку міста, всі соціально-економічні, культурні зрушення того часу існують немов би напроति́вагу бляклому дореволюційному царату [20, с. 20—24, 52—56].

Своєрідний підсумок студіям з історії Харкова у 20-ті роки зроблено в статті В. К. «Харків» у першому виданні Большой Советской Энциклопедии [21, с. 450—458]. Офіційний, ґрунтовний характер видання дав можливість започаткувати його за радянські часи як взірець для розгляду історії міста. Зміст статті про Харків 20-х років знову ж таки поданий у контрасті до дореволюційних часів. На тлі останнього в позитивному вигідному світлі змальовується картина соціалістичних зрушень у місті в галузі промислового та культурного будівництва. Зазначається, що Харків обернувся в найбільший та найкрасивіший індустріальний центр України з величезною чисельністю пролетаріата [21, с. 458]. Як ілюстрація до наведеної тези — публікуються дані обліку населення, його соціальна і національна структура, підкреслюється зростаючий освітній рівень. Всі соціальні негаразди Харкова 20-х років — безробіття, злидні, злочинність, дитяча безпритульність — безслідно зникають за переможними свідоцтвами досягнень соціалістичного будівництва.

Таким чином, можна сказати, що енциклопедична інформація 1935 р. про розвиток Харкова остаточно оформлює певний концептуальний підхід до

розгляду його історії, наповнює вміст його тенденційним класовим змістом, невиразним відтінком соціального оптимізму.

Ми спробували висвітлити особливості радянської історіографії Харкова 20-х років. Оскільки в той час дослідження міста як столичного центру тільки розпочиналося, переважав процес накопичення джерельної бази. Звідси перевага довідників, статистичних матеріалів, статей у періодичній літературі тощо. Виявляються виразні особливості сприйняття розвитку міста його сучасниками у 20-х роках, що пояснюється конкретними історичними умовами. Вони полягають у тому, що існували паралельно дві тенденції: до неупередженого, всебічного висвітлення історії, що брала початок з дожовтневої літератури (журнал «Пламя») і нова, більшовицька, орієнтована на поступове обмеження тематики досліджень, зосередження на показі виключно ролі робітничого класу, більшовицької партії. Друга тенденція на початку 30-х років перемагала. Із зміцненням тоталітарного режиму нівелювався підхід до висвітлення історичної спадщини. Проте, на нашу думку, не варто ставити крапку у дослідженні розвитку Харкова у 20-ті роки. Найцікавіший і найскладніший період його історії ще чекає об'єктивного та докладного вивчення, бо невпинно розширюється джерельна, історіографічна база, зростає інтерес суспільства саме до непівської доби грандіозних зламів та потрясінь [22], досвід яких нас так поєднує із сьогоденням.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Анцыферов Н. П. Пути изучения города, как социально-го организма. Опыт комплексного подхода. Л., 1926.
2. Анцыферов Н. П. Как изучит свой город. М.; Л., 1929.
3. Город мирового социализма / Сост. С. Косов. М., 1936; Гинзбург М. Я. Стил ь и эпоха. М., 1924.
4. Весь Харьков: Справочная книга на 1922 год. Х., 1922; Весь Харьков: Справочная книга на 1925 год. Х., 1925; Весь Харьков: Справочная книга на 1926 год. Х., 1926; Весь Харьков: Адресно-довідкова книга на 1929 р. Х., 1929; Весь Харьков: Адресно-довідкова книга на 1930 р. Х., 1930.
5. Население в городах Украины по данным Всесоюзной городской переписи 15 марта 1923 года // Статистика Украины. Серия 1. Демография. 1924. Т. 11. Вып. 2, № 55.
6. Квиткин О. А. Население городов Европейской части РСФСР и Украины по главным занятиям по переписи 1923 г. // Бюл. ЦСУ. № 86. С. 7; Квиткин О. А. Из итогов переписи на-

селения городов 1923 г. // Бюл. ЦСУ. № 83. С. 80—81; Квиткин О. А. Первые итоги переписи 1926 г. // Стат. обозрение. 1927. № 1. С. 16; Квиткин О. А. Итоги переписи 1926 г. // Стат. обозрение. 1927. № 2. С. 23—28.

7. Вологодуев Н. К. Особенности развития городов Украины. Х., 1930.

8. Соціалістична Харківщина за 20 років Радянської влади (цифровий матеріал для пропагандистів). Х., 1937; Господарство та культурне будівництво Харкова та приміської смуги: Стат. довідник 1927/28—1929/30 рр. Х., 1932; Тугушев С. С., Лифшиц Н. М. Местное хозяйство и финансы Харьковщины. 1924—1925 год / Под ред. М. Л. Леонтьева. Х., 1925; Харьковщина в цифрах и фактах. Против троцкистско-меньшевистской оппозиции. Х., 1928.

9. Коваленко І. Самогубства в Харкові // Демографічний збірник: Праці демограф. ін-ту / За ред. М. В. Ітужи. К., 1926. Т. 4, № 7.

10. Пламя.

11. Давыдович Н. Инвалиды г. Харькова // Вісник соціального забезпечення. Х., 1925.

12. Харків буде / За ред. Н. П. Хитрова; Склад. І. П. Плахтій, М. Д. Шевченко. Х., 1931.

13. Гинзбург М. Я. Международный фронт современной архитектуры // Соврем. архитектура. 1926. № 2. С. 41—46; Пастернак А. А. Урбанизм // Соврем. архитектура. 1926. № 1. С. 4—7.

14. Перетяткович Б. Г. Обзор строительства г. Харькова за последние годы // Зодчество. 1928. № 3—4. С. 45—49; В. Ш. Великий Харьков // Зодчество. 1928. № 7—8. С. 82; Заков І. Н. Ансамбль майдану Дзержинського в Харкові // Архітектура Радянської України. 1939. № 1. С. 13—17.

15. М-ский А. Архитектурная жизнь Харькова // Соврем. архитектура. 1926. № 1. С. 21—22; М-ский А. Жизнь вузов. Харьков // Соврем. архитектура. 1926. № 1. С. 23—24.

16. Гинзбург М. Я. Новые методы архитектурного мышления // Соврем. архитектура. 1926. № 1.

17. Червона преса. 1926; Пролетарская мысль. 1923; Літопис революції. 1922—1933.

18. Криворотченко М. Місто і краєзнавство // Краєзнавство. 1927. № 10.

19. Харківська місцева промисловість за виконання п'ятирічного плану: Матеріали до XIV Харківської окружної конференції КП(б)У. Х., 1930.

20. Ковалівський А. Харків (культурно-історичний нарис). Х., 1930.

21. Большая Советская Энциклопедия. / Под общ. ред. В. В. Куйбышева. М., 1935. Т. 59.

22. Подгаецкий В. В. Города Украины в годы нэпа: вариант клиометрического подхода к анализу социальных структур. Днепрпетровск, 1994.

**БОРОТЬБА З НІМЕЦЬКО-НАЦИСТСЬКОЮ ОКУПАЦІЄЮ
УКРАЇНИ В ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ
(1941 — 1945 рр.)**

Народи, які потрапили свого часу під німецько-нацистську навалу, або зазнали загрози такої навали та встановлення фашистського режиму в своїх країнах, відзначали 1995 рік як рік 50-річного ювілею перемоги антигітлерівської, антинацистської коаліції у Другій світовій війні, ювілей перемоги СРСР у Великій Вітчизняній війні. Ця перемога стала підсумком найбільш страшної, жорстокої і довгої бойні народів за всю історію світових і регіональних воєн. За роки війни СРСР втратив більше 27 млн своїх громадян, у тому числі 8 668 400 чол. за списком складу Збройних Сил [10, 1994, 11, 12 июня]. У Всеросійській «Книзі Пам'яті», підготовка та видання якої пов'язано з 50-річчям Перемоги, на 20 червня 1994 р. вже нараховувалося 17,5 млн прізвищ воїнів, партизан, підпільників, ополченців, які загинули в роки війни [5, 1994, 21 июля].

У Великій Вітчизняній війні, як і у Другій світовій війні в цілому, Україна, її народ зазнали величезних втрат. У роки війни Україна втратила кожного шостого з своїх громадян, понад 2 млн чол. було вивезено на роботу до Німеччини, понад 3,5 млн чол. були змушені евакуюватися в інші республіки СРСР, майже 10 млн чол. на кінець війни втратили майно.

22 червня 1941 р. — одна з найдраматичніших дат у пам'яті радянського народу. Вранці цього вихідного дня Радянському Союзу було завдано удару величезної сили. Свій шахрайський напад керівництво фашистської Німеччини пояснювало необхідністю нанесення «превентивного» удару. Країна Рад вияви-

лася неготовою до зустрічі з такою війною. З одного боку, починаючи ще з 20-х років, радянський народ прикладав надлюдські зусилля, здійснюючи велетенське оборонне будівництво. З іншого — відбувалося щось неймовірне і страхітливе. Готуючись до оборони країни, Сталін зі своїм оточенням репресував більшу частину командного складу армії. Причому знищено було ту частину командного складу, яка мала передові (на той час) воєнно-стратегічні погляди. Більше того, керівництво країни своїм заграванням з фашистським керівництвом Німеччини, штучним насаджуванням спокою (щодо майбутньої війни) в армії і в народі забезпечило німецькій армії ефект несподіваності в нападі на СРСР¹. У результаті Червона Армія і радянський народ в перші часи війни мали величезні втрати: тільки авіація втратила 200 літаків, завдяки чому і армія, і стратегічні об'єкти залишилися без прикриття з повітря. На середину липня 1941 р. Червона Армія втратила близько 1 млн чол., з них 724 тис. полоненими. За свідченням німців, їм дісталися як трофеї 6,5 тис гармат і мінометів, велика кількість пального та боеприпасів.

Війну СРСР оголосили уряди Італії, Румунії, Словачії, в ніч на 23 червня 1941 р. — Хорватія («незалежна держава»), через кілька днів — Фінляндія та Угорщина. Фашистська коаліція кинула проти СРСР у першому стратегічному ешелоні 83 % своїх сухопутних збройних сил, в тому числі 86 % танкових і всі моторизовані дивізії, 75 % артилерії, близько 70 % авіації [11, с. 35].

Наступ німецьких військ та їх союзників йшов у трьох напрямках: Північ (Прибалтика, Ленінград), Центр (Білорусія, Москва), Південь (Україна). На південному напрямку діяла група армій під командуванням фельдмаршала Карла Рундtedта.

Радянський уряд проголосив війну з боку радянського народу справедливою, вітчизняною війною, зумів сконцентрувати зусилля народу, економіку країни на розгром і знищення німецьких військ та їх союзників. В найкоротший строк було здійснено

¹ Можливо, аналіз саме цих дій дав можливість У. Черчиллю досить неповажно висловитися щодо стратегії Й. Сталіна та його оточення: «Поскольку дело касается стратегии, политики, дальновидности и компетентности, Сталин со своими комиссарами оказались самыми бездарными «сапожниками» второй мировой войны» [13].

перебудову народного господарства країни на воєнний лад: по всій території Європейської частини СРСР вводився воєнний стан: 23 червня Прибалтійський, Західний та Київський військові округи було перетворено відповідно на Північно-Західний, Західний та Південно-Західний фронти; 30 червня було створено Державний комітет оборони (ДКО), який наділявся широкими законодавчими, виконавчими та розпорядчими функціями: Ставку Головного Командування, утворену 23 червня, було перетворено 10 липня на Ставку Верховного Головного Командування, головою якої було призначено Й. Сталіна; було здійснено перебудову структури окремих родів та видів військ і тилу Червоної Армії; в кінці червня було утворено Раду з питань евакуації на чолі з головою ВЦСПС Н. М. Шверником, якому належало виконати величезну роботу. Досить сказати, що з західних районів країни було вивезено 2593 промислових підприємств, десятки тисяч сільгоспмашин, продовольчі припаси, евакуйовано понад 10 млн чол. Більш як третину всього було вивезено з України. В країні розгорнувся масовий рух щодо збирання коштів у фонд оборони. За рішенням ДКО було введено загальне обов'язкове військове навчання чоловіків віком від 16 до 50 років. Введено карткову систему розподілу продуктів та предметів першої необхідності, знято обмеження на використання праці жінок і дітей; на період війни скасовані відпустки і т. д. Як і було проголошено, з боку Радянського Союзу війна приймала справедливий характер. У цій війні радянський народ підтримали всі передові демократичні країни світу. На кінець 1941 р. склалася антифашистська коаліція держав. Вироблену нею декларацію в січні 1942 р. підписали 26 країн, у тому числі Англія, США, СРСР, Польща, Канада, Чехословакія та ін. Мільйони людей взяли за зброю. Тільки в УРСР до лав Червоної Армії за період війни влилося понад 4,5 млн чол., у тому числі 200 тис. добровольців [6, с. 90]. В Червоній Армії воювали 130 націй і народностей.

Але незважаючи на ці величезні зусилля радянського керівництва і народу, німецько-фашистські війська швидко просувалися вглиб країни. На грудень 1941 р. німці контролювали територію з населенням близько 80 млн чол. або 42 % населення СРСР, за-

хопили 3,8 млн військовополонених, з них 1,3 млн українців, і окупували майже всю Україну [6, с. 90]. На території України німецько-фашистські війська здобули декілька важливих перемог. Це так званий «Уманський котел» (серпень 1941 р.), де були оточені 6-та та 12-та армії Південного фронту; оточення військ Південно-Західного фронту, невдалий наступ радянських військ під Харковом (травень 1942 р.) та захоплення в полон більшої їх частини внаслідок оточення; розгром угруповання радянських військ під Керчу (травень 1942 р.). Лише в названих операціях радянські війська втратили 12 армій та деякі інші угруповання, 1,2 млн бійців та командирів під час цих операцій потрапили в полон [6, с. 90].

Вже після перших успіхів своєї армії на німецько-радянському фронті Гітлер 16 липня 1941 р. на одній з нарад «обгрунтував» необхідність введення нового адміністративно-територіального поділу на окупованій радянській території: «Теперь перед нами стоит задача: разрезать территорию этого громадного пирога так, как это нам нужно, с тем, чтобы суметь: во-первых, господствовать на ней; во-вторых, управлять ею; в-третьих, эксплуатировать ее» [4, с. 116]. Гітлер вважав Україну першочерговим об'єктом німецької колоніальної експансії. 20 серпня 1941 р. з найбільшої частини України німці утворили Рейхскомісаріат України, до якого входили Волинь, Полісся, Правобережжя, частина Полтавської області, а з 1942 р. — інша частина Полтавщини та Запоріжжя. Територія Рейхскомісаріату охоплювала 340 тис. км² з населенням 17 млн чол. Керівником Рейхскомісаріату Гітлер призначив Еріха Коха, відомого своєю жорстокістю та особливою ненавистю до слов'янських народів. Рейхскомісаріат поділявся на «генеральбецирки» на чолі з генерал-комісарами, а ті, в свою чергу, — на «крайзи» на чолі з гебіткомісарами. Місцева адміністрація складалася з районних та міських управ та сільських старост. Українська допоміжна поліція підпорядковувалася німецькій громадській владі [3, с. 122]. Столицею цієї частини України було м. Ровно.

Галичину було передано губернаторству Польщі. Буковина і частина Південно-Східної України, в тому числі й Одеса, передавалися Румунії. Ці землі тепер мали називатися Трансмістрією і охоплювали територію 60 тис. км² з населенням 3,5 млн чол. Таким

чином, під румунською окупацією знаходилося майже 10 % українських земель (німецько-румунська угода від 19 серпня 1941 р.) [3, с. 125]. Харків та інші території Радянської України перейшли в безпосереднє підпорядкування німецькій армії. Україно-Карпатські землі з 1939 р. знаходилися у складі Угорщини. Поділивши Україну на частини, нацистське керівництво Німеччини заявило про те, що Україна, як такої, більше не існує. Це всього-на-всього географічне поняття. Ні про яке сприяння в створенні соборної України, про що мріяло керівництво ОУН, гітлерівці і не міркували. Перетворити Україну ще на одного постачальника сировини Третього рейху, знищити фізично і психологічно волю українського народу до опору поневолювачам — мета, яку переслідувало і здійснювало нацистське керівництво.

Під час окупації Україну неприкрито грабували. 85 % продовольства з окупованих земель постачала Україна. На території Радянської України колгоспи не були розпущені, бо вони полегшували грабунок сільського населення. З окупованих східних районів робочу силу для себе Німеччина брала в основному з України. Так, на кінець війни в Німеччині із 2,8 млн східних робітників 2,3 млн чол. були вихідцями з України [3, с. 406]. Фашистське керівництво створило в Україні 50 єврейських гетто і понад 180 концетраційних таборів. За кілька місяців окупації було знищено 850 тис. євреїв [3, с. 405].

У Галичині німецька адміністрація ставилася до українців не так жорстоко, як у східній Україні. Тут продовжував діяти Український Центральний Комітет (голова В. Кубийович) з центром у Кракові, який займався соціально-побутовими проблемами. В його складі діяв також Український земельний комітет (голова Паньковський). Більш ліберальною, порівняно з німецькою, була окупація Румунією Південно-Західної України. Румуни дозволяли вести торгівлю, не знищували євреїв, але передавали їх німцям. В цілому, жорстокий режим окупації на Україні сприяв швидкому зростанню ненависті до окупантів.

Розглядаючи проблему опору окупаційним властям в Україні, слід звернути увагу на такі дві обставини: в Україні одночасно діяли два рухи — підпільний і партизанський, які було розгорнуто за закликом Комуністичної партії та Радянського уряду;

підпільний рух та рух Опору, організовані ОУН з метою боротьби за національну незалежність України. Що стосується організації підпілля та партизанського руху в боротьбі за радянську владу в Україні проти окупаційних властей, то вони почали діяти відповідно з Директивою ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 р. «Об организации борьбы в тылу германских войск». Партійним та радянським установам пропонувалося повсюдно утворювати підпільні партійні комітети для діяльності на окупованій території, підпільні групи, партизанські загони, встановлювати явочні місця, паролі, закладати бази з продовольством та зброєю і т. д. Залежно від умов та завдань боротьби в різних регіонах окупованих територій перевага надавалася розвитку тих чи інших форм боротьби. Але у всіх випадках вони знаходилися у нерозривній єдності, доповнювали і посилювали одна одну. Дії партизан та підпільників повсюдно підсилювалися саботажем широких мас населення заходів окупантів в промисловості, сільському господарстві та транспорті. Від Путівля до Карпат, від Краснодару до одеських катакомб стійко билися народні месники України.

На окупованій території України знаходилося близько 30 млн населення. В межах довоєнних кордонів УРСР в 1941—1944 рр. діяло 22 підпільних обласних комітети КП(б)У, 13 інших підпільних обкомів, міськкомів та райкомів комсомолу [8, с. 24, 84]. Велику боротьбу з окупантами 3,5 тис. організацій та груп комуністичного підпілля, в яких налічувалося понад 100 тис. комуністів, комсомольців та безпартійних патріотів [8, с. 385].

30 травня 1942 р. ДКО країни утворив Центральний штаб партизанського руху (начальник штабу секретар ЦК КП(б)У П. К. Пономаренко). В липні 1942 р. було утворено штаб партизанського руху на Україні (начальник штабу Тимофій Строкач). На кінець 1942 р. в Україні не було вже жодного району, де б не велася боротьба з окупантами. Путівльський партизанський загін виріс у з'єднання (командир С. А. Ковпак), яке пройшло рейдами по Україні 15,4 тис. км., знищуючи на своєму шляху гарнізони, військові частини, підриваючи залізничні мости й колії. В Чернігівській області діяло з'єднання на чолі з А. Ф. Федоровим, на Поліссі та Правобережжі — з'єднання А. М. Сабурова. За рішенням Українського штабу партизансько-

го руху (УШПР) на території Сумської та Брянської областей з кількох загонів було утворено з'єднання, яке очолив М. І. Наумов. У Західній Україні діяли загони Д. Медведєва, Ю. М. Себесяка та ін. Тільки влітку та восени 1943 р. партизани України розгромили 35 німецьких гарнізонів, підірвали 158 ешелонів з воєнними вантажами, знищили понад 20 тис. окупантів. Дії партизан, підпільників, масовий саботаж населення наносили помітних втрат ворогу, зривали його плани, порушували ритм воєнно-господарського життя, відвертали увагу та сили окупантів на охорону численних промислових та транспортних об'єктів, підживляли бойовий дух та дієздатність ворожих військ.

Що стосується діяльності українських націоналістів (ОУН) під час війни, то тут багато незрозумілого і туманного. Простежується бажання ОУН і нацистського керівництва Німеччини до співробітництва з метою отримати вигоду в здійсненні своїх планів. Німці бажали використати оунівців як диверсійні сили у тилу радянських військ для створення атмосфери дезорганізації та хаосу. Адмірал Вільгельм Канаріс (керівник абвера — військової розвідки Німеччини) мав тісні зв'язки з ОУН. Незадовго до нападу на СРСР у німецькій армії було утворено військове формування, яке складалося з пробандерівськи настроєних українців — «Легіон українських націоналістів», мобілізованих з окупованої німцями польської території. Легіон нараховував у своєму складі близько 600 чол. і поділявся на два підрозділи під кодовою назвою «Нахтігаль» («Соловей») та «Роланд». Німці планували використати цей легіон у диверсійних цілях. ОУН-Б сподівалися на базі цього легіону відтворити в майбутньому українську армію.

Але вже в перші дні окупації України стався конфлікт між ОУН-Б та німецьким керівництвом. Спираючись на підтримку «Нахтігалья», націоналісти-бандерівці 30 червня 1941 р. у Львові проголосили Українську державу. Керівником уряду було обрано однопумця Степана Бандери Ярослава Стецька. ОУН-Б домагалася від митрополита А. Шептицького заяви про підтримку проголошення української державності. Але вже через кілька днів гестапо поставило перед Бандерою вимогу — зробити заяву про відміну цього акту. І після його відмови Бандеру та

його найближчих однодумців, у тому числі і Я. Стецька, було заарештовано.

Виходячи зі своєї стратегії — ставити німців перед фактами, які вже відбулися, обидві фракції націоналістів (ОУН-Б та ОУН-М) планували здійснювати контроль за місцевою адміністрацією на тих територіях Радянської України, які німці щойно захопили. Виходячи з таких міркувань, вони зібрали близько двох тисяч своїх однодумців, в основному зі складу ОУН-Б, поділили їх на похідні групи і пустили їх слідом за наступаючими німецькими військами вглиб території України. Ці групи в кожному селищі виявляли своїх прибічників і утворювали з них місцеву адміністрацію.

У Києві, в жовтні 1941 р. оунівці, прихильники А. Мельника, виступили з ініціативою відродження (в основному з східних українців) Української Національної Ради, розраховуючи, що вона з часом поставе як центральний урядовий орган України. Але нацистське керівництво Німеччини мало інші плани відносно України і утворення української державності не планувало. Нацистський режим після перших значних перемог на Східному фронті повірив у свою перемогу і допомогу оунівців вважав вже не обов'язковою. А тому припинив гру з українськими націоналістами. У вересні 1941 року підрозділи СС заарештували і знищили більшість членів підпільних груп ОУН-Б. Десь через два місяці гестапо взялося і за ОУН-М, почавши з Київського угруповання. Частину керівництва ОУН-М було розстріляно, газету «Українське слово» — закрито. Також було репресовано мера Києва Володимира Багазія. Інтегральні націоналісти занепали духом. В їхніх колах панував розпач і невизначеність. Якщо напередодні фашистської навали на СРСР на зборах (березень 1941 р.) своїх прибічників ОУН-Б заявляла, що веде боротьбу за суверенну об'єднану українську державу, за визволення «поневолених» Москвою народів Східної Європи та Азії, за новий справедливий устрій на руїні Московської імперії СРСР» (більш чітко сказати про цілі та напрямки боротьби не можна), то розпач, занепад духу у націоналістів після вказаних дій німців цілком зрозумілий. Ситуація уявлялася досить складною. Поставало питання: або сталінська система, що принесла з собою багато страждань у зв'язку зі здійснен-

ням колективізації та її наслідками, або «новий порядок» нацистів з його жорстокістю, який насаджувався насильницькими методами. Був ще й третій шлях — боротьба проти гітлерізму і сталінізму одночасно. Але це була дорога, яка вела до безсумнівної поразки.

Боротьба проти гітлерівських окупантів для населення була цілком зрозуміла. А ось боротьба проти сталінізму перетворювалася (на той час) на боротьбу проти радянської влади, на захист якої постала більшість населення Радянської України. Такий напрямок боротьби оунівців перетворював її на боротьбу проти власного народу, а визвольний рух в Україні — на громадянську війну з усіма впливаючими з цього наслідками. Намагання українських націоналістів отримати хоч щось з рук нацистських окупаційних властей перетворювало їх на колабораціоністів.

Мрія про відтворення власної національної армії постійно збуджувала розум керівництва ОУН-Б. Багато починань було у цьому плані. Простежується загальна лінія: оунівці мали надію здійснити свою мрію за допомогою нацистського керівництва Німеччини.

З нападом фашистської Німеччини на СРСР Тарас Бульба-Боровик, близький до петлюрівського уряду УНР, який жив у Варшаві, створив нерегулярну збройну частину під назвою «Поліська Січ», яка своїм головним завданням вважала звільнення свого регіону від залишків Червоної Армії. Коли ж під кінець 1941 р. німці поставили вимогу розпуску цієї частини, Тарас Бульба вивів її до лісів Полісся на Волині. У 1942 р. невеликі підрозділи утворили на Волині організації націоналістів (ОУН-Б та ОУН-М), які переховувалися від переслідувань Е. Коха. В кінці 1942 р. ОУН-Б вирішила створити крупну регулярну українську армію, яка, як вважалося, буде потрібна після закінчення радянсько-нацистської війни.¹ До неї були включені підрозділи Тараса Бульби (Боровця), загони ОУН-Б та ОУН-М. Очолив українську повстанську армію (УПА) український офіцер, керівник утвореного німцями і ними ж таки розігнаного загону «Нахтігаль» Роман Шухевич (Тарас Чупринка). УПА згодом виросла в крупну армію. Вона дис-

¹ Приблизно такої стратегічної мети дотримувалися поляки під час підпільного існування та дій Польської Армії Крайової.

локувалася головним чином, у Поліссі, Волині, Галичині¹.

Керівники ОУН-УПА, можливо, розмірковували так: перемога буде на боці СРСР. Розбиті німці підуть на контакти з західними державами, щоб запобігти радянській експансії. Такі роздуми приводили до висновку про необхідність боротьби з більшовиками. Виходячи з таких роздумів та висновків, ОУН-УПА організували боротьбу у двох напрямках: 1) розгортання агітаційно-пропагандистської кампанії під гаслом «За самостійну Україну без більшовиків та москалів»; 2) просування основних сил Радянської Армії та захоплення нею західних районів України. УПА організувала декілька акцій з метою перешкодити мобілізації місцевого населення до армії, зірвати депортацію «ненадійних елементів», стримати утиски греко-католицької церкви. Використовуючи терор проти партійно-радянських працівників, правоохоронних органів, керівного складу Радянської Армії², ОУН-УПА намагалися показати свою силу та викликати жах можливої помсти у населення

¹ Навесні 1943 р. ОУН під керівництвом С. Бандери перебудували свої військові частини, до них перейшла частина поліції. Вони також прийняли назву УПА. На середину 1943 р. загони УПА роззброїли і нейтралізували відділи «Поліської Січі» та частини А. Мельника. Залишки загонів «Поліської Січі» було перейменовано в Українську Народну Революційну Армію (УНРА), вони продовжили боротьбу проти червоних партизан та німців до кінця 1943 р., коли Т. Бульбу-Боровця було заарештовано німцями, які кинули його до концтабору Заксенгаузен. На кінець 1943 р. УПА була єдиною військовою організацією, яка вела боротьбу як проти німців, так і проти червоних партизан. Загони УПА під назвою Української народної самооборони, утворені на Волині та Галичині у серпні 1943 р., розбили Ковпака під Делятином під час Карпатського рейду [3, с. 123—124].

² Уже навесні 1944 р. на Волині при зустрічі з підрозділами УПА було смертельно поранено командуючого фронтом Миколу Ватутіна. Від рук націоналістів у цих районах загинуло 25 тис. військовослужбовців та працівників правоохоронних органів, 30 тис. мирних громадян. З 1944 до 1953 рр. формуваннями УПА в західних областях України було зроблено 14 424 напади, з них 5 089 терористичних та диверсійних, 1004 випадки підпалення колгоспного майна. Радянські органи вжили заходів до ліквідації УПА: було проведено кілька десятків операцій щодо знищення військових угруповань УПА, а також депортації частини населення. З 1944 по 1952 рр. було виселено 171 566 чол., з них дорослих — 131 319 чол. [2, с. 21—24].

у разі підтримки радянської влади. Населення Західної України опинилося в складному становищі.

У липні 1944 р. за ініціативою ОУН-Б недалеко від Самбора на Галичині таємно зібралися делегати різних довоєнних політичних організацій Західної України (крім ОУН-М) і утворили Українську Головну Визвольну Раду (УГВР). У прийнятих резолюціях були враховані як минуле рішення Народного конгресу ОУН-Б від 1943 р. (де було сказано, що «через те, що ОУН веде боротьбу проти імперіалізму та імперії... тому ОУН веде боротьбу проти СРСР та німецької «Нової Європи»), так і відображено нові реалії. Конференція закликала до більшої терпимості стосовно ідеологій, які відрізняються від ідеологій інтегрального націоналізму, відкидала расову та етнічну виключність і більше уваги звертала на соціально-економічні питання [12, с. 411].

УПА виступила не тільки проти більшовиків, радянських військовослужбовців, активістів та іноді німецьких окупаційних сил, але і проти польської Армії Крайової (АК), якою керував польський емігрантський уряд. АК намагалася здійснювати контроль на змішаних українсько-польських землях Волині, Полісся, Холмщини, тобто на землях, які до початку Другої світової війни входили до складу Польщі. ОУН вважала за можливе виселення поляків з території, де жили компактно більшість українців. Суперечності були дуже гострі. За свідченням поляків, на Волині у 1943—1944 рр. українські націоналісти, перш за все служба безпеки ОУН (СБ ОУН), вирізали 60—80 тис. поляків. Українці стверджували, що поляки почали вирізати українців раніше, в 1942 р., коли поляки знищили кілька тисяч українців, здебільшого в польських районах Холмщини, а потім продовжили знищення українського населення у 1944—1945 рр. на захід від р. Сан [12, с. 412]. Виходило так, що замість боротьби з німецькими окупаційними військами велася боротьба на взаємне знищення людей української та польської національностей.

Корінні зміни у Великій Вітчизняній та Другій світовій війнах відбулися після перемоги радянських військ під Сталінградом, Курськом та Орлом, перемоги союзників над італо-німецькими військами в Африці та капітуляції Італії. Ці події, визволення та

об'єднання українських земель — взаємозв'язані. Після розгрому німецько-фашистських військ на Волзі взимку 1942/43 р. почалося масове вигнання фашистських загарбників з радянської землі. Визволення України почалося військами Воронежського та Південно-Західного фронтів. 18 грудня 1942 р. було визволено перші населені пункти Луганської області. 14 лютого 1943 р. було визволено перший з обласних центрів України — Луганськ. Під час визволення області загинуло близько 120 тис. солдатів та офіцерів. Потім були визволені території інших областей України: 23 серпня 1943 р. — Харків, 8 вересня — Донецьк, 6 листопада — Київ. 24 грудня 1943 р. почався загальний наступ радянських військ на Правобережній Україні. У цьому брали участь Білоруський, 1, 2, 3, 4-й Українські фронти. Ними було проведено декілька складних воєнних операцій, таких як Корсунь-Шевченківська (25 січня—17 лютого 1944 р.), Кримська (квітень — травень 1944 р.), Яссо-Кишинівська. У липні 1944 р. під Бродами радянські війська розгромили 8 німецьких дивізій і серед них — 14-ту гренадерську дивізію СС «Галичина», чисельністю близько 10 тис. чол.¹ 27 липня 1944 р. було визволено Львів. Зазнали важких поразок групи фашистських армій «Північна Україна» та «Південна Україна», що забезпечило повне визволення України та Молдавії. На кінець жовтня 1944 р. радянські війська визволили Закарпатську Україну, яка з березня 1939 р. перебувала під окупацією Угорщини. Таким чином, 1944 рік став роком визволення України і всієї території Радянського Союзу, а також початком закордонного походу радянських військ для визволення народів європейських держав від нацистської окупації. У цьому поході безпосередню участь брали всі чотири українські фронти. У серпні 1944 р. Румунія вийшла з фашистського блоку держав і перейшла на бік держав антигітлерівської коаліції. У вересні 1944 р. радянські війська перейшли кордон Болгарії, де було утворено уряд Вітчизняного фронту, і Болгарія також перейшла на бік антигітлерівської коаліції. Потім окупантів вигнали з Югославії, Словакії, Угор-

¹ Дивізію СС «Галичина» було утворено влітку (червень) 1943 р. з числа добровольців-українців, жителів Галичини. Набір здійснювався за закликом УЦК (В. Кубийович) та губернатора О. Бехтера.

щини, Австрії, Греції, Албанії (з двох останніх окупанти пішли самі). Особливо важким було визволення Польщі та Чехословаччини. Відень було визволено радянськими військами 14 квітня 1945 р., а Прагу — 9 травня 1945 р., тобто у День Перемоги.

У червні 1944 р. до активних бойових дій радянських військ на Європейському континенті підключилися війська союзників — Англії, США, Канади та ін. Союзні війська десантувалися на півночі Франції, у Нормандії (з території Англії), а через два тижні — на півдні Франції, поблизу м. Марселя (операція «Енвіл» — Наковальня). В цих операціях союзники мали більше, ніж німці, живої сили та техніки, що значною мірою й забезпечило їхній успіх.

Загальне керівництво союзними військами здійснював американський генерал Д. Ейзенхауер, десантом на півночі Європи командував англійський фельдмаршал Б. Монтгомері. Війна на два фронти, що особливо непокоїло німецьке керівництво, для Німеччини почалася фактично лише в червні 1944 р., тобто на заключному етапі Другої світової війни. Свідоме вичікування нашими союзниками взаємного виснаження у війні Німеччини та СРСР тепер ні в кого сумнівів не викликало. У. Черчіль в своїх виступах казав про це досить прозоро: «Ми намагалися бачити лише героїчні жертви російського народу, котрі йому доводилося нести внаслідок непередуманих дій його уряду та його самовіддану боротьбу за рідну землю [14, с. 173—174]. Але разом з тим ми не повинні недооцінювати той внесок, який зробили союзники в справу загальної перемоги над фашизмом.

Коротко підводячи підсумки та висновки Другої світової та Великої Вітчизняної війн стосовно України, можна сказати, що вони знайшли міжнародне правове закріплення в рішеннях Ялтинської (січень—лютий 1945 р.), Потсдамської (липень—серпень 1945 р.), конференцій держав антигітлерівської коаліції, яка утворила Організацію Об'єднаних Націй (ООН). Україна стала одним із засновників цієї організації, підписала і ратифікувала її Устав. З 1945 р. Україна — повноправний член ООН. Делегація республіки активно брала участь у діяльності ООН та різних міжнародних організацій, в яких була представлена Україна. Це позитивно позначилося на зростанні її міжнародного авторитету та масовому між-

народно-правовому визнанні України як суверенної незалежної держави на сучасному етапі.

Підсумки та висновки досить однозначно свідчать про те, що, по-перше, війна — досить дорогий спосіб вирішення політичних та економічних суперечностей та егоїстичних амбіцій політичних діячів. Жертви війни свідчать, що війна як засіб вирішення таких суперечностей має бути виключена з політичного життя світового товариства.

По-друге, важливим уроком війни та перемоги є та обставина, що війна для України, як і для інших республік СРСР, стала всенародною боротьбою проти фашистської тиранії. Визволення України, як і перемога у Великій Вітчизняній війні в цілому, стали можливими через єднання сил всіх народів Радянського Союзу у боротьбі за Вітчизну, яку вони захищали. Її результати відомі.

По-третє, геополітичні результати війни і післявоєнний устрій світу виявилися більш сприятливими для України та інших слов'янських країн і народів, ніж устрій світу після Першої світової війни, визначений рішеннями Версальської та ін. конференцій. Соборна Україна, існуючи у сьогоднішніх територіальних межах — це результати більш справедливого післявоєнного устрою, підтвердженого рішеннями Ялтинської, Потсдамської та інших конференцій [1].

По-четверте, перемога над фашистським блоком показала безпідставність розрахунків реакційних сил знищити воєнними засобами державу, в якій міцною зв'язкою є союз рівноправних народів. Але післявоєнний розвиток показав, що можливість зруйнування багатонаціональної держави зсередини існує і ґрунтується на соціальних та економічних інтересах, а значить, суперечності є визначальними щодо вибору суспільного розвитку.

По-п'яте, події півстолітньої давності свідчать про те, що на переламних етапах історії, коли над людством нависала загроза загибелі, від політичного керівництва держав потрібні воля і рішучість, щоб піднятися вище егоїстичних інтересів, бути готовим до широких компромісів в інтересах народів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бодарєв Є. А., Романов С. Г. Українське питання в колорваті європейської політики напередодні другої світової війни

(вересень 1938—вересень 1939 рр.) // Вісн. Харк. ун-ту. 1994. № 381.

2. Бугай М. Ф. Депортації населення з України в 30—50 роки. Укр. іст. журн. 1990. № 11.

3. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. Львів, 1991.

4. Загорулько М. М., Юденко А. Ф. Крах плану «Ольденбург» (о срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР). М., 1980.

5. Известия.

6. Коваль М. В. Український народ у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.). Укр. іст. журн. 1991. № 3.

7. Красное знамя, 1974, 19 окт.

8. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941—1944. В 2-х кн. Кн. 1. Борьба в подполье. К., 1985.

9. Очерки политической истории Украины: Учеб. пособие Х., 1994.

10. Российская газета.

11. Руденко Н. М. Армія фашистського агресора: обличчя ворога. Укр. іст. журн. 1991. № 6.

12. Субтельний О. Україна. Історія. К., 1991.

13. Черчилль У. Вовремя прийти. Известия. 1991. 17 мая.

14. Черчилль У. Вторая мировая война. М., 1991. Кн. 2.

Л. А. БОРТНИК, канд. іст. наук,

Т. Г. ПАВЛОВА, канд. іст. наук

УКРАЇНА НА ЕТАПІ РОЗПАДУ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Протягом 1990—1991 рр. разом з усією країною Українська РСР переживала жорстоку системну кризу: економіка, усі сфери соціально-політичного життя неухильно руйнувалися за об'єктивними і суб'єктивними причинами. Йшов інтенсивний пошук виходу із становища, що склалося.

Основою життя і діяльності будь-якого суспільства є економіка. В умовах економічної нестабільності політичні, національні, релігійні та інші протиріччя рідко призводять до соціальних потрясінь і, навпаки, саме на ґрунті економічних негараздів загострюються

всі соціальні конфлікти і визрівають революції.

Економічна ситуація в СРСР на початку 90-х років фактично вийшла з-під контролю влади. Заходи, здійснені напередодні, тільки погіршили загальне становище. Один з найважливіших макроекономічних показників розвитку народного господарства — національний дохід, який являє собою чисту продукцію галузей сфери матеріального виробництва, — до 1989 р. щорічно зростав, а з 1990 р. почався його спад. В Україні в 1990 р. він становив 96,4 % відповідно до попереднього року, а у 1991 р. — 86,6 %. Основними причинами такого зменшення національного доходу стало скорочення обсягів продукції у всіх галузях матеріального виробництва, перш за все у промисловості і сільському господарстві. Цей процес мав свою внутрішню логіку. Крім того, він був прискорений розривом економічних зв'язків між республіками СРСР та країнами РЕВ.

Одночасне зменшення виробництва товарів і збільшення грошей в обігу призвело до значного напруження на споживчому ринку. Все більше товарів, у тому числі широкого повсякденного вжитку, ставали дефіцитними. А в червні 1990 р. після попередження Голови Ради Міністрів СРСР М. І. Рижкова про заплановане підвищення цін протягом кількох тижнів прилавки магазинів майже повністю спорожніли.

Республіканські уряди заходилися захищати інтереси своїх громадян від споживачів із сусідніх республік. З цією метою, а також щоб знизити попит, на Україні з 1 листопада були введені купони одноразового використання. Трохи раніше, у серпні, був прийнятий Закон про економічну самостійність України. Він проголосив всі національні багатства і національний дохід власністю народу республіки; різноманітність і рівноправність форм власності та їх державний захист; децентралізацію і роздержавлення економіки; повну господарську самостійність підприємств; регулювання грошового обігу і захист внутрішнього ринку; запровадження власної грошової одиниці. І хоч були прийняті ще закони «Про підприємство» і «Про власність», реальних позитивних змін ці заходи не дали.

Вкрай складне становище в економіці викликало занепокоєння не тільки влади, а й широкої громадськості. Протягом всього 1990 р. у владних структурах

і засобах масової інформації активно розроблялися та обговорювалися основні напрямки і конкретні заходи реформування економічної системи. Було загальноновизнано, що без ринку не обійтися. Але як від соціалістичної економіки з державною власністю на засоби виробництва, державним регулюванням і директивним плануванням перейти до капіталістичної економіки з приватною власністю і вільною конкуренцією? Ситуація склалася подібна до тієї, що була в 20-х рр. — знали, що будувати, але не знали, якими темпами та методами. Навколо цих питань і точилися суперечки.

Програм було висунуто багато. Основними ж можна вважати три:

● Економічний розділ платформи КПРС до XXVIII з'їзду партії «До гуманного і демократичного соціалізму», де пропонувалося поступове впровадження планово-ринкових відносин із збереженням провідної ролі держави.

● Програма Г. Явлінського і К^о «500 днів», яка доводила необхідність і можливість «стрибка» у ринок за допомогою «шокової терапії» на польський зразок. Головними умовами капіталізації радянської економіки автори програми вважали приватизацію та відпущення цін.

● Урядова програма, створена Л. Абалкіним та В. Шаталінім. Її головна відмінність від програми Г. Явлінського — поміркованість у темпах, послідовність та глибина перетворень.

Після тривалого обговорення Верховна Рада СРСР затвердила остаточний варіант програми економічних реформ, в основу якого було покладено урядову програму з деякими доповненнями з «500 днів». Суть нового економічного курсу визначалася як формування регульованого ринку.

Здійснення радикальної економічної реформи розпочалося на початку 1991 р. і пов'язано з ім'ям нового Голови Ради Міністрів СРСР В. Павлова. З 1 січня були підвищені закупівельні та оптові ціни, а з 2 квітня — роздрібні (в 2—3 рази). Був введений 5 % президентський податок на всі види товарів. Крім того, в січні була проведена операція по обміну 50- і 100-карбовандевих купюр на купюри нового зразка.

Реформа розпочалася в дуже складних економічних умовах. Тому головною метою здійснених заходів було вилучення з обігу зайвих грошей і збалансування таким чином попиту і пропозиції на споживчому ринку, щоб потім відпустити ціни і розпочати приватизацію. Але очікуваних результатів досягти не вдалося — грошей в обігу ставало все більше, а товарів на ринку — все менше. Криза поглиблювалася. Влітку В. Павлов запросив у Верховної Ради додаткових повноважень, проте не отримав їх.

Ситуація в економіці ускладнювалася не тільки невирішеністю суто економічних проблем, а й політичною кризою, яка охопила суспільство на початку 90-х років.

По-перше, наявним став процес послаблення та дифузії влади. Здавалося б, після скасування керівної ролі КПРС III з'їздом Рад, демократично обрані владні структури отримали можливість довести свою здатність вирішити найболючіші проблеми суспільства. Але цього не сталося. Влада ставала все більш слабкою і боязкою. Трагічні події у січні 1991 р. у Вільнюсі та Ризі показали, що влада, навіть захищаючи державні інтереси, здатна тільки на провокацію, проте неспроможна ані довести її до кінця, ані взяти на себе відповідальність за неї. Влада швидко втрачала авторитет. (Можливо тому, що в керівництві залишалися одні й ті самі люди, а можливо, хвиля критики знищила повагу до будь-якої влади).

Ставало дедалі зрозуміліше, що для виведення країни з кризи потрібна єдина державна воля. Одночасно усвідомлювалася необхідність збереження ще молодого і нетривкого демократії. Під впливом цих поглядів у вищих ешелонах влади відбувалися полярні процеси: з одного боку, танули сили реформаторів, з іншого — консолідувалися прибічники партії, порядку. Центристська позиція М. Горбачова широкої підтримки не знаходила, і в обох таборах викликала лише роздратування.

По-друге, до крайнощів загострилися суперечності між республіками та республіками і центром. Це було наслідком перегляду основних принципів економічних та культурно-політичних взаємовідносин суб'єктів федерації між собою і центром. У республіках дійшли висновку, що ці взаємовідносини несправедливі і лише після звільнення від опіки цент-

ру та ліквідації будь-яких зобов'язань перед менш розвинутими республіками, можна буде жити краще. В березні 1990 р. про вихід із СРСР оголосила Литва, де до влади прийшли лідери Саюдісу — Народного фронту республіки. Незважаючи на економічну блокаду, оголошену Литві, її приклад наслідували Латвія та Естонія. А влітку майже всі радянські республіки продекларували своє прагнення до суверенітету.

16 липня 1991 р. Верховна Рада УРСР також прийняла Декларацію про державний суверенітет України. Це був перший крок у напрямку до повної незалежності. Попереду був шлях довжиною у півтора роки — шлях пошуків, вагань, боротьби.

Головним політичним питанням у 1990—1991 рр. було збереження державності СРСР. Після параду суверенітетів республік стало очевидно, що Союзний договір 1922 р., за яким створювався Радянський Союз, застарів і потребує суттєвих змін. 24 листопада 1990 р. був опублікований проект нового Союзного договору. Обговорення його йшлося повільно і складно. З'явилися політичні сили, які доводили його непотрібність. В Україні такі позиції займали Л. Лук'яненко, М. Горинь, О. Шевченко та багато інших політичних діячів. 17 березня 1991 р. питання бути чи не бути Радянському Союзу було винесено на референдум. Більшість населення країни, в тому числі й України, взяла у ньому участь і сказала «так» СРСР. Після цього політикам залишалося тільки домовитися про принципи об'єднання та узгодити інтереси республік і центру.

Республіки вимагали собі права на межі самостійності, центр відстоював ідею оновленої федерації, тобто намагався залишити в своїх руках головні важелі керівництва державою. Нарешті компроміс був досягнутий і на 20 серпня було призначено підписання нового Союзного договору. Але всі ці плани зірвали події, що розігралися 19 серпня. Наступний парад суверенітетів взагалі поставив під сумнів збереження єдиної держави.

19 серпня група вищих керівників держави — прихильників збереження СРСР і застосування більш жорстоких заходів для наведення порядку, зробила спробу прибрати до своїх рук всю повноту влади. Президент країни був ізольований на дачі у Форосі, де він відпочивав з родиною. Було оголошено, що він

захворів і не може виконувати свої обов'язки. Його місце заступив віце-президент Г. Янаєв. Цього ж дня була оприлюднена заява про створення Державного комітету щодо надзвичайного стану (ДКНС). Було опубліковано також звернення до радянського народу і Постанову № 1 із роз'ясненням причин прийнятих заходів та програмою на майбутнє. Ряд популярних періодичних видань були закриті. На 26 серпня призначалася позачергова сесія Верховної Ради СРСР.

Реакція на ці події була різною, як в країні, так і за її межами. Більшість держав відмовчалися, одиниці (Ірак, Лівія) підтримали ДКНС, але провідні капіталістичні держави (США, ФРН, деякі інші) сприйняли його виступ як спробу державного перевороту і підтримали Б. Єльцина.

У Радянському Союзі, в тому числі в Україні, партійні комітети заходилися виконувати постанову ДКНС — складали свої рішення та проводили наради. Ніяких закликів до зброї не було. Більшість Рад або промовчала, або засудила ДКНС. Народ не діяв. Ніяких масових проявів незадоволення чи підтримки ДКНС не спостерігалось. Голова Верховної Ради УРСР Л. Кравчук закликав громадян республіки до спокою, оскільки московські події, мовляв, не мають відношення до України. Проте усі розуміли, що в разі перемоги ДКНС почнуться реставраційні процеси в державному будівництві, а можливо, і в інших сферах суспільного життя.

Головні події розігралися в Москві, де кілька тисяч москвичів прийшли до Білого дому, щоб у разі необхідності підтримати Б. Єльцина та його прихильників, які не визнали ДКНС і закликали захистити демократію. Протистояння тривало майже дві доби.

Зранку 21 серпня напруга спала. Відбулися безрезультатні переговори представників ДКНС з М. Горбачовим у Форосі. А 22 серпня Президент СРСР повернувся у Москву. Члени ДКНС були заарештовані. У причетності до замаху були звинувачені організації структури Компартії, і по гарячих слідах Б. Єльцин підписав укази про заборону КПРС і закриття її видань: газет «Правда» та «Советская Россия».

Події 19—21 серпня відійшли в історію. Політична оцінка їм була дана відразу ж — путч, спроба державного перевороту. Але наукову оцінку їм поки що дати важко без відповіді на ряд запитань.

Ці події мали наслідки величезного політичного значення, а саме:

- був остаточно зруйнований стержень радянської політичної системи — КПРС;

- були деморалізовані і зкомпрометовані прихильники комуністичної ідеї, радянського ладу, єдиного СРСР;

- підірвано авторитет президента Радянського Союзу;

- зкомпрометовані союзні владні структури і, навпаки, піднісся авторитет російського керівництва і особисто Б. Єльцина;

- прискорився розпад Радянської держави.

Політична криза в столиці викликала занепокоєння у республіках. Тому, коли безпосередня загроза для них зникла, вони зробили другий рішучий крок до незалежності, прийнявши відповідні документи. 24 серпня Верховна Рада України прийняла Акт про незалежність, який підтвердив Декларацію про державний суверенітет України від 16 липня 1991 р. А після цього, за російським зразком, Л. Кравчук підписав укази про заборону Компартії України і передачу партійного майна Радам. Департизація відбулася швидко і без проблем — ніхто на захист партії та її майна не виступив.

26 серпня — 5 вересня в Москві працював V з'їзд Рад СРСР. Він визнав незалежність трьох прибалтійських республік, прийняв Декларацію прав людини (визнану в багатьох країнах світу) і здійснив реформу державної влади. По-перше, було вирішено не збирати більше чергових з'їздів Рад СРСР, а замість них на перехідний період (до повної незалежності) була створена Державна Рада з керівників республік. По-друге, були затверджені нові принципи формування і діяльності Верховної Ради.

Це було початком кінця СРСР. Формально він ще існував: владні структури діяли. Навіть ішов так званий Ново-Огарьовський процес — переговори про укладення нового союзного договору. Проте, осінь 1991 р. — це період агонії держави: посилювалася дезінтеграція і послаблення влади, дезінтеграція суспільного життя, поглиблювалася економічна криза.

Зростало невдоволення людей. Республіки фактично повністю припинили платежі в держбюджет.

У грудні 1991 р. Радянського Союзу не стало. Вирішальну роль в його остаточному зруйнуванні зіграла Україна. 1 грудня тут відбулися дві важливі події — вибори президента і референдум про державний статус республіки. В них взяли участь 84,18 % виборців. Президентом з 6 кандидатів був обраний Леонід Макарович Кравчук (колишній секретар ЦК Компартії України, Голова Верховної Ради). А на референдумі абсолютною більшістю голосів — 90,32 % тих, хто брав участь, був підтверджений Акт про державну незалежність України, прийнятий напередодні Верховною Радою.

8 грудня під Мінськом у Біловезькій Пущі відбулася зустріч керівників Росії, Білорусії та України — Б. Єльцина, С. Шушкевича, Л. Кравчука. Вони прийняли історичне рішення про денонсування союзного договору 1922 р. і припинення існування СРСР. Натомість була створена Співдружність Незалежних Держав — СНД. Сторони домовилися визнати існуючі між республіками кордони державними, залишити ядерну зброю під спільним керівництвом, виконувати всі внутрішні і зовнішні зобов'язання Радянського Союзу, вирішувати спірні питання шляхом переговорів. Завдяки цим домовленостям розпад СРСР завершився мирним шляхом, а не за югославським зразком.

21 грудня на зустрічі у верхах, в Алма-Аті до СНД увійшли ще 7 республік. Поза межами нового об'єднання залишилися Грузія, Молдова, Латвія, Литва і Естонія. Пізніше Грузія і Молдова приєдналися до СНД.

М. Горбачов фактично був усунутий від остаточного вирішення долі країни — про біловезькі рішення його повідомили після американського президента. 25 грудня він в останній раз звернувся до радянського народу по телебаченню і подав у відставку. Так скінчилася для України радянська доба, що тривала понад 70 років. Попереду — шлях до розбудови незалежної держави, культурно-національного відродження.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1994 р. // Демократ. Україна. 1991. 25 серп.
2. Алма-Атинська декларація 21 грудня 1991 р. // Демократ. Україна. 1991. 22 груд.

3. Ашхабадська зустріч про створення СНД // Демократ. Україна. 1991. 14 груд.

4. Курносів Ю. О. Проблеми перебудови в Українській РСР // Укр. іст. журн. 1990. № 7.

5. Народне господарство України у 1991 р.: Стат. щорічник. К., 1992.

6. Черняк В. В. На шляху до незалежності // Літератур. Україна. 1990. 9 серп. 11 жовт.

7. Экономика Содружества Независимых Государств: Крат. справ. К., 1992.

МОВОЮ ДОКУМЕНТА

Г. В. СІВАЧЕНКО

«ЦЕ Є ЯКАСЬ ДИКА ОРГІЯ ...»

(Невідомий документ з часів
громадянської війни в Україні)

Незграбна будівля офіційної концепції громадянської війни, зведена з метою обґрунтування і виправдання першого кривавого досвіду втілення в життя ефемерної комуністичної утопії, яке здійснювалося з цинічною жорстокістю і тупою упертістю, супроводжувалося ріками крові, не витримала випробування часом і розвалилася одразу ж, як тільки до світла почали пробиватися перші паростки правди. У руки дослідників останнім часом все частіше потрапляють раніше недоступні і, отже, невідомі архівні документи, які примушують до роздумів з приводу того, що ж насправді являла собою громадянська війна, моторошна правда, про яку так довго і старанно приховувалася за сімома замками і камуфлювалася романтизованими міфами, наскільки наші традиційні уявлення про неї відповідають історичній правді.

До їх числа, без перебільшення, належить і документ, який нам нещодавно вдалося виявити в одному з фондів (ЦК КП(б)У Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України) [див.: ЦДАГО України. Ф. 1, оп. 20, спр.

197, арк. 39—41]. Власне, це машинописна копія (на 4-х сторінках) з двотижневого політзведення Київського губкому КП(б)У за першу половину жовтня 1920 р., завірена секретарем інформаційного підвідділу того ж губкому Тарловською. На документі є резолюція: «Відправити в ЦК партії. 6/XI». (підпис нерозбірливий). Наприкінці документу зазначається, що копії одного з його розділів надіслано в ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У і голові РНК УСРР Х. Раковському. Отже, у нас немає підстав сумніватися у достовірності як самого документу, так і наведених у ньому фактів. Останні підтверджуються і цілим рядом інших документів, виявлених нами в інших архівах, наприклад, у Центральному архіві вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВОВ України) [див.: ЦДАВОВ України. Ф. 2, оп. 1, спр. 785, арк. 182]. Документ мав секретний характер. Отже, інформація, що міститься у ньому, не підлягала розголошенню і є максимально правдивою.

Факти, подані у цьому вельми цікавому документі, без перебільшення, приголомшують, настільки вони розходяться з нашими традиційними уявленнями про громадянську війну. Мова йде про бандитизм і антисемітизм у військах Південно-Західного фронту, насамперед в 1-й Кінній армії, які набули великого розмаху після провалу «походу на Варшаву» і особливо під час переходу будьонівців з польського фронту на врангелівський у жовтні 1920 р. А втім немає сенсу переповідати зміст документу.

Обмежимося лише таким зауваженням. Хвиля бандитизму і антисемітизму, яка охопила восени 1920 р. частини 1-ї Кінної армії (і не тільки її), не була чимось винятковим, наслідком лише якихось конкретних умов та обставин, хоча, зрозуміло, і вони відіграли не останню роль. Подібні явища, як свідчать виявлені нами документи, мали місце і навесні 1920 р. під час переходу армії С. Будьонного з Північного Кавказу на польський фронт, тобто на Правобережну Україну, і під час боїв з поляками влітку 1920 р. [див.: ЦДАВОВ України. Ф. 2, оп. 1, спр. 680, арк. 19, 10—11; спр. 878, арк. 4—5; ЦДАГО України. Ф. 1, оп. 20, спр. 168, арк. 62—64, 65—66; Ф. 57, оп. 2, спр. 434, арк. 2 та ін.]. «Всенародна любов», покровительство вищого командування Червоної Ар-

мії і видані останнім 1-й Кінній армії накази будь-якими методами очистити райони свого пересування від «бандитів», тобто селян-повстанців, розв'язували руки «будьонівським орлам», санкціонуючи їх жорстокість щодо мирного населення та безкарність його пограбування.

Але восени 1920 р. будьонівці у своєму «бойовому запалі» зайшли занадто далеко, почавши знищувати місцевий більшовицький апарат влади і провокуючи масові збройні виступи місцевого населення. Саме це й призвело до спеціального розслідування під контролем ЦК РКП(б) і особисто В. Леніна, розформування цілої дивізії і розстрілу окремих винуватців, точніше, крайніх (командири, причетні до погромів, відбулися, з огляду на їхні революційні заслуги, лише переведенням на нижчі посади). Сам С. Будьонний у своїх мемуарах пояснював цей інцидент провокацією ворожих агентів, які мали намір скомпрометувати в очах народу його «улюбленців», а також тим, що ці агенти, «переодягнуті у нашу форму, виступали перед селянами як «очевидці» погромів і грабунків, розповідали небилиці про нібито вчинені червоноармійцями «звірства» [див.: Буденный С. М. Пройденный путь. Кн. 3. М., 1973. С. 38—47].

Завдяки старанням офіційної радянської історіографії у суспільній свідомості міцно вкоренився стереотип, що антисемітизм і бандитизм були властиві виключно супротивникам більшовиків, наприклад, тим же петлюрівцям чи махновцям. Це, однак, далеко не так. Зрештою, справа не тільки і не стільки у будьонівцях чи махновцях. Тотальне насильство, яке цинічно прикривалося революційними фразами, було невід'ємним елементом громадянської війни, безглуздої і братовбивчої міжусобиці, війни всіх проти всіх. Остання була крайньою межею деградації суспільства, коли воно, принісши в жертву кривавому молоху утопії право і мораль, стало на шлях духовного і фізичного самознищення.

Сподіваємося, що документ, який ми пропонуємо увазі читача, підштовхне його до аналогічних роздумів. Документ подається у перекладі на українську мову, з незначними редакторськими втручаннями, які не змінюють його змісту, і без скорочень (незважаючи на деякі повторення), щоб не порушити цілісного сприйняття тієї дуже непростой епохи.

Витяг з двотижневого інформаційного зведення
по Київській губернії
за час з 1 по 15 жовтня 1920 р.

ЗАГАЛЬНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ СТАН ГУБЕРНІЇ

За звітні два тижні становище губернії різко погіршилося. Радянський апарат села зовсім зруйнований, з одного боку, завдяки бандитизму, який дуже розгорнувся і розрісся, охопивши майже всі повіти губернії, у зв'язку зі становищем, яке склалося на фронті, й енергійною роботою підпільних контрреволюційних організацій та агентів, що розвинулася [останнім часом]. Цілком охоплені бандитизмом Канівський, Уманський, Звенигородський, Таращанський повіти, частково ж охоплена решта повітів Київщини. З іншого боку, остаточно зруйнували апарат, як в селах, так і в деяких повітових містах, паніка, що виникла у зв'язку з евакуацією, і головним чином військові частини, особливо частини 1-ї Кінної Армії Будьонного, які проходили і всюди на своєму шляху буквально змели Радянський апарат (Радомисльський, Таращанський, Сквирський, Липовецький, Біло-Церківський, Київський і Бердичівський повіти). Будьонівські частини, яких відводили з фронту, всюди у містечках, великих селах і навіть повітових містах влаштовували погроми не тільки над єврейським населенням, але й над російським і над селянами — українцями. Громили крамниці приватних торгівців, склади Опродкомів¹, Собеза² та інших закладів і самі заклади, били й убивали євреїв, комуністів, Воєнкомів³, міліцію та інших відповідальних і невідповідальних Радянських працівників та службовців, котрі змушені були рятуватися, як від ворога чи банди, що напала. На ринках і в селах грабували селян, не розбираючи бідняків чи куркулів, роздягали на вулицях, відбираючи одяг, забирали худобу, фураж, хліб, гроші тощо. Вирізували в містечках єврейські сім'ї, па-

лили будинки, грабували синагоги, розбиваючи скрижалі і розриваючи Тору (Тараща та інші містечка повіту). Така поведінка Будьонівських частин, частин Червоної Армії справила величезне і незгладиме враження на селянство, котре після польської окупації, що носила у повітах характер грабунків і нападів, з такою довірою йшло назустріч Радянській владі, назустріч усім її заходам, як єдиної влади, що несе за собою порядок і законність. Тепер же селянство все повстало проти Радянської влади, партійним і Радянським працівникам небезпечно виїжджати у повіт і вести агітацію серед селянства. Маса селян йде в банди, повстання охопили цілі волості та райони (Таращанський, Липовецький, Сквирський повіти). Ось дослідно доповідь завідуючого Сквирським Політбюро, котра ясно малює як поведінку частин 1-ї Кінної Армії, що проходили через повіт, так і становище повіту й настрої селянства, які створилися завдяки цьому:

«Доводжу до Вашого відома, що повіт до приходу Будьонівських деяких частин і переходу їх через повіт, був, як у політичному стані, також у всьому масштабі Радянської роботи цілком надійним і все селянство повіту цілковито за Радянську владу, але завдяки цим частинам Будьонівської армії, що проходили, у даний момент становище повіту таке, що немов у повіті не було 5 років Радянської влади. Будьонівці настільки підбурили все селянство повіту [проти Радянської влади], що про те, щоб у село заїхати й поговорити з селянами повіту і думати не доводиться, оскільки селянство після такого нашестя все проти неї.

Будьонівці по всіх містечках грабують, привозять у село і продають тільки на Миколаївські гроші. На питання селян до Будьонівців-червоноармійців: «Хто ви такі, поляки чи Махновці?» вони відповідають: «Ми самі не знаємо, хто ми такі, нам Радянська влада набридла». У містечку Вчорайшому був погром і є жертви, ще не встановлено, скільки. Також у м. Поволоч гвалтували дівчат, зустрічають на вулицях мирних громадян, зупиняють і знімають персні з рук. 7-го жовтня у м. Ружині вчинили погром, палять містечко і вимагають комуністів, комісарів, міліцію і Судугроз⁴. Це є якась дика оргія, яка змітає все на шляху перед собою. Гасло їхнє «бий жидів, комуніс-

тів і комісарів», і якщо селянство спостерігає таку картину перед собою, то воно виразно повстало і не знає, за ким йти і кому вірити. Все селянство сп'яніло від такої дикої банди, що розперезалася. Я 6-го жовтня виїжджав у повіт із загоном, і як тільки селяни нас побачили, то всі розбіглися. Проте деякі більш свідомі з селян говорять: «Це ті козаки, що колись [тут] були, вони тоді били нагаями і тепер б'ють нагаями, це не Червона Армія, а це якісь бандити». Такий настрій в усіх повітах. Зараз ми, всі партійні працівники, не знаємо, за що взятися, з нас ніхто не наважується їхати в села агітувати серед селян, але все ж всі партійні працівники всіма силами намагаються розсіяти паніку, що виникла, і відновити становище».

Таке становище в усіх повітах, через які проходили частини 1-ї Кінної Армії Будьонного чи інші військові частини, що відводились і відходили з фронту. Так, Штаб Пластунської бригади, котрий прибув з фронту в Радомисль, разом з деякими частинами на чолі з Комісаром Хоходовим також 2-го жовтня влаштував у місті єврейський погром.

РОБОТА РАДЯНСЬКИХ ТА ПАРТІЙНИХ ПОВІТОВИХ ОРГАНІВ

Як вже говорилося вище, радянський апарат повітів остаточно розвалився і лише останніми днями, після укладення перемир'я⁵ і покращення становища на фронті, почав відновлюватися зв'язок і'убернського центру з повітами і поновлюється там робота. За розпорядженням фронтових частин Бердичівський Повітревком вже почав евакуацію з Радомисля, за розпорядженням Начдива 44, і декілька днів сидів у с. Вишевичі у 18 верстах від Радомисля. Повітревкомом і Повітпарткомом, замість евакуаційних пайків комуністам видавалось по 2 пуди солі, із солі Повітпродкому, яка призначалася для населення. Сіль, яка залишилася на складах, була розграбована обуреним населенням, котре бачило, як комуністи одержували пудами сіль⁶. Крім такої незаконної роздачі солі, відповідальні працівники дозволяли собі різного роду незаконні дії, евакуйовуючись, залишили у закладах та на складах майно, товаришів же, що приїжджали з губернії, намагалися відправити у повіт для агітації.

Працівники Поарма 12-ї⁷, які приїхали у Радомисль нібито для проведення евакуації, нічого не зробили і, забравши сіль, поїхали далі. Те ж саме зробив і Штаб Пластунської бригади, котрий вчинив, крім того, у місті єврейський погром. Зараз Радомисльський Повітревком віддано під суд за незаконні дії під час евакуації, робота ж у місті і в повіті відновлюється. У решті повітів становище майже не краще⁸. Тараща, Умань, Звенигородка й Канів перебувають постійно у небезпеці бути захопленими оперуючими у повіті бандами і, крім того, Тараща пережила погром, учинений 6-ю дивізією 1-ї Кінної Армії, грабували не тільки мешканців, але й радянські установи та склади. Липовець, Біла Церква і Сквиря також перебували у небезпеці бути розгромленими Будьонівцями, які, проходячи через повіти, громили містечка, села та заводи. Особливий Відділ 1-ї Кінної Армії змушений був сховатися від своїх частин у Б[ілу] Церкву. Про роботу ж у селі, як вже зазначалося вище, неможливо було думати, оскільки, з одного боку, селянство настільки підбурене поведінкою Будьонівців, що готове до відкритого повстання проти «Радянської влади», а з іншого боку, оперуючі банди тероризують волосні органи, руйнуючи, знищуючи і розстрілюючи представників Волревкомів, Волвоєнкомів та Міліції. Певною мірою зберігся апарат у селах лише в Білоцерківському, Київському, Чорнобильському і Липовецькому повітах, у решті ж повітів робота відновлюється. Працівників Волревкомів, Волвоєнкомів і Міліції, що евакуювалися з міста від банд і погромів, повертають у волості для роботи.

«БАНДИТИЗМ» ЧАСТИН ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ

Як вже вказувалося вище, військові частини, що відходили і відводились з фронту, особливо частини 1-ї Кінної Армії Будьонного, при проходженні по губерніях на своєму шляху майже всюди змели Радянський апарат, громили містечка, села, влаштовували погроми над населенням, переслідували і вбивали Радянських працівників та комуністів.

У Сквирському повіті частини 1-ї Кінної Армії Будьонного, що проходили, вчинили погроми у містечках Вчорайшому, Паволочі, Ружині та ін., палили єврейські будинки, роздягали мешканців, не розбира-

ючи бідний чи багатий, єврей чи українець, знімали персні з рук, відбирали гроші, гвалтували дівчат, розшукували комуністів, комісарів, міліцію, щоб розправитися, їхнє гасло «бий жидів, комуністів та комісарів». Кількість жертв погромів ще не з'ясована.

У Таращі і в цілому ряді сіл також були вчинені 6-ю дивізією 1-ї Кінної погроми. Погром у Таращі, який почався 9-го жовтня, тривав три дні. Громили склади Радянських закладів, крамниці приватних торговців, Радянські заклади, мирних мешканців і все, що попадалось на шляху. Під час погрому розбили в'язницю і випустили до 100 чол. арештованих бандитів, контрреволюціонерів та ін. Жертв убитими нараховується до 100 чол. і пораненими до 150. У м. Ставище Таращанського повіту був учинений погром. Продполком⁹, яким командує тов. Андріанов. Продармійці роздягали мешканців, били і навіть убили декількох селян. Була ними ж розгромлена синагога, розбиті скрижалі, розірвана Тора.

У Липовецькому повіті частинами 1-ї Кінної Армії у мм. Плискові, Зозові, Оратові, Іллінцях і майже у всіх селах Андрушівської волості було пограбоване і побите населення. У м. Зозові убито 6 євреїв. Решта жертв ще не з'ясована.

У Білоцерківському повіті частини, що проходили, роздягали, грабували, били і вбивали мирне населення. 9-го жовтня у м. Різанівці загін 6-го Червоного Козачого полку влаштував погром, розігнав Радянські заклади, вбивав Радянських працівників, грабував і вбивав мирне населення. Особливий Відділ 1-ї Кінної Армії змушений був рятуватися від своїх частин, втекти з м. Рокитне у Б[ілу] Церкву.

У Київському повіті 440 полк 1-ї Кінної Армії розгромив Микільсько-Борщагівський Волвоєнком[ат]. 396-й Кавалерійський полк 44-ї дивізії розгромив у м. Макарові міліцію, Воєнкомат, переслідував комуністів і Радянських працівників, грабував і бив населення. Погроми та грабунки військових частин у північній частині повіту тривають досі.

У Радомисльському повіті Штаб Пластунської бригади, що прибув з деякими частинами, під командою комісада Холодова, вчинив у місті єврейський погром.

(Копії розділу «Бандитизм» частин Червоної Армії» відправлено в ЦК РКП(б), в ЦК КП(б)У і Голові Раднаркому України тов. Раковському).

З оригіналом згідно: Тарловська

ПРИМІТКИ

- ¹ Опродкоми — особливі продовольчі комісії.
- ² Собез — відділ соціального забезпечення.
- ³ Воєнкоми — воєнні комісари.
- ⁴ Судугроз — органи суду і карного розшуку.
- ⁵ Мається на увазі підписання 12 жовтня 1920 р. представниками польського і більшовицького урядів прелімінарного договору.
- ⁶ В роки громадянської війни і «воєнного комунізму» сіль перебувала у монопольному володінні держави і, з огляду на її величезний дефіцит, була одним із головних предметів спекуляції.
- ⁷ Поарм 12-ї — політвідділ 12-ї армії.
- ⁸ Так у тексті.
- ⁹ Продполк — продовольчий полк.

З М І С Т

Танцюра В. І. Національно-культурне будівництво незалежної України: труднощі, перешкоди, пошуки	3
---	---

ІСТОРІЯ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ

Федоров 6. В., Татарінов М. В. Економічна діяльність Православної Церкви в Слобідській Україні у XVIII ст.	12
Коломієць Т. В. Жіноча реміснича школа Харківського товариства грамотності	26
Чорний Д. М. Міське господарство Харкова початку XX ст.: питання про темпи розвитку	36

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ, РУХИ, ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Луценко В. П. Діяльність політичних партій в Україні серед селян на початку XX ст. (історіографія проблеми)	45
Древаль Ю. Д. Національне питання в розробках і тактиці українських соціал-демократичних партій (кінець XIX—початок XX ст.)	55
Кардаш О. О., Черненко С. О. Бойові дружини есерів у 1905 р. в Україні	62
Чорномаз Й. Ш. Українські політичні партії і Перша світова війна	70
Остапенко Д. О. Розвиток заводської споживчої кооперації на Донбасі в дожовтневий період	78
Миловидова О. В., Серьогіна Н. С., Рубан В. В. Політичний спектр Слобожанщини на сучасному етапі	83

НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ В УКРАЇНІ

Семененко В. І. Українське питання на тлі світової політики (1917—1919 рр.)	92
Головченко В. І. Проблеми української державності в програмних документах вітчизняних соціалістичних партій періоду національно-демократичної революції (1917—1919 рр.)	108
Логвиненко І. А., Гавриленко О. А., Романова С. С. Центральна Рада та ідея автономії України	115
Чеверда В. А. Особливості суспільно-політичної ситуації в Україні (весна—літо 1917 р.)	130
Гаврилюк Г. І., Куліш С. М. Боротьба в Наддніпрянській Україні навколо загальних принципів військової політики майбутньої держави в березні—липні 1917 р.	137
Козерод О. В. Громадянська війна в Україні в 1919—1920 рр. в зарубіжній історіографії (60-ті — початок 90-х рр.)	143
Гаврилюк Г. І. Спроба заключення військової конвенції УНР з «урядом півдня Росії» в 1920 р.	152
Прісич Л. А., Рубаник В. С. Політика монопартійного диктату в державотворчих процесах в Україні в 1917—1920 рр.	158

Бфименко О. Г. Політична доктрина боротьбистів: витоки та сутність	166
Радченко Л. О., Семененко В. І. Антибільшовицький рух на Харківщині в 1919 р. — на початку 20-х рр.	171

УКРАЇНА: ДОБА ТОТАЛІТАРИЗМУ

Чугуєнко М. В. Критичний аналіз концепції тоталітарної спрямованості суспільно-політичних поглядів Д. Донцова .	191
Непіпенко Л. П. Особливості формування політичної культури в Україні в період непу	201
Кисіль Ю. І. НК РСІ України і бюрократизація держапарату (20—30-ті рр.)	213
Танцюра В. І., Чорна Н. В. Співвідношення плану і ринку в теорії та практиці більшовицької партії в умовах непу .	222
Федотов С. А. Харків у 20-ті рр. XX ст. (джерела та література 1922 р. — 30-ті рр.)	230
Бондарєв Є. О., Романов С. Г. Боротьба з німецько-нацистською окупацією України в період Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.)	237
Бортнік Л. А., Павлова Т. Г. Україна на етапі розпаду радянської державності	251

МОВОЮ ДОКУМЕНТА

Сіваченко Є. В. «Це якась дика оргія...» (Невідомий документ з часів громадянської війни в Україні)	260
---	-----

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ВІСНИК

ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 387

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Випуск 1